

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

ŞEYX QALIB YARADICILIĞINDA FÜZULİ ƏNƏNƏLƏRİ

İxtisas: 5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı
5717.01 – Türk xalqları ədəbiyyatı

Elm sahəsi: **Filologiya**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

İddiaçı: _____ **Gülər Sabir qızı Abdullayeva**

Elmi rəhbər: _____ filologiya elmlər doktoru
Salidə Şəmməd qızı Şərifova

BAKI – 2023

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL. ŞEYX QALIBIN BƏDİİ YARADICILIĞININ FORMALAŞMASINDA ƏDƏBİ-MƏDƏNİ MÜHİTİN ROLU VƏ SƏLƏFLİK ƏNƏNƏSİ	16
1.1. XVIII yüzillikdə Türkiyədə ədəbi–mədəni mühit və Şeyx Qalibin bədii yaradıcılığı	17
1.2. Şeyx Qalibin yaradıcılığında türk və Azərbaycan ədəbiyyatının sələflik ənənəsi	27
II FƏSİL. MƏHƏMMƏD FÜZULİ YARADICILIĞININ ŞEYX QALİB YARADICILIĞINA TƏSİRİ	70
2.1. Məhəmməd Füzuli və Şeyx Qalibin bədii əsərlərinin ideya və məzmun oxşarlıqları	71
2.2. Məhəmməd Füzuli yaradıcılığının Şeyx Qalibin bədii əsərlərinin janr biçiminə təsiri	84
2.3. Məhəmməd Füzuli və Şeyx Qalibin yaradıcılığında obrazlılıq; ney və gül obrazının onların poeziyasında səciyyəsi	93
III FƏSİL. MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN “LEYLİ VƏ MƏCNUN” POEMASININ ŞEYX QALIBIN “HÜSN VƏ EŞQ” ƏSƏRİNƏ TƏSİRİ, BƏDİİ DİL VƏ QURULUŞ YAXINLIĞI	104
3.1. Məhəmməd Füzuli yaradıcılığının Şeyx Qalibin əsərlərinin bədii dilinə təsiri: bədii təsvir və ifadə vasitələrinin işlənmə xüsusiyyətləri	105
3.2. Məhəmməd Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasının Şeyx Qalibin “Hüsn və Eşq” əsərinə təsiri	113
3.3. Məhəmməd Füzuli və Şeyx Qalib məsnəvilərinin quruluş yaxınlığı	133
NƏTİCƏ	143
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	146

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. “Şeyx Qalib yaradıcılığında Füzuli ənənələri” mövzusu ədəbiyyatşünaslığımızın qarşısında duran mühüm məsələlərdən biridir, Azərbaycan ədəbiyyatı ilə türkdilli xalqların ədəbi əlaqələrini genişləndirmək, tədqiq etmək və onları qarşılıqlı kontekstdə öyrənmək baxımından çox əhəmiyyətlidir. Ədəbiyyatların belə qarşılıqlı şəkildə araşdırılıb öyrənilməsi xalqların və millətlərin bir-birini daha yaxından tanımasına yol açır. Bu da türkdilli xalqların milli köklərinin bir-birindən qaynaqlanmasını ortaya qoyan amillər kimi dəyərlidir.

Azərbaycan və türk xalqları arasında ən qədim dövrlərdən bu günə kimi sıx tarixi-mədəni və sosial-siyasi əlaqələr mövcud olmuşdur. Bu xalqların etnik milli dəyərləri onları həmişə bir-birinə yaxınlaşdırmış, Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin təbirincə desək, “bir millət, iki dövlət” əlaqələri türk dünyasında bu iki xalqı özünəməxsus şəkildə birləşdirmişdir. Sovet imperiyası tüğyan etdiyi bir zamanda belə bu iki qardaş xalq arasına ayrılıq toxumu səpə bilməmiş, bəzi qadağa və təzyiqlərə baxmayaraq, Azərbaycan-türk ədəbi əlaqələri heç vaxt zəifləməmiş, daim inkişaf edərək möhkəmlənmişdir.

Azərbaycan milli müstəqillik əldə edəndən sonra türk xalqları ədəbiyyatlarının öyrənilməsinə maraq artmağa başladı. Bu sahədə çoxlu elmi tədqiqat işləri yazılmaqla yanaşı, əsərlərin tərcüməsinə və nəşrinə böyük ehtiyac duyuldu. Əsərləri müqayisəli şəkildə araşdırılan sənətkarların öyrənilməsinə meyillər artmağa başladı. Son dövrlərdə bu sahədə çoxlu nailiyyətlər əldə edilib.

Yaradıcılığının öyrənilməsinə ehtiyac olan şairlərdən biri də Türk təsəvvüf şairi Şeyx Qalibdir. Şairin yaradıcılığının Füzuli poeziyası ilə müqayisəli şəkildə öyrənilməsi günün aktual məsələlərindən biridir.

XVI əsrin böyük söz ustadı Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığı bir çox dünya xalqlarının ədəbiyyatına təsir etmiş, həmişə aktuallığı ilə diqqət mərkəzində olmuşdur. İstər öz dövründə, istərsə də sonrakı əsrlərdə onun poeziyasının təsiri ilə yüzlərlə davamçısı meydana gəlmiş, qəzəllərinə nəzirələr yazılmış, məsnəviləri nəzmə çəkilərək özündən sonra neçə-neçə məhəbbət mövzulu əsərlərin yaranmasına yol

açmışdır. Şairin sözünün qüdrəti təkcə Azərbaycan ədəbiyyatı çərçivəsində qalmamış, sərhədləri aşaraq başqa ölkələrə də yayılmışdır. Hələ öz dövründə Füzuli sözünün sehri bir mayak kimi Yaxın Şərqdə parlamağa başlamışdır.

Məhəmməd Füzulinin təsiri ilə yazıb-yaratmış sənətkarlardan biri də Osmanlı poeziyasının son böyük şairi Şeyx Qalib olmuşdur. XVIII əsr türk təsəvvüf şairi Şeyx Qalibin istər “Hüsn və Eşq” əsərində, istərsə də qəzəl, qəsidə və qitələrində Füzulinin təsiri açıq şəkildə özünü göstərməkdədir.

Bu dissertasiya işində əsas məqsədimiz M.Füzuli və Ş.Qalibin yaradıcılıqlarının əsas qaynaqlarını tədqiq etmək, ortaq cəhətləri üzə çıxarmaq, bu iki sənətkarın dünyagörüşlərini müqayisəli şəkildə araşdırmaya cəlb etməkdir. Həm də əsas məqsədlərdən biri “Leyli və Məcnun” poeması ilə “Hüsn və Eşq” əsərində mövzu, məzmun, forma, ideya, obraz, motiv və kompozisiya oxşarlıqlarını faktik material əsasında təhlil edib müqayisələr aparmaqdır. “Leyli və Məcnun”unun təsiri ilə “Hüsn və Eşq” əsərinin qələmə alınması və onların müqayisəli təhlilini aparmaq tədqiqatın qarşıya qoyduğu əsas prinsiplərdəndir. “Hüsn və Eşq” əsərinin alleqorik tərzdə yazılması baxımından M.Füzuli poeziyasına poetik yaxınlığını müqayisə etmək, habelə Qalib “Divan”ının mövzu qaynaqlarını paralellər əsasında Füzuli qəzəlləri ilə oxşarlıqları izah etməkdir.

Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq bu iki sənətkarın yaradıcılığını daha ətraflı araşdırmaq və təhlil etmək baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir, bu baxımdan dissertasiyanın mövzusunun aktuallığı özünü doğruldacaq.

Mövzunun tədqiq tarixinə nəzər saldıqda görürük ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında yaradıcılığı az öyrənilmiş və az tədqiq olunmuş şairlərdən biri də Şeyx Qalibdir. Odur ki, bu tədqiqat işində Şeyx Qalibin həyatına və yaradıcılığına, əsərlərinin təhlilinə geniş yer veriləcək, şairin Füzuli yaradıcılığından təsirlənməsi müqayisələr əsasında təhlilə cəlb olunacaq. Tədqiqat işində Füzulinin “Leyli və Məcnun” poeması ilə “Hüsn və Eşq” əsərinin ayrıca bir fəsildə müqayisələrlə təhlil olunacağı nəzərdə tutulub.

Araşdırmanın əsas mənbəyini Məhəmməd Füzuli və Şeyx Qalibin “Divan”ları təşkil edir. Mənbə kimi həmçinin Azərbaycan, türk, rus və başqa xalqların tədqiqatçılarının

Məhəmməd Füzuli və Şeyx Qalibin yaradıcılığı ilə bağlı tədqiqatlarına, elmi-nəzəri qənaətlərinə istinad etmək, Məhəmməd Füzuli və Şeyx Qalib yaradıcılığını paralel şəkildə geniş və sistemli müqayisə, şərh və tədqiq etmək nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfə Şeyx Qalib haqqında Mirzağa Quluzadə tərəfindən “Füzulinin lirikası” [40, s. 475] adlı monoqrafiyada söz açılıb. Tədqiqatçı alim Füzulinin ədəbi təsirindən bəhs edərkən “Leyli və Məcnun” poeması ilə Şeyx Qalibin “Hüsn və Eşq” əsərini qarşılaşdırmış, müqayisə nəticəsində əsərlərin bir mənəbdən təsirlənərək yazıldığını, üslub və kompozisiya oxşarlığını aşkarlamışdır. Daha sonra Şeyx Qalibin həyat və yaradıcılığı haqqında Aydın Abinin “Türkiyə ədəbiyyatı tarixi” [14, s. 420] dərsliyində qısaca məlumat verilmiş və Şeyx Qalib yaradıcılığının Füzuli yaradıcılığı ilə yığcam müqayisəsi öz əksini tapmışdır. Aydın Abiyevin “Füzuli və Türkiyə poeziyası” [13, s. 92] adlı monoqrafiyasında da eyni müqayisələrə rast gəlmək olar. Bundan başqa biz X.Hümmətovanın məqalələrində Şeyx Qalibin qəzəllərinin təhlilinə rast gəlirik. O, məqalələrində təsəvvüfün Qalib poeziyasındakı rolunu müxtəlif qəzəllərinin təhlilində araşdırıb.

Azərbaycan alimlərindən Mirzağa Quluzadənin, Aydın Abiyevin, Nəzakət Məmmədlinin, Məmməd Əliyevin, Xuraman Hümmətovanın, türk alimlərindən Əli Nihat Tərlanın, Əbdülbaqi Gölpınarlının, A.Alparslanın, Hüseyn Ayanın, Məhəmməd Nurdoğanın və başqalarının araşdırmalarından dissertasiyanın hazırlanmasında nəzəri-praktik şəkildə istifadə edilmişdir.

Karaman Gülay Faud Köprülü haqqında apardığı araşdırmalarda göstərir ki, XVIII əsr türk şairi Şeyx Qalib haqqında Türkiyədə ilk elmi məqalələr yazan Fuad Köprülü (1890-1966) olmuşdur. Fuad Köprülü “Şeyx Qalibin qəzəlləri” adlı ilk məqaləsini 1912-ci ildə yazmışdır. Müəllif bu məqaləsində onu da qeyd edir ki, Şeyx Qalibi təkcə “Hüsn və Eşq” şairi kimi tanıtmaq haqsızlıq olar. Onun rəngi rahiyyə dolu qəzəlləri də var. Müəllif bu məqaləsində Ziya Paşanın Şeyx Qalibin “Hüsn və Eşq”i yazmaq üçün bu cahana gəldiyi fikrinə qarşı öz mülahizələrini də bildirmişdir. O, qeyd edir ki, Qalib “Hüsn və Eşq” əsərini yazmasaydı belə qəzəlləri ilə insanlar tərəfindən tanınıb seviləcəkdi. Müəllif başqa məqaləsində Şeyx Qalibin türk təsəvvüf şairlərindən olduğunu, “Divan”ında Mövlananı vəsf etdiyini, ondan ilhamlanaraq şeirlər yazdığını göstərmişdir.

Həm də tədqiqatçı türk ədəbiyyatında Səbki-Hindinin Qalibin yaradıcılığına təsirindən də bəhs edərək göstərir ki, şairin poeziyasında Füzulinin, Nabinin təsiri duyulmaqdadır. O yazır: *“Özəlliklə “Hüsn və Eşq”dəki xəyal dünyası, üslub və obrazlar sonra bir çox şairi cəzb etmiş, nəzirə dairəsində “Gülşəni aşiq”, “Atəşgədə” və “Can və Canan” məsnəvilərinin yazılmasına vəsilə olmuşdur. Şairin qəzəllərinə və “Hüsn və Eşq”ə yazılan nəzirələr klassik türk şeiri ənənəsinin bir gərəyi olaraq görülə bilər”* [94, s.143-162]. Fuad Köprülü “Sərvəti-fünun” dönəmində “Şeyx Qalib” adlı məqaləsini çap etdirmiş, şair haqqında geniş oxucu kütləsinə məlumat vermişdir. Fuad Köprülünün Şeyx Qalib haqqında yazdıqlarını Bartın Universiteti Ədəbiyyat Fakültəsi Türk dili və Ədəbiyyatı bölümünün professoru Gülay Karaman bir yerə toplayaraq *“Fuad Köprülünün Şeyx Qalibə dair yazdıqları üzərinə bir dəyərləndirmə”* adı altında geniş məzmununda bir kitab hazırlamışdır. Bu kitabda F.Köprülünün Şeyx Qalib haqqında yazıları və mülahizələri geniş şəkildə öz əksini tapıb. Gülay Karaman Köprülünün məqalələrindən söz açaraq göstərir ki, o, öz məqaləsində üç böyük şairdən bəhs edir. Bunlar Əhməd Paşa, Şeyx Qalib və Bakidir. Köprülü bu şairlərin yaradıcılığının bir-birindən təsirləndiyindən, ifadə özəllikləri ilə bir-birinə təsir etdiyindən söz açır. Bu əsərdən məlum olur ki, F.Köprülünün Şeyx Qaliblə əlaqədar yeddi məqaləsi var. Bu məqalələr müxtəlif dövrlərdə tədqiqatçılar tərəfindən latın qrafikasına çevrilərək çap olunmuşdur. Məqaləsində müəllif göstərir ki, *“Köprülünün gənclik illərinin məhsulu olan digər məqalələri ilə birlikdə Şeyx Qalibə dair yeddi məqaləsi də günümüzün türkcə əlifbası ilə yazılmışdır”* [94, s. 145].

Abdulbaqi Gölpınarlı 1994-cü ildə “Şeyx Qalib “Divan”ından seçmələr” adı altında şairin şeirlərini çap etdirmişdir. Sonra Gölpınarlı “Hüsn və Eşq” əsərini müxtəlif zamanlarda geniş ön söz və izahlarla çap etdirmiş, əsərin türk klassik ədəbiyyatındakı yerindən söz açmışdır. Bu əsərin təsəvvüf poeziyasının sonrakı dövrlərində özündən sonra neçə-neçə əsərlərin yazılmasına səbəb olmasından və təsir dairəsindən ətraflı bəhs etmişdir.

Əli Nihat Tərhan “Ədəbiyyat məsəlləri” kitabında şairin əsərlərindən nümunələr vermiş, Şeyx Qalibi təsəvvüf ədəbiyyatının son nümayəndəsi kimi geniş oxucu kütləsinə təqdim etmişdir.

Minə Mengi “Eski Türk ədəbiyyatı tarixi” kitabında şair haqqında söz açaraq onun

İstanbulda doğulması, təkkə təhsili alması, III Səlimin sarayında yaşaması haqqında məlumat verməklə yanaşı, onun “Divan”ından seçmələri də əsərinə daxil etmişdir.

Şairin “Divan”ı isə Naci Okcu tərəfindən 2010-cu ildə çap edilmişdir. O, şairin həyatı, ədəbi kimliyi, şeirlərinin ümumi təhlilindən geniş söhbət açmış, yeri gəldikcə əsərləri ilə bağlı geniş təhlillər aparmışdır. Tədqiqatçı kitabında şairin həyatı, onun təriqət müəllimləri, təhsili haqqında ətraflı məlumat verməklə yanaşı, şairin “Divan”ını incələyərək oradakı şeirləri qruplaşdırmışdır.

Naci Okcu hazırladığı “Divan”a geniş məzmunlu ön söz yazmışdır. Bu kitabda Şeyx Qalibin türkcə şeirlərindən başqa, ərəb və farsca şeirləri, bir də “Hüsn və Eşq” əsərində keçən ayə və hədislər, indiyə qədər heç yerdə çap olunmayan bəzi təsəvvüf məzmunlu beytləri də daxil edilib. Müəllif həm də “Divan”da farsca şeirlərin təhlilini verən, o şeirlərin əlyazma nüsxələrini oxuyan tədqiqatçı alim yoldaşlarına da təşəkkür etməyi unutmamışdır.

Naci Okcunun tərtib etdiyi Şeyx Qalib “Divan”ı 960 səhifədən ibarətdir. Bu “Divan”ın 636 səhifəsini şairin latın qrafikası ilə yazılan şeirləri, yerdə qalan hissəsində isə əlyazma nüsxələrin foto surətləri yer alır. Mükəmməl tərtib olunan bu “Divan” müxtəlif başlıqlara bölünür.

Əsərin birinci bölməsində tədqiqatçı Şeyx Qalibin həyatı və əsərləri haqqında danışır. Şairin həyatından söz açan müəllif onun ilk tərbiyəçisinin atası olmasından, onun təsiri ilə mədrəsədə təhsil alması və mövləvi dərsləri verməsindən, ən nəhayət, “Hüsn və Eşq” poemasını yazan bir şair kimi formalaşmasından bəhs edir. Daha sonra Naci Okcu Şeyx Qalibin bizə gəlib çatan əsərlərini sadalayaraq göstərir ki, şairin “Divan”ından, “Hüsn və Eşq” əsərindən başqa onun “Əs-söhbətüs səfiyyə”, “Şərhi cəzireyi məsnəvi”, “Təzkireyi şüərayi mövləviyyə” (Mövləvi şairlərinin təskirəsi) adlı əsərləri də vardır.

Kitabın sonrakı bölümünü müəllif “Şairin ədəbi şəxsiyyəti, dil və ifadə özəllikləri” adlandırır. Bu başlıq altında verdiyi hissədə Qalibin “Hüsn və Eşq” əsəri ilə ədəbiyyata yenilik gətirməsindən danışır, köhnə ənənələrə sığmadığını izah edir. Dilinin, ifadə tərzinin ağırlığı şairin fitri istedad və ifadə özəlliklərinin dərinliyindən xəbər verir. Onun dili təmiz və aydın türk dili idi. Yeri gəldikdə şair sadə və aydın türkcədə fikrini ifadə etməyi də bacarırdı:

*Tökdü omuzdan puşu saçağını,
Açdı könüllər dəli bayrağını.
Ay yenisi göydə nə ülkər satar,
Dəyməyəcək kəsdiyi dırnağını.
Gözcegizim boyamaq istər mənim,
Al boyayıb qan ilə dodağını [109, s. 26].*

Göstərilən nümunədən şairin dilinin xalq dilinə yaxınlığı, ağızlarda işlənən ifadələrin poetik şəkildə əksini görürük. Həmçinin şairin “Divan”ında atalar sözlərini nəzmə çəkdiyinin də şahidi oluruq. Qalib deyir:

*Hər kim huzuri qəlb araya qəlbi gözləsin,
Esbabi yeşi sanma ki, gahi sera verir [109, s. 26].*

Burada şair atalar sözü kimi işlənən “ rahatlıq istəyən kişi başqasının qəlbini qırmasın” ifadəsini poeziyanın dili ilə daha gözəl ifadə edir.

Kitabda “Dini ünsürlər” adı altında verilən bölümdə Şeyx Qalibin dini kəlmə və ifadələri hansı məqamlarda və nə məqsədlə işlətməsindən bəhs edilir. Naci Okcu Şeyx Qalibin “Divan”ında Allah, Mələklər - Cəbrail, Əzrail, Mikayıl, İsrafildən, “Qurani – Kərim”də adı keçən peyğəmbərlərdən söz açdığını və dini ayələri ifadə edən beytlərin olmasını göstərir. Şeyx Qalibin poetik ifadə vasitəsi kimi “Divan”ında bu dini terminlərdən necə istifadə etməsi, onların bədii təsvir və ifadə özəlliklərini şeir dili ilə oxuculara çatdırması onun ilahiyyat elminə dərinlən bələd olduğunu göstərir. “Divan”da dini termin kimi yer alan cənnət və cəhənnəm sözlərindən istifadə edən şair bu ifadələrin arxasında öz məqsədini açıqlayır. Şair cənnətə inanmayan, ona şübhəsi olan insanın oraya düşəcəyinin mümkünsüzlüyünü şeir dili ilə belə ifadə edir:

*Gəlirsən gəlmə bəzmə zahida bir afəti cansız
Bilirsən girmək olmaz bağı-xuldə çünki imansız [109, s.48].*

Bu beytdə zahidin əzəl bəzminə məşuqəylə, gözəllə imansız gəlsə, bağı-xuldə (cənnət) girməyin mümkün olmadığını deyir.

Kitabın digər bir bölümü “Sevgiliyə aid gözəllik ünsürləri” adlanır. Bu bölümə müəllif şairin işlətdiyi qaş, göz, zülf, ləb, mah, bülbül və s. məzmunlardan söz açır. Onların şeirdə işlənmə məqamına aydınlıq gətirir.

Kitabın son bölümü “Təsəvvüf” adı altında təqdim olunur. Burada vəhdət, kəsərət, fəna, aşik, fəqir və s. təsəvvüf terminlərinin mahiyyətinin Şeyx Qalib şeirində kəsb etdiyi məqamlar sadalanır. Naci Okcunun hazırladığı bu “Divan”da şairin qəzəl, qəsidə, təxmis, tərkibbənd, tərcibənd, qitə, tək-tək beytləri və s. şeir nümunələri toplanıb. Sonda isə müəllifin istifadə etdiyi qaynaqlar öz əksini tapır.

2017-cı ildə Ali Cañçelik “Osmanlının Bilginləri – 9” silsiləsindən “Şeyx Qalib” kitabını çap etdirmişdir. Bu kitab beş başlıqdan ibarət olaraq oxuculara təqdim edilir. Birinci bölümə şairin doğulması, ailəsi, ilk sənəti, məktəb illəri və şeirləri haqqında məlumat verilir. Bu bölümə həmçinin şairin mövləvilik təriqəti və onun təkkə həyatından bəhs olunur, şairin III Sultan Səlim ilə münasibəti və III Sultan Səlimin hakimiyyətindən söhbət açılır.

Kitabın ikinci bölümündə şairin “sənət və düşüncə” dünyası, “Divan”ı və “Hüsn və Eşq” məsnəvisindən, onun mövləvi şairlərinin şeirlərinə dair yazılan təzkiyəsindən söz açılır.

2016-cı ildə Türkiyədə “Dərgah” yayınları tərəfindən “Əsəri - Eşq” adlı məcmuə çap olundu. Burada Şeyx Qalib haqqında məqalələr və biblioqrafiya öz əksini tapıb. Məcmuə iki bölmədən ibarətdir. I bölmə “Məqalə və bildirilər”, II bölmə isə “Osmanlı türkcəsindən çevirmələr” adlanır. Məcmuəni çapa Hanifə Koncu, Müjgan Çakır və Leyla Alptekin Sarıoğlu hazırlayıb.

Məcmudə qırxdan çox müəllifin məqaləsi yer alır. Oradakı ilk məqalə Əhməd Doğanın “Şeyx Qalibin “Düşdü” rədifli qəzəlindəki imgələr üzərində” adlanır. Müəllif qəzəldə işlənən bədii təsvir və ifadə vasitələrindən söz açır.

*Yenə zövrəki dərunum qırılıb kənara düşdü
Dayanırmı şişədir bu rəhi sengersara düşdü*

O zaman ki, bəzmi canda bölüşüldü kalei kam

Bizə isə məhəbbət hissi parə-parə düşdü [109, s. 565].

Qəzəlin birinci beytində aşiq könlünün qayığının eşq dəryasında daşlara dəyib, şüşə kimi qırılıb paramparça olmasından söz açır. “Müəllif “*könül*” ifadəsinin *divan ədəbiyyatında saysız məcaz və təşbehlər yaratdığını deyir. Nümunə kimi verilən beytdə müəllif *könülü ruhani bir aləm olaraq dəyərləndirir*” [81, s. 31-37].*

Məcmuədəki maraqlı məqalələrdən biri “Şeyx Qalib şeirlərində mövləvi böyükləri” adlanır. Məqalənin müəllifi Ərdoğan Taştandır. O, məqalədə Mövlanənin ölümündən sonra oğlu Sultan Vələd və onun nəvəsi Ulu Arif Çələbi tərəfindən fəaliyyət göstərən mövləvi təriqətinin çox geniş əraziləri əhatə edən bir təriqət olduğunu vurğulayır. Bu təriqətin təkcə dini ideyaları deyil, sosial, ictimai və siyasi sahələri də öz təsiri altına aldığı qeyd edir. Müəllif həm də onu qeyd edir ki, XIII əsrdə Anadoluda türk ədəbiyyatının əsasını qoyan Əhməd Fakir, Səyyad Həmzə və Yunus Əmrə kimi sənətkarlar Mövlanədən təsirlənmiş və onun ideyalarını yaymışlar. O məqaləsində göstərir ki, klassik türk şeirində Mövlana adı müxtəlif təşbehlərlə yad edilir. “*Mövlana, Xudavəndigar, Molla, Mollayi - Rumi, Həzrəti –Monla, Həzrəti-Monla Cəlal, Cəlaləddin Rumi, Həzrəti- Rum, Həzrəti – Pir, Mövləvi, Sultani- Eşq adlarının olması haqqında məlumat verir. Eyni zamanda qeyd edir ki, şairin nisbəsi ilə bağlı yazılan mədhiyyələr də var. Belə ki, Rumi, Bəlxi, Konyəvi nisbələrinin Qalib “Divan”ında keçməsi haqqında məlumat verir*” [84, s. 65-105].

Mətin Akkuş “Şeyx Qalibin şeir və şair yorumları: “Hüsn Eşq”də poetika” adlandırdığı məqalədə Aristotellə başlayan poetika sənətindən söz açaraq, günümüze qədər gəlib çatan bu sənətin özəllikləri haqqında danışır. Klassik ədəbiyyatda şeir sənəti kimi tanınan poetikaya Fərabî, İbn-Sina, Mühiyyəddin Ərəbi kimi islam şairlərinin də müraciət etdiyindən söz açır. Məqalə müəllifi Qalibin şeir sənəti haqqındakı mülahizələrini onun özü haqqında yazdığı fəxriyyələri ilə əlaqələndirir. “*Qalibin şeir sənətinə baxışının (poetika:şeir fəlsəfəsi) özünü bəyənmə (fəxriyyə) və başqasını tənqid (həcviyyə) tərzlərinə uyğun beytlər söyləmiş*

olması təbii hal kimi qəbul edilmişdir” [69, s. 178].

Mətin Akar “Kaşqarlı Mahmuddan Şeyx Qalibə uzanan kültür körpüsü” məqaləsində göstərir ki, həzrəti peyğəmbərlə bağlı şeirlərə yazılı ədəbiyyatda ilk dəfə Mahmud Kaşqarlının “Divan”ında rast gəlinir. Sonradan isə peyğəmbər mövzusunə bütün klassiklərin yaradıcılığında təsadüf olunur. *“Şair peyğəmbərin merac möcüzəsi aydınlıq bir gecədə gercəkləşdi deməklə, bu düşüncəsini təşbehlə, qapalı istiarə, tənəsüb sənəti, həmən bir kəs tərəfindən bilinən bir qissəyə deyildiyi üçün də təlmih sənəti adlanı bilər”* [71, s. 170-174].

Türk ədəbiyyatşünaslığında Şeyx Qalib yaradıcılığının araşdırılması həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu mövzu həmişə aktualıq kəsb edərək başqa sənət sahələrinə də sirayət etmiş, əlaqəli şəkildə araşdırmaya cəlb olunmuşdur.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Şeyx Qalibin adına ilk dəfə 1965-ci ildə Mirzağa Quluzadənin “Füzulinin lirikası” adlı monoqrafiyasında rast gəlirik. Tədqiqatçı Məhəmməd Füzulinin təsəvvüf görüşlərindən danışarkən Şeyx Qalibin lirik poeziyası ilə müqayisələr aparır. Məhəmməd Füzulinin təsəvvüfi baxışlarında dövrün çətinlikləri daha real həqiqətləri əks etdirməsi ilə önə çəkilirsə, Şeyx Qalibdə tədqiqatçı bunların daha çox mistik mahiyyətdə olduğunu vurğulayır. Mirzağa Quluzadə “Leyli və Məcnun” poeması ilə Şeyx Qalibin “Hüsn və Eşq” əsərini müqayisə edərək belə nəticəyə gəlir ki, hər iki əsərin mövzusu, ideya və kompozisiyası bir-biri ilə sıx bağlıdır. Onlar eyni mənbədən götürülüb.

Sonra isə Azərbaycan ədəbiyyatında Aydın Abıyev tərəfində yazılan “Füzuli və Türkiyə poeziyası” adlı monoqrafiyada hər iki şairin poetik düşüncələri müqayisə edilir. Burada müəllif hər iki sənətkarın yaşayıb-yaratdığı dönmənin xarakteristikasını verir. Bu şairləri yetirən mühit haqqında geniş təsəvvür yaradır. Aydın Abıyev Şeyx Qalib poeziyasının türk təsəvvüf ədəbiyyatında özünəməxsus yerindən, onun sonrakı dönəmlərdə rolundan bəhs edib.

Daha sonra Aydın Abi “Türkiyə ədəbiyyatı tarixi” dərslində şairin həyat və yaradıcılığı haqqında portret oçerk kimi məlumat vermiş, sonra Füzuli yaradıcılığı ilə yığcam müqayisə apararaq hər iki şairin yaradıcılığında lirik şeirlərin əsas rol oynadığını göstərmişdir.

Şeyx Qalib yaradıcılığının araşdırılmasına Xuraman Hümmətovanın tədqiqatlarında da rast gəlirik. O, ayrı-ayrı məqalələrində təsəvvüfün Qalib poeziyasındakı rolunu müxtəlif qəzəllərinin təhlilində araşdırıb. Müəllif məqalələrində təsəvvüfün orta əsr poeziyasında bir elm kimi öyrənildiyindən, onun şairlərin yaradıcılığına verdiyi təsir gücündən söz açır, təsəvvüfün poetik imkan genişliyinin təzahür formalarını Qalib qəzəllərinin təhlilində əks etdirir.

Bu tədqiqat işində Azərbaycan alimlərindən Mirzağa Quluzadənin, Aydın Abıyevin, Nəzakət Məmmədlinin, Məmməd Əliyevin, Xuraman Hümmətovanın, türk alimlərindən Fuad Köprülünün, Əli Nihat Tərhanın, Əbdülbaqi Gölpınarlının, A.Alparslanın, Hüseyn Ayanın, Məhəmməd Nurdoğanın və başqalarının araşdırmalarından nəzəri-praktik şəkildə istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiya işinin tədqiq obyektı XVI əsr Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli və XVIII əsr türk şairi Şeyx Qalibin şeirlər “Divan”ı, “Leyli və Məcnun”, “Hüsn və Eşq” məsnəvisidir. Dissertasiya işinin predmeti kimi hər iki şairin mövzu qaynaqları, onların müqayisəli şəkildə sintezi, Qalib yaradıcılığında təsəvvüf poeziyasının mahiyyəti, Azərbaycan şairlərinin vəsfi, hər iki şairin məsnəvisinin oxşar və fərqli məqamları, onların müqayisəsi və ədəbiyyatşünaslığımıza gətirdiyi yeniliklər, bu yeniliklərin ənənəvi xüsusiyyətlərlə sintezi nəzərdən keçirilmişdir.

Dissertasiyanın başlıca predmeti Şeyx Qalib yaradıcılığında Füzuli təsiri, Məhəmməd Füzuli ilə Şeyx Qalibin yaradıcılığında tipoloji yaxınlıqlarıdır. Şeyx Qalibin yaradıcılığında Füzuli ənənələri özünü ən çox şairin “Hüsn və Eşq” məsnəvisində göstərdiyi üçün əsərin təhlilini “Leyli və Məcnun” üzərində qurmaqla yanaşı, hər iki sənətkarın lirik şeirlərinin mövzu baxımından müqayisəsi təhlilə cəlb olunub.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi Şeyx Qalib yaradıcılığını bir bütöv olaraq təhlilə cəlb edilərək, poetik özünəməxsusluqlarına, ənənədən yararlanma səviyyəsinə aydınlıq gətirməkdir. Şeyx Qalib yaradıcılığında bəşəri sənətkar Məhəmməd Füzulinin təsiri və ondan mövzu və ideya, məzmun və sənətkarlıq baxımından yaradıcı şəkildə bəhrələnməsi aşkara çıxarılmışdır:

- Məhəmməd Füzuli və Şeyx Qalibin yaradıcılıqlarının əsas mövzu yaxınlığı müqayisə edilmiş;

- Şeyx Qalibin ənənədən bəhrənərək haqqında söz açdığı sələflərinə olan münasibətləri üzə çıxarılmış;
- Mövzunun əsas vəzifələrindən biri kimi didaktik məsnəvi və onun başlıca xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmiş;
- “Hüsn və Eşq” əsəri ilə “Leyli və Məcnun” poemasının mövzu, ideya, obraz, motiv və kompozisiya oxşarlıqları müqayisəli şəkildə təhlil edilmiş;
- “Leyli və Məcnun”un “Hüsn və Eşq” məsnəvisinə ideya cəhətdən təsirləri şərh edilmiş;
- “Hüsn və Eşq” məsnəvisi alleqorik və təsəvvüfi baxımdan təhlil edilmiş və s.;

Tədqiqatın metodu. Dissertasiyanın əsasını tarixi- müqayisəli təhlil metodu təşkil edir. Eyni zamanda tədqiqat işində həm də, tarixi-tipoloji metodundan da istifadə edilib.

Tədqiqat işinin nəzəri əsasını görkəmli alimlərin Məhəmməd Füzuli və Şeyx Qalib haqqında elmi-nəzəri əhəmiyyət kəsb edən fikir və müddəalar təşkil edir. Tədqiqat işində tədqiqat materialından asılı olaraq, analiz-sintez metodunun imkanlarından istifadə olunub.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar: XVIII əsr türk şairi Şeyx Qalib yaradıcılığını Məhəmməd Füzuli ənənələri kontekstində tədqiq edən tədqiqatda müdafiyyə çıxarılan və mövzunu tam əhatə edən müddəalar aşağıdakılardır:

- Şeyx Qalib yaradıcılığının formalaşmasında ədəbi mühitin rolu;
- Şeyx Qalibin dövrünün ədəbi-mədəni mühiti ilə qarşılıqlı əlaqəsi;
- Şeyx Qalibin sələflərinə münasibətinin poeziyasında əksi;
- Məhəmməd Füzuli yaradıcılığının Şeyx Qalib poeziyasına təsiri;
- Problematika müxtəlif janr və məzmun cəhətlərinin qarşılıqlı təhlili əsasında təqdim edilir;
- Xalq yaradıcılıq nümunələrinin və dini mənbələrin, eləcə də təsəvvüf məzmunlu şeirlərin Şeyx Qalib yaradıcılığının əsas ideya qaynağı kimi verilməsi faktik materiallar əsasında əsaslandırılır;
- “Leyli və Məcnun” poeması ilə “Hüsn və Eşq” əsərinin yazılma səbəblərinin

müqayisəsi və oxşarlığı;

–“Leyli və Məcnun” poeması ilə “Hüsn və Eşq” əsərindəki hadisələrin baş verdiyi məkanların müqayisəsi;

–“Leyli və Məcnun” poeması ilə “Hüsn və Eşq” əsərindəki qəhrəmanların başına gələn hadisələrin oxşar cəhətlərinin müqayisəsi;

–“Leyli və Məcnun” poeması ilə “Hüsn və Eşq” əsərinin məzmun cəhətdən müqayisəsi;

– Məsnəvilərin əsas qəhrəmanlarının oxşar xüsusiyyətləri və müqayisəli təhlili;

–“Leyli və Məcnun” poeması ilə “Hüsn və Eşq” əsərinin təsəvvüfi mahiyyət kəsb etməsi müqayisələr əsasında əsaslandırılır;

–“Leyli və Məcnun” poeması ilə “Hüsn və Eşq” əsərinin quruluş baxımından müqayisəsi.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Şeyx Qalib yaradıcılığını Məhəmməd Füzuli ənənələri kontekstində tədqiq edən tədqiqat işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardır:

–“Şeyx Qalib yaradıcılığında Füzuli ənənələri” mövzusunda tədqiqat işi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfə olaraq geniş araşdırmaya cəlb edilib;

–Şeyx Qalib yaradıcılığında türk ədəbiyyatşünaslığında bəhs olunsun da, Azərbaycan elmi-nəzəri fikrində iki-üç məqaləni çıxmaq şərti ilə, demək olar ki, Şeyx Qalib haqqında söz açılmayıb. Şeyx Qalib yaradıcılığı Məhəmməd Füzuli poeziyası kontekstində dəyərləndirilir.

–Şeyx Qalib poeziyasının formalaşmasında Məhəmməd Füzulinin təsiri ilk dəfə olaraq tədqiqat obyektinə çevrilmişdir;

–hər iki şairin yaradıcılığı oxşar janr və mövzu baxımından konkret nümunələrlə geniş təhlil olunur;

–hər iki sənətkarın yaradıcılığında istifadə etdikləri qəzəl, qəsidə, təxmis, tərkibbənd və s. şeir janrlarının müqayisəsi verilir;

–şairin “Divan”ında Azərbaycan şairlərinə münasibət, onlardan bəhrələnməsi faktik materiallarla təhlil olunur;

–Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında “Leyli və Məcnun” poeması ilə “Hüsn və Eşq” məsnəvisi ilk dəfə olaraq paralel şəkildə geniş müqayisə olunur;

– Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında hər iki əsər ilk dəfə olaraq həm quruluş, həm də mövzu baxımından geniş təhlil və müqayisələr əsasında araşdırılır;

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Ədəbi-nəzəri fikrin müəyyənləşdirdiyi prinsip və nəzəri-metodoloji müddəalar əsasında işlənmiş dissertasiyanın elmi nəticələrinin əsas müddəaları aşağıdakı hallarda istifadə və tətbiq oluna bilər.

- Şeyx Qalibin həyat və yaradıcılığı mövzusunda araşdırma aparən tədqiqatçılara ciddi nəzəri mənbə ola bilər;
- Xüsusi kurs kimi ali məktəb auditoriyalarında tədris oluna bilər;
- Türk xalqları ədəbiyyatı fənnini ali məktəblərdə tədris edən müəllimlər metodik mənbə kimi yararlana bilər;
- Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələri ilə bağlı dərsliklərin hazırlanmasında;
- Türk xalqları ədəbiyyatı üzrə bakalavr və magistr təhsil pillələrinin dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında;
- Çağdaş ədəbi-nəzəri fikrində Şeyx Qalib “Divan”ının araşdırılmasında;
- Türkiyə və Azərbaycan ədəbi əlaqələr tarixinin araşdırılmasında;
- Eyni zamanda təsəvvüf ədəbiyyatının öyrənilməsində əlavə vəsait kimi istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqatın əsas müddəa və nəticələri Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi jurnal və məcmuələrdə, respublika və beynəlxalq əhəmiyyətli konfrans materiallarında əksini tapmışdır

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Türk xalqları ədəbiyyatı şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işi “Giriş” (23.801), üç fəsil (I fəsil 2 paragraf, 82.936 şərti işarə, II fəsil 3 paragraf, – 52.172 şərti işarə, III fəsil 3 paragraf, 59.351 şərti işarə), Nəticə (4.699 şərti işarə) və İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiya işinin ümumi həcmi 222. 959 şərti işarədir.

I FƏSİL

ŞEYX QALIBIN BƏDİİ YARADICILIĞININ FORMALAŞMASINDA ƏDƏBİ- MƏDƏNİ MÜHİTİN ROLU VƏ SƏLƏFLİK ƏNƏNƏSİ

XVIII əsr Osmanlı dönəmində siyasi, iqtisadi, ədəbi və mədəni əlaqələrin inkişafı hər sahədə özünü göstərirdi. Məlumdur ki, XIV-XVI əsrlərdə Osmanlı dövləti çox qüdrətli olmuşdur. Bu dövrdə o, Avropada daha fəal siyasət yeridir və əsas mövqelərini orada möhkəmləndirməyə çalışırdı. Yalnız Səfəvi dövləti ilə müharibəyə başladığı zaman Osmanlı imperiyası müəyyən müddətdə öz qüvvələrini Azərbaycana və İrana qarşı göndərməli olmuşdu. Bununla belə, bu ərazidə möhkəmlənmək Osmanlı sarayı üçün o qədər vacib əhəmiyyət kəsb etmirdi. Həmin dövəmdə Osmanlı dövləti müvəqqəti ələ keçirdiyi Azərbaycan torpaqlarını XVII əsrin əvvəllərində özündən zəif Səfəvi dövlətinə qaytarmışdı.

XVIII əsrin əvvəllərinə yaxın vəziyyət əsaslı şəkildə dəyişdi. Daxilən zəifləmiş Osmanlı dövləti XVIII yüzilliyin sonlarında Avropa dövlətləri tərəfindən blokada altında saxlanıldığı üçün bir çox ərazisini itirdi. Bunun nəticəsində siyasi arenada zəifləməyə başladı. Avropada fəal xarici siyasət yeritmək imkanını itirən Osmanlı dövləti nəzərlərini Azərbaycana və İrana qarşı yönəltdi. Bu zaman Səfəvi dövləti faktiki olaraq dağıldığından onları tutmaq çətin deyildi. Rus çarı I Pyotrın Cənubi Qafqazı və İrani zəbt etməyə başladı, bununla da osmanlıları bu regionu ələ keçirməyə təhrik edirdi.

XVIII yüzilliyin II yarısında Azərbaycana münasibətdə Osmanlı dövlətinin siyasəti yenidən dəyişikliyə uğrayır. Bu zaman Osmanlı dövləti artıq tamamilə zəifləmiş və fəal xarici siyasətdən özünümüdafiəyə keçmişdir. İkinci bir tərəfdən Osmanlı dövlətinin başının üzərində öz nüfuzunu qoruyub saxlamağa çalışan İran dövləti də var idi. Dünyada öz nüfuzunu saxlamağa çalışan yaxın qonşular da Osmanlı dövlətinə təzyiqlərindən çəkinmirdilər. Müharibələrin, çəkişmələrin, çaxnaşmaların tüğyan etdiyi bir dövəmdə insanların sığınmaq istədiyi, ümid gözlədiyi bir zümrə də

yetişib xalqın istək və arzularının daşıyıcısına çevrilirdi. Bu, divan ədəbiyyatı nümayəndələri olan şairlər idi. Hər bir dövrdə divan şairlərinin meydana gəlməsində tarixi dönmə və sosial şərait önəmli rol oynayıb. İstər Osmanlı imperatorluğu dövründə, istərsə də sonrakı dövrlərdə divan ədəbiyyatının öyrənilməsi və divan şeirinin araşdırılması həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu da ondan irəli gəlirdi ki, bütün dövrlərdə hökmdarlar şairə və şeirə yüksək qiymət vermiş, onlardan bir çoxu şeir vurğunu olmuşlar. Divan şeirinə olan bu sevgi o şairlərin sözündəki hikmətdən, onların yaradıcılığına bürünən rəngarənglikdən, həmin şeirlərdə gizlənən mənə və ifadə gözəlliyindən irəli gəlirdi. Şairlərin çoxu poeziyasında insanları haqqa, ədalətə səsləməklə bərabər, dövrün hökmdarına qarşı xalqa inam və rəğbət hissi aşılırdı.

1.1. XVIII yüzillikdə Türkiyədə ədəbi-mədəni mühit və Şeyx Qalibin bədii yaradıcılığı

XVIII əsr böyük türk şairi Şeyx Qalibin poeziyaya gəldiyi dövr Osmanlı dövlətinin dünyaya meydan oxuduğu bir dönmə təsadüf edir. Bu dönmə özündə mühüm hadisələri və görkəmli şəxsiyyətləri yaşatmaqla tarixdə iz qoymuşdur. Bu dövrdə yazıb-yaradan şairlər, onların qoyub getdiyi zəngin irs Osmanlı dönməsinin ən parlaq nümunələri kimi tarixdə yaşayırlar. Tarix boyunca Osmanlı hakimiyyətinin uzunömürlü olmasında bu hadisələrin önəmli rolu olmuşdur. Bu zaman kəsində yazıb-yaradan şairlərə qayğı və diqqət, onlara yaradılan şərait, təminat Osmanlı hakimiyyətinin xeyirxahlığından xəbər verirdi.

“Azərbaycanla qardaş Türkiyə arasında münasibətlər zəngin tarixə malikdir və kökləri oğuz, səlcuq, qıpçaq tayfalarının şərqdən gələrək Anadoluda qədimlərdən məskun olan türk və qeyri-türk tayfalarla və etnik birlik yaratmağa başladığı XI-XII əsrlərə gedib çıxır. XIII əsrin sonunda, bir müddət sonra üç qitədə çox böyük bir ərazini əhatə edəcək Osmanlı dövlətinin meydana çıxması ilə Türkiyənin digər ölkələrlə, o cümlədən Azərbaycanla münasibətləri daha da genişləndirdi. İki ölkə arasında intensiv ticari-iqtisadi əlaqələr olmuş, onların mədəniyyətləri bir-biri ilə vəhdətdə, ümumtürk mədəniyyətinin tərkib hissələri kimi inkişaf etmiş, siyasi

münasibətləri isə heç də həmişə eyni səciyyədə olmamışdır” [56, s.19].

Şeyx Qalibin yaşayıb-yaratdığı mühit burulğanlar məngənəsində silkələnirdi. Tarixdən bəllidir ki, XVII əsrdən başlayaraq Osmanlı dövlətinin gücü zəifləməyə doğru gedirdi. İranda, Rusiyada baş verən müharibələr və ölkədaxili çəkişmələr Osmanlı hakimiyyətinin zəifləməsinə gətirib çıxaran amillərdən idi.

XVII əsrin ikinci yarısından hakimiyyətə gətirilən Mehmet Paşanın ideologiyası sayəsində siyasi çaxnaşmalara son qoyuldu, xarici ölkələrlə barışıq sazişləri imzalandı. Bu dövrün ən böyük hadisələrindən biri 1711-ci ildə Baltaçı Mehmet Paşanın rus çarı Pyotru məğlub etməsi, Venedik və Avstriya müharibəsində qələbə qazanması idi. *“I Pyotrın ölümündən sonra Xəzəryanı əyalətlər haqqında məsələdə Rusiyanın siyasətini Osterman planı müəyyən etməyə başladı. Bu planın mahiyyəti artıq əldə edilmiş torpaqlarda möhkəmlənməklə eyni vaxtda ehtiyatlı taktikanın həyata keçirilməsi və hərbi əməliyyatların daim məhdudlaşdırılmasından ibarət idi. Osterman real şəraiti, o cümlədən, rus qoşunlarının Xəzəryanı bölgədə ağır vəziyyətini nəzərə alaraq İranla münasibətlərin tezliklə tənzimlənməsini və onun Xəzəryanı əyalətləri Rusiyaya birləşdirməsini məsləhət görürdü. Şah II Təhmasibin müqaviməti təqdirində, o, 1724-cü il Rusiya-Osmanlı müqaviləsinin müvafiq bəndinə əsasən, Osmanlı imperiyası ilə birlikdə Səfəvi taxt-tacına yeni şah çıxartmağı təklif edirdi” [56, s. 49].*

Mehmet Paşa həm də bu dövrdə Moro və Egey yarımadalarını geri almaqla özünə çox böyük nüfuz və xalqın etimadını qazandı. Amma Osmanlı dövləti onu da dərk edirdi ki, bütün problemlər müharibə yolu ilə həll ola bilməz, bu dövrdə diplomatik sazişlərin bağlanması zərurətdən doğan bir hal kimi özlüyündə ortaya çıxdı. Tələtümlər dövrünü yaşayan Osmanlı dövləti qonşu ölkələr ilə sülh şəraitində yaşamağa çox böyük önəm verirdi. Amma tarixi gedişatın öz tələbləri var idi.

Tarixdən məlumdur ki, 1746-cı ildə Nadir şah dövlətin parçalanmaması üçün mücadilə aparmış, lakin onun hakimiyyəti bir müddətdən sonra süquta uğramış və bundan sonra Azərbaycan müxtəlif xanlıqlara parçalanmışdır. Azərbaycanın xanlıqlara bölünməsi təkcə ölkə daxilində deyil, onun siyasi nüfuzunu qonşu dövlətlər arasında da sarsıtdı. Bu dövrdə başqa bir tərəfdən İranda sürətlə yayılmağa

başlayan dini təriqətlərin arealının genişlənməsi qonşu dövlətlərlə münasibətin kəskinləşməsinə səbəb olmuşdur. Azərbaycanda baş qaldıran şiə yönlümlü təriqətin Osmanlı dövləti tərəfindən rədd edilməsi İranla olan münasibəti daha da gərginləşdirdi. Çünki o zaman Türkiyə ərazisində qatı sünni təriqətləri hökm sürürdü, şiə yönlü məzhəb və təriqətlər təqib olunurdu. Eyni zamanda həm İranla, həm də ruslarla münasibəti qoruyub saxlamağa çalışan Osmanlı dövləti müxtəlif yollar axtarırdı. Odur ki, Osmanlılarla ruslar arasında 1791-ci ilin avqustunda barışıq sazişi imzalandı. Müqavilənin şərtlərinə görə bu dövəmdə Krım ruslara verildi. Bu barışıq sazişinin III Səlimə təqdim edilməsi böyük tənəne ilə qarşılandı.

Bilirik ki, Şeyx Qalib də bir müddət III Səlimin sarayında yaşayıb-yaratmış, onun şəninə şeirlər yazmışdır. Odur ki, III Səlimin hakimiyyəti illərində Şeyx Qalibin nüfuzu çox yüksəldi və şairin şöhrəti ətraf ölkələrə də yayılmağa başladı. Bu dövrdə şair Konya, Qalatasaray mövləvixanalarında şeyxlik etmiş və bir müddət mövləvi dərsləri verməklə məşğul olmuşdur. O da məlumdur ki, təsəvvüf əhli olan şair onun mərhələ və məqamlarını adlayaraq 1787-ci ildə çilləsini tamamlamış və “Dədə” dərəcəsinə yüksəlmişdir. Bu məqama çatan şairə “Dədə Qalib” deyə müraciət edilirdi. Şairin saray həyatı ilə bağlılığı dövrün tanınmış şəxsiyyətlərilə əlaqə yaratmasında böyük rol oynamışdır.

Dövrün hökmdarları nə qədər müharibələr aparsalar, qırğınlar törətsələr, sazişlər bağlasalar da, bütün bunlarla yanaşı, onların daxilində xeyirxahlıqla bağlı olan bir hissə də vardır. Bu hissə onlarda dövrün sənət adamlarını, söz ustalarını sevmək və qorumaq məsuliyyətini yaşadırdı. Onların bəziləri qılıncları ilə, bəziləri isə şeirləri ilə savaşa qatılmışdılar. Bu dövəmdə yaşayan hökmdar şairlərdən olan Əhmədi (1703-1754) “Nəcib” təxəllüsü ilə şeirlər yazmış və öz dövründə “Divan” bağlamışdır. O, öz hakimiyyəti zamanı sənətkarlara böyük dəstək olmuş, onları müxtəlif təzyiq və təqiblərdən qorumuşdur. O, həm də dövrünün böyük xəttatı Hafiz Osmandan xəttatlıq sənətini öyrənmişdir. Bu dövrü xarakterizə edən görkəmli alim A.Gölpınarlı yazır: *“Nədim, Baki, Yəhya, Bahayi, Vəcdi, Tifli ilə inkişaf edən ifadə gözəlliyi, bəyan nəzakəti və xəyal incəliyi, Nəşəti və Naili ilə gözəlləşən ən xəyali və ən gözəl, tam bir ahəng, tam bir musiqi halında ifadə qabiliyyəti ilə birləşmişdir”*

[85, s. 39] .

Şərq-islam mədəniyyətinin incəliklərinə dərinlən bələd olan Qalib baş verən yenilikləri müsbət qarşılayır, yeri gəldikdə onlardan yaradıcı şəkildə istifadə edirdi. Hər zaman yeniliklər axtaran şairlər dünyada baş verən hadisələrdən xəbər tutur və onları öz əsərlərində əks etdirirdilər. Belə yeniliklər həm ədəbi janrlarda, həm də yeni yaranan üslublarda özünü göstərirdi. Bu yeniliklərdən biri də Səbki-Hindi üslubu idi ki, o zaman bütün Şərq ölkələrində nüfuz qazanmışdı. Hindistanda yaranan Səbki-Hindi üslubu Anadolunu da öz təsiri altına almışdı. *“Şeyx Qalib isə Hindistandan gələn və XVII yüz ildə Anadolunu təsiri altına alan Səbki-Hindinin türk şeirindəki ən qıraətli səsi olmuşdur, Səbki-Hindi sənət və anlam dərinliyinə dayanan bir üslubdur. Orijinal və girif məzmunlar, incə xəyallar, az kəlimə ilə çox şey ifadə etmək olur ”* [77, s. 253-255].

Şeyx Qalibi ərəşəyə gətirən mühit onun dünyagörüşünün formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Bu mühidə şairin əhatəsində təkcə şairlər deyil, müxtəlif peşə sahiblərinin, həmçinin musiqiçilərin də böyük rolu olmuşdur. Çünki divan şeiri daxili harmoniyası ilə musiqiyə birbaşa bağlıdır. Bu musiqinin harmoniyasının yaratdığı daxili yaşantılar süzülərək şeirə çevrilir, qəlblərə yol tapırdı. Şeir və musiqi məclislərinin saraylarda təşkil olunması poeziyanın inkişafına yol açırdı. Bu məclislər həm poeziyanın inkişafında, həm də yaranmaqda olan gənc şairlərin ərəşəyə gəlməsində böyük rol oynayırdı. Bu şeir və musiqi məclislərində yetişən şairlərin bəziləri sonradan sadəcə bəstəkarlıq etmiş, bəziləri şeirləri ilə birlikdə bəstələr də qoşmuş, bəziləri isə dövrünün tanınmış şairi kimi şöhrət tapmışdır. Şeyx Qalib də o dövərdə ədəbiyyat səhnəsinə gələn şairlərdən idi.

Şeyx Qalib XVIII əsr türk divan ədəbiyyatının son ən böyük nümayəndəsi olmuşdur. Şairin əsl adı Mehmed Əsəd idi. O, 1757-ci ildə İstanbulda böyük mövləvi şeyxi olan Mustafa Rəşidin ailəsində doğulmuşdur. Atası və babası da daxil olmaqla bir sıra qohumları Mövlud Sufi ordeninin üzvləri idilər. Onun atası təsəvvüf əhli olub mövləvilik təriqətinin nümayəndələrindən biri idi. Anasının adının Əminə Xatun olmasına həsr etdiyi şeirdə rast gəldik, anasının ölümü səbəbi ilə yazdığı bir şeirində həm onun adını anması, həm də vəfatına şairin münasibətini görürük:

*Validəm kim Əminə Xatundur,
Ruhu olsun naim- əmne əlif.*

Gəldi tarixi rihləti Qalib

Ola ya rəb makami huld-lətif [109, s. 9].

Bu şeirdən anasının 1794-ci ildə vəfat etdiyi bilinir. *“Belə anlaşılır ki, Qalib davamlı bir mədrəsə təhsili almamış, fəqət ailə mühitində və Mövləvi təkkəsində İslami klassik əsərləri layiqiylə təhsil etmişdir. Atasından sonra onun əsl müəllimi və mürşidinin, 1790-cı ildə Qalata Mövləvixanəsi şeyxi olan Aşçı-başı Hüseyn Dədə olduğu bilinir”* [115, s. 254]. Şair kiçik yaşlarından mövləvi söhbətlərinin əhatəsində böyümüş və onların təsiri altında boya-başa çatmışdır. Bütün bunlar Qalibin dünyagörüşünün formalaşmasında ciddi rol oynamışdır. İlk təhsilini atasından alan şair onun yolunu davam etdirdiyini, ruhuna dualar etdiyini, onu şeirlərində “mürşidi - usdadi - Pir” deyə öydüyünü görürük:

Peyrev oldum mən də Qalib validi zişanıma,

Küm duavü medhi həm farzü həm əlzəmdir bizə.

Mustafa nami Rəşidü mürşidi ustadı küll.

Hər nigahi himməti iksiri azamdır bizə. [109, s. 9]

Daha sonra şairin “Divan”ından o da məlum olur ki, “Hüsn və Eşq” məsnəvisinin “Merac” bölümünü də atasının xahişi ilə yazmışdır. Bunu şair belə ifadə edir:

Üftadei rahi sər büləndi,

Yani pədərim Rəşid əfəndi...

Bu güm rəhin oldu dəst giri,

Öğrətdi sühandə tərzi –Piri [107, s. 73].

Bu şeirdən məlum olur ki, şair atasından dərs almış, onun öyüd-nəsihətlərinə qulaq asmışdır. Qalib atasından ərəb və fars dillərini mükəmməl öyrənmiş, Mövlana

Cəlaləddin Rumiyə olan məhəbbəti şairə atası aşılamiş, bütün bunlar da onun bir şair kimi formalaşmasında önəmli rol oynamışdır. O, ilk şeirlərini Əsəd adı ilə yazmış, sonradan isə “daha güldən, bülbüldən” yazmağın zamanını keçdiyini deyərək, yeniliklər axtarışında olmuşdur. Yaşadığı kiçik bir ömürdə daim yeniliklər axtarışında olan şair həyatda çox haqsızlıqların şahidi olmuşdur.

Çox az bir ömür yaşayan Şeyx Qalib bir müddət üçüncü Sultan Səlimin sarayında çalışmış, Osmanlı sarayının gözəl xanımlarından olan Beyhan Sultan ilə aralarında bir “*hüsn eşq macərəsi*” yaşanmışdır [90, s. 145].

Şair qəsidələrinin birində belə söyləyir:

*Ol şahənşah kim kamali bəxşişindən haliya,
Xahəri Beyhan Sultana müyyəssərdir bu kah*

*Öylə Sultan kim bilib qadri atasın ol şəhin,
Etdiyi isari emvalə senaverdir bu kah.*

*Öylə Sultan kim safayi tabi pür-idrakına,
Nuri subh asa güvahi sidqi pərvərdir bu kah.*

*Öylə Sultan kim kənarında bihari lütfunun,
Qönçeyi nevrəstei dəryayi ahdardır bu kah [109, 127].*

Qəsidədən məlum olur ki, ata əvəzi olan qardaşı Sultan Səlimin bacısına bəxşiş olaraq verdiyi köşk idrak nuru ilə bəzənib. Sultan Beyhan xanım o köşkü öz gözəlliyi ilə abad edib, oraya bahar lütfünü bəxş edib. Şair başqa bir tərkib-bəndində yenə də Beyhan Sultanı məhəbbətlə yad edirək deyir:

*Əhli pərvər o haqqa ki kərəm piradır
Şübhəsiz müntəsibi Fatimeyi- Zəhradır.*

*Mərhəmət qəlbinə Qalib kərəmi Mövladır
Mazhari- sirri -dili -həzrəti -Mövlanadır.*

*Lütfi təhrir ilə vəsf eyləmədən əladır
Ruzu şəb midhatini söyləməyə ahradır*

*Mahi bürcü əzəmət hamı əhli irfan
Mehri gərduni himəm Hazrəti Beyhan Sultan [109, s. 245].*

Şair onun əslinin, kərəmət nurunun Fatimeyi-Zəhradan gəldiyini, qəlbində mərhəmətin Allahdan olduğunu, “ürəyinin məzhəri Həzrəti Mövlanadır, onu tərif etmədən belə əladır, bu əzəmət bürcündə doğulan Beyhan Sultandır”, – deyərək vəsf edir. Şairin Beyhan Sultana həsr etdiyi şeirlərdən görünür ki, Qalib ona qarşı biganə olmamış, hər məqamda onun hörmətini qazanmağa çalışmışdır. Qalib bütün yaradıcılığı boyu Beyhan Sultanı məhəbbətlə yad etmişdir.

Sultan Səlimlə tanışlığı şairin həyatında böyük rol oynamışdır. Şeirə və sənətə hədsiz hörməti olan Sultan Səlim həmişə şairə baş çəkərək ona qiymətli hədiyyələr gətirərmiş. Bir dəfə də şairi ziyarətə gələndə Cövrü Çələbi tərəfindən yazılmış bir məsnəvini Şeyx Qalibə bağışlayır. Hökmdarın bu hədiyyəsi şairi çox sevindirir. Bu, bir də onu göstərirdi ki, hökmdar şeirə, sənətə, şairlərə yüksək qiymət vermiş, dövrünün şairləri ilə həmişə əlaqədə olmuşdur. Hökmdarın bu hədiyyəsindən sevinən şair onun üçün bir şükranlıq qəsidəsi də yazmışdır.

Şeyx Qalibin yaradıcılığında Sultan Səlim üçün yazdığı şeirlərlə yanaşı, Beyhan xanımın sevgisini əks etdirən şeirlərə də rast gəlirik. Belə şeirlərində şair bəzən demək istədiyini tam sevgi lirizminə çevirə bilir, bəzən də onları sətərlə ifadələrlə əks etdirir. Şair qəzəllərinin birində deyir:

*Yenə zevraki dərununim qırılıb kənara düşdü,
Dayanırmı şişədir bu rehi səngi sara düşdü.*

*O zaman ki, bəzmi- canda bölüşüldü kaləi kam,
Bizə hissi məhəbbət dili parə-parə düşdü.*

*Gahi ziri sərdə dəsti gah ayağı qoltuğunda,
Düşə qalxa xəstəi qəm dəri lütfi yarə düşdü.*

*Süzülüb o çeşmi ahü dedi zövqi vasla Ya Hu
Bu deyildi neyləyim bu yolum intizarə düşdü.*

*Rehi Mövləvidə Qalib bu sifətlə qaldı heyran,
Kimi tərki namü şanə, kimi etibarə düşdü [109, s. 565].*

Qəzəlin məzmunundan məlum olur ki, aşiqin cəfasından yenə də ürəyinin sevgiyə dolu olan hissəsi qırılıb bir kənara düşüb. O sevgi şüşədə, yəni qəfəsdə qalmayıb, dünyaya yayılıb. Bu məhəbbət onun ürəyini paramparça edib. Gah başı ayaqlarda, gah qoltuğunda, yenə könlü o yarə düşüb. Ey Allah, vüsal zövqü etdi süzülən gözləri, neyləyim yenə yolum intizara düşdü. Qalib özü də bu hala heyran qaldı, kimi tək etdiyi ad-sana, kimi etibara düşdü.

Hələ gənc yaşlarında şair Əsəd adından həm də təxəllüs kimi istifadə etmişdir. Şeirlərinin başqalarının yazdıqları ilə qarışmasını istəmədiyi üçün isə bir müddət sonra onu “Qalib” təxəllüsü ilə əvəz etmişdir. Şair “Əsəd” təxəllüsündən birdən-birə əl çəkməmiş, bir müddət həm “Əsəd”, həm də “Qalib” təxəllüsləri ilə şeirlər yazmışdır. Şairin müxtəlif təxəllüslərdə şeirlər yazması bəzən dedi-qodulara səbəb olmuş, hətta dövrünün tanınmış şairi və onun müasiri olan Süruri bir qitəsində Qalibə sataşaraq yazırdı:

*Bilməm ey mənhus, adın Əsəmdir, Qalibmidir?
Zatını tərifi qıl kimsən, kimə mənsubmusan? [109, s. 11].*

Qalibin “Divan”ından görürük ki, dövrün hökmdarı III Sultan Səlim şairlə dost olmuşdur. III Səlimə həsr etdiyi şeirlər “Divan”ında xüsusi yer tutur. Şeirlərinin birində

belə deyir:

*Kərəmlər kim sənin dövründə gördü Qalibi - naçar,
Hüseyn Baykaradan görmədi Cami kimi yekta.*

*Sənin sayəndə dərgahi fələkmanəndi Mönlada,
Bu abdi kəmtərinin namı oldu şeir ilə ikba [109, s. 35].*

Şeyx Qalib bir müddət atasının mövləvixanəsində yaşamış, sonra Konyaya getmiş, Mövlana dərgahında şeyxlik etmişdir. Bu hadisə III Səlimin taxta çıxdığı vaxta təsadüf edir. Tarixdən bəllidir ki, hökmdar şeir və şairə sevgi bəsləyirdi, o zamana qədər III Səlim Şeyx Qalibin şeirləri ilə tanış idi. “*Digər tərəfdən şairin şeirlərindəki qüdrətə heyran olan hökmdar onun divanına 3000 lirə sərf edərək yazdırmış və cildlətdirmişdir*” [80, s. 383].

Ruhiyyat aləmi etibarilə bir mövləvi dərvişi olub Osmanlı taxtında oturan III Sultan Səlim ağıl ilə “əqli-səlim”, sənətkarlara dəyər vermə baxımından “qəlbi-səlim”, aparılan söhbətlərdən aldığı zövqə görə “zövqü-səlim” kimi adları ilə yadda qalıb.

Şairə sonsuz məhəbbət və hörməti olan hökmdar onu saraya dəvət etdiyi zaman özü onu qarşılamaş və bununla da şairə ehtiramını bildirmişdir. Bir müddətdən sonra hökmdarın arzusu ilə Qalata mövləvixanəsi əsaslı şəkildə təmir olunmuş, oranın şeyxi vəzifəsi də Şeyx Qalibə həvalə edilmişdir. III Sultan Səlim tez-tez Qalata Mövləvixanəsinə gedər və mövləvi söhbətlərinə qulaq asarmış. O, taxta çıxmazdan öncə şairə böyük ehtiram göstərmiş, Şeyx Qalib sarayda yaşayanda belə padşah hər gün onu “Şeyxim, şərəf verdiniz” deyər qarşılayarmış.

III Səlimin sarayında şairin həyatının ən gözəl anları keçmiş, sarayda özünə qarşı çox böyük hörmət və ehtiram görmüşdür. Əlbəttə, belə bir hörməti görə şair şeirlərini də yüksək şövqlə yazmaqda davam edirdi. Odur ki, çox keçmir hökmdar ailəsi ilə şair arasında çox isti münasibət yaranır. Həmişə hökmdar ailəsindən hörmət görə şair ailənin sevimlisinə çevrilir. Bu səmimi münasibət şairlə hökmdarın bacısı Beyhan Sultanın arasında böyük bir eşq hekayəsinin yaranmasına gətirib çıxarır. Beyhan Sultanla şair bir müddət “Hüsn və Eşq” macərası yaşayırlar. Bu haqda ədəbiyyatda

müxtəlif rəvayətlər mövcuddur. Sarayda böyük bir eşqin hekayəsini yaşayan şair “Hüsn və Eşq” əsərini də altı ay müddətində orada yaşadığı zaman yazmışdır. “*Hüsn və Eşq*” əsəri gerçəkdən böyük bir eşqin yolçuluğunun təzahürüdür” [87, s. 112].

Bəzi mənbələr yazır ki, Şeyx Qalib bir gün şeir məclisində olarkən orada görkəmli türk şairi Nabinin yaxın zamanlarda yazılmış bir məsnəvisi haqqında gözəl fikirlər eşitmiş və onun bu əsərinə hələ ki, tayı - bərabəri olan bir əsərin olmadığı söylənilmişdir. Bu sözlər Qalibə toxunmuş, o əsərin çatışmayan cəhətlərini göstərmişdir. Məclisdəkilər, “əgər bacarırsan, ondan yaxşı bir əsər yaz”, – demişlər. Bu sözdən sarsılan şair bir müddət sonra “Hüsn və Eşq” kimi ölməz bir əsər yazmışdır.

Şeyx Qalib daxili dünyasını bəzən şeir, bəzən də musiqi dili ilə ifadə etmişdir. Şairin vəfatı ilə bağlı elmi ədəbiyyatda bir çox rəvayətlər məlumdur. Bildiyimiz kimi” *şair ağ ciyər xəstəliyindən əziyyət çəkirmiş, qırx iki il ömür yaşamışdır*” [79, s. 128]. Ömrünün son günlərində baş verən hadisələr onun həyatında dərin izlər buraxmışdır. Bu səbəblərdən biri şairin 1796-cı ildə anası Əminə xatunun və yaxın dost olduğu Əsrar Dədənin vəfatı olmuşdur. Onların ölümü münasibəti ilə şair mərsiyyə də yazmışdır:

*Qan ağlasın bu didəyi dürbarım ağlasın,
Ansın mənim o yarı vəfadarım ağlasın.
Ceşmi dəhanü arizi rüxsarım ağlasın,
Başdan- başa bu cismi siyahkarım ağlasın.
Ağyarım ağlasın mənə həm yarım ağlasın
Guş eyləyən hekayət Əsrarım ağlasın.*

*Nadidə bir göhər tələf etdim dirigü ah
Haq içrə dəfn edib geri getdim, dirigü ah* [109, s. 583].

Mərsiyyənin məzmunundan şairin acı çəkdiyi, bu hadisəyə çox üzöldüyü məlum olur. Şeirinin sonrakı misralarında Əsrar Dədənin “şərif aləmə bir yadigar idi” deməsi, onun bu aləmdə bizə yadigar olaraq gəldiyini deyir. Sonra şair “şəb misalı şəm mənimlə yanar idi, yanımda eniş nahar idi”, (mənim naharımı asan etmək üçün gecə şamı mənim yanımda yanırdı) deməsindən də onların çox yaxın münasibətdə

olduqlarını görürük.

Şairin səhhətinin pisləşməsinin səbəblərindən biri kimi Sultan Səlimlə bağlı baş verən əhvalatı da qeyd edirlər. Rəvayətdə deyilir ki, bir çərşənbə günü III Sultan Səlim ilə Şeyx Qalib Bəktəşi Mövləvixanəsinə gedir. O günkü mövləvi dərslərini və ayini mövləvixanənin şeyxi Yusif əfəndi icra etməli olduğu halda, hökmdar kürsüyə Şeyx Qalibi dəvət edir və bugünkü mövləvi dərslərini onun söyləməsini istəyir. Gözləmədiyi bu hadisədən sarsılan şair kürsüyə çıxaraq könülsüz bir tərzdə ayini icra edir, bundan çox mütəəssir olan şair bir kəlmə söyləmədən belə oranı tərk edir. Bütün bu baş verənlər incə ruhlu şairin xəstəliyinin şiddətlənməsinə səbəb olur. O, 1799-cu il yanvar ayında vəfat edir. Qalata mövləvixanəsində məsnəvi şairi İsmayıl Rusuhinin ayaqı altında dəfn edilir.

Şeyx Qalib çiləsini tamamladıqdan sonra ailə həyatı qurmuşdur. Bəzi mənbələrin yazdığına görə şair Ayişə adlı bir şeyx qızı ilə evlənmiş, ondan Zübeydə adlı qızı, Əhməd və Mehmet adlı iki oğlu olmuşdur. Hal-hazırda qəbri ziyarətqah kimi qorunur. Günümüzdə qədər ziyarətqah kimi qorunan şairin qəbrini ziyarətə minlərlə insanlar gəlir. Bu da xalqın şairə olan məhəbbəti və böyük ehtiramıdır. Bu sevgi uzun bir zamandır ki, insanların yaddaşında qalmaqdadır.

1.2. Şeyx Qalibin yaradıcılığında türk və Azərbaycan ədəbiyyatının səlflik ənənəsi

XVII-XVIII əsrlər həm Azərbaycan, həm də türk ədəbiyyatının dəyişikliklərə uğradığı bir dönmə təsadüf edir. Bu dövrlərdə ədəbiyyatımızın həm klassik ənənələr əsasında, həm də xalq şeiri üslubunda inkişafında yeniliklər meydana gəldi. Paralel şəkildə inkişaf edən Azərbaycan poeziyasının həm forma, həm də məzmununda fərqliliklər, dəyişikliklər baş verdi. Xalq yaradıcılığının qabaqcıl ənənələrindən bəhrələnərək poeziya janr və forma yenilikləri ilə zənginləşməyə başladı. Bu inkişaf mərhələsində Azərbaycan ədəbiyyatında yeni mənzumələr yarandığı kimi, (Şakir Şirvaninin “Əhvali-Şirvan”, Molla Vəli Vidadinin “Müsibətnamə”si) başqa türkdilli ədəbiyyatlarda da yeni tipli əsərlər yaranırdı. Buna nümunə kimi Şeyx Qalibin

Mövlana, Sultan Vələd, Sultan Səlim və s. bu kimi tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı yazmış olduğu qəsidə mənzumələrini göstərmək olar.

Biz bu dəyişikliyi təkcə poeziyanın forma və məzmununda görmürük, bu fərqlilik həm də şeir dilində özünü göstərirdi. Bu dövrdə yaranan poeziyanın dilində baş verən dəyişikliklər canlı xalq danışığı dilindən güc alırdı. Bu dövrün səciyyəsinə verən Məmməd Əliyev yazır: *“Onların sayəsində qeyd etdiyimiz kimi ana dilli, heca vəznli şeirin yazılı ədəbiyyatda hakim mövqeyi tam bərqərar oldu. Yazılı ədəbiyyatda ədəbi dil normaları Azərbaycan və türkmən xalq danışığı dilləri, dialekt və şivələrdən yerli-yerində istifadə yolu ilə bu dillərin leksik fondunu zənginləşdirdi və möhkəmləndirdi”* [25, s. 188].

Şeyx Qalib türk şeir dilini və ədəbiyyatını klassik ədəbiyyat müstəvisinə gətirən şairlərdən olmuşdur. Onun “Divan”ına nəzər saldıqda görürük ki, şairin şeir dili o dövrdə yazıb-yaradan sənətkarlardan tamamilə fərqlidir. Bu fərqlilik ilk öncə şairin yaratdığı poeziyanın yeniliyində idi. Belə ki, Qalibdən öncəki şairlər ən çox mədhiyyə şəkilli iri həcmli əsərlər yaradırdılar. Burada hökumdarların tərifləri, sarayda baş verən kiçik hadisələrin şişirdilmiş formada poetik dillə xalqa çatdırılması, saray əyanlarının eyş-işrətlə gün keçirmələri, bir sözlə, gül-bülbül sevdasından bəhs olunurdu. Bu çərçivəni qıran Qalib poeziyada xalqın istəklərini əks etdirən, həqiqi sevginin xalqdan güc aldığını göstərən əsərlər yaratmağa başladı. Bu yenilik onun bütün yaradıcılığı boyunca özünü göstərir. Onun yaradıcılığı klassik Şərq şeirinin ölməz nümunələrini dünya poeziyasına bəxş etdi. O, şeirlərinə mənə və məzmun gözəlliyi ilə yanaşı, zəngin ifadə gözəlliyi qatmış və türk ədəbiyyatında çoxrəngli anlam qatları kəsb edən bir poeziya yarada bilmişdir. Bu xüsusiyyətlər şairə öz sələflərindən miras qalmış və onları “Divan”ında həmişə məhəbbətlə yad etmişdir.

Orta əsrlər poeziyasını mənəli və ifadəli edən amillərdən biri də sələf –xələflik ənənəsinə sadıq qalma prinsipidir. Demək olar ki, bu ənənəyə bütün şairlər öz yaradıcılıqlarında riayət etmiş, sələflərinə ehtiram etməyi, “Divan”larında onları məhəbbətlə yad etməyi özlərinə borc bilmişlər.

Şeyx Qalib “Divan”ında adı məhəbbətlə çəkilən azərbaycanlı şairlərdən biri Nizami Gəncəvidir (1141-1209). Məlumdur ki, orta əsrlərdə Nizami “Xəmsə”sinin

sorağı bütün türk dünyasına yayılmışdır. Əsərlərini fars dilində yazmasına baxmayaraq, Nizami bu əsərlərlə Azərbaycanın şöhrətini dünyaya yaymışdır. Təbii ki, türk dünyasına məlum olan Nizami “Xəmsə”sindən Qalibin də məlumatı var idi. Əgər belə olmasaydı, şair özünün etirafını əsərində qeyd etməzdi. Qalib “Hüsn və Eşq” məsnəvisinin əvvəlində bəhs edəcəyi eşq hekayəsini ondan əvvəl Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin nəzmə çəkdiyini belə qeyd edir:

*Bulmaqla bu iki xoşça təbir,
Ərlikmidir izdivacı təsvir.*

*Dersən ki, Nizami giramı,
Etmiş o dahi bu iltizami.*

*Ol tərzü Əcəmdir, olmaz icab,
Rindanı Əcəm gözətməz adab [107, s. 79].*

Daha bir qəzəlinə Nizami Gəncəvinin adını məhəbbətlə çəkən Qalib deyir:

*Eylədi guya ki təshihü kavanini tarik
Qissə zamanında olub ədəbi fəkrü muhtəvi*

*Fazlü irfanu kəmalatı ayan endər ayan
Kavli burhan nisbəti kəşfü kəraməti kavi*

*Bağı inşasına bərgi huşku məğzi Nərgizi,
Mahzəni nəzmində bir dərbənı tabı Gəncəvi [109, s. 212].*

Bizə məlumdur ki, istər xalq həyatından alınan, istərsə də başqa xalqların folklorunda özünə yer alan məhəbbət və qəhrəmanlıqla bağlı əhvalatları, yəni nəsrə olan aşiqlik hekayətlərini ilk dəfə Nizami nəzmə çəkərək iri həcmli nəzm nümunələri yaratmışdır.

Nizami Gəncəvidən əvvəl heç bir şair nəsrə olan əhvalatları nəzmə çəkməmişdir. Buna görə də Şeyx Qalib nəzm məhəlləsi deyərkən bunu nəzərdə tutur. Əlbəttə, bu nəzm məhəlləsinə keçmək istəyən hər bir şeir əhlindən çox böyük istedad tələb olunur. Onlar qüdrətli söz söyləmək istedadına sahib olmalı, söyləyəcəyi sözlərin hikməti insanları özünə valeh etməlidir. Belə olan halda onlar Nizaminin açdığı nəzm bağçasının qapısından keçmək iqtidarına sahib ola bilərlər. Onlar Nizaminin qapıçısı olduğu nəzm bağçasına girmək üçün çətinliklərlə qarşılaşırlar. Əlbəttə, bütün bunlar Nizami sözünün ecazkar hikmətindən xəbər verir. Hər bir hünər əhli Nizami elminin, şeirinin sirrinə bələd ola bilməzdi, odur ki, Qalib şairin bu istedadından xəbərdar olmuş, özünü onun hünər bağçasının meyvələrindən hesab etmişdir. Buna görə də Qalib Nizami yaradıcılığını dərinlən bilmiş, buna görə də onun hikmət xəzinəsinin qapısından keçməyə özündə güc tapmışdır. Qalibin yazdığı ölməz “Hüsn və Eşq” əsəri Nizami Gəncəvinin sirrinə dərinlən bələd olduğunu bir daha təsdiq etdi. Özünü Nizami Gəncəvi şagirdlərindən sayan Qalib şeir dünyasında Nizami Gəncəvi kimi ad qazandı.

Şeyx Qalibin “Hüsn və Eşq” məsnəvisindən gətirilən nümunədən görürük ki, şair məhəbbət mövzusunda nəql etmək istədiyi əhvalatı özünün etiraf etdiyi kimi ondan daha əvvəl “əgər böyük Nizami Gəncəvi bu işi belə yapmış”dır, deyirsə, özünün də məhəbbət mövzusunda yazdığı məsnəvisini bu yolla davam etdirəcəyini bildirir. Nizami Gəncəvinin açdığı cığırla getməyi qarşısına məqsəd qoyan şair sonda bu hikmət xəzinəsindən hünərlə keçə bilmişdir. Başqa bir şeirində yenə də Nizami Gəncəvinin adını məhəbbətlə çəkən Qalib deyir:

Tərzi - sələfə təqəddüm etdim

Bir başqa lüğət təkəllüm etdim

Mən olamadım o güruha peyrov

Oymuş belə Gəncəviyə Xosrov [103, s. 11].

Biz Qalib “Divan”ının müxtəlif yerlərində Nizami Gəncəvinin adını hörmətlə yad etdiyini görürük. Bu da Azərbaycan şairinə olan hörmətin, ehtiramın böyüklüyündən xəbər verir. Bütün bunlar onu göstərir ki, Nizami istedadı, onun

yaradıcılıq qüdrəti təkcə Azərbaycan hədudları ilə məhdudlaşmayıb, dünyanın bir sıra ölkələrinə yayılmışdır.

Şeyx Qalib “Hüsn və Eşq” məsnəvisinin başqa bir yerində yenə də Nizaminin adını məhəbbətlə çəkir, onun “Xosrov və Şirin” poemasının qəhrəmanı olan Xosrovun Firdovsinin əsərindən bəlli olduğunu söyləyərək deyir:

*Bulmuş süxəni bülənd namı,
Firdovsiyi Xosrovü Nizami.*

*Ayni Nəvaidə Füzuli,
Bulmuş sübhanə rehi vüsuli.*

*İstanbulumuzda Nəvizadə,
Etmiş dəki oyu vəli piyadə.*

*Olsunmu Nizamiyə həmahəng
Qurana uyarmı nəğməyi cəng [110, s.176].*

Nümunə kimi verdiyimiz bu beytlərdə şair Firdovsinin qəhrəmanı olan Xosrovun Nizaminin məşhur söz sənətində öz yerini tapdığını deyir. Sonra şair Nəvai tərzində yazıb-yaradan Füzulinin də şeir yazmaqda öz yolunu tapdığını, “bulmuş sübhanə rehi vüsuli”, deyir. Məsnəvinin sonrakı beytində istanbullu Nəvizadə onun yolu ilə getmək istəmiş, fəqət onun kimi bu yolda şöhrət qazana bilmədiyini də oxuculara çatdırır. Şair sonra “bütün bunlar Nizami ilə eyni qiymətdə, eyni çəkiddə ola bilərlərmi? Necə ki, cəngin nəğməsi də, səsi də “Quran”la bir tutulmadığı kimi”. Şeyx Qalib Nizami Gəncəvinin qüdrətinin böyüklüyünü “Qurani-Kərim”lə müqayisə edir. Quranın qüdrəti aləmlərə yayılıb səs saldığı kimi, Nizami sözünün də qüdrəti aləmə yayılıb. “Nizaminin böyük bir şair olduğu inkar edilməyib, Füzulinin daha həssas və məzmunlara qənaətdə daha qadir olduğunu söyləmək və göstərmək, əvvəlkinin qüdrəti şairiyyətini inkar etmək deyildir. Eyni mövzuda biri farsca, digəri türkcə yazılmış olan bu iki əsərin hansı hissəsi və səhifəsi qarşılaşdırılsa aradakı fərq təzahür edər. Bu fərq Füzulinin

lehinədir” [102, s.108] .

Şairin “Divan”ında adı çəkilən şairlərdən biri də Fəridəddin Əttardır (1136-1221). Fəridəddin Əttar 1136-cı ildə Nişapurda anadan olmuş, 114 il ömür sürmüşdür. Onun anadan olduğu tarixlə bağlı tədqiqatçılar yekdil rəyə gələ bilməyiblər. Şairin 114 il ömür sürməsinə bəzən “Qurani-Kərim”in surələri ilə əlaqələndirirlər. Şair Allah sevgisini qazandığı üçün bu ömür ona Allah tərəfindən mükafat olaraq nəşib edilmişdir.

A.Kniş bu tarixi 1119, Y.Bertelts isə 1150-ci il olaraq göstərir. Fəridəddinin “Əttar” təxəllüsü alması onun atadan qalma əzcaqçı dükənində əttarlıq etməsi ilə bağlıdır. Bu dahi sufi şairin həyatı olduqca faciəli şəkildə başa çatıb. Rəvayətə görə, Əttarı bir monqol əsgəri faciəli şəkildə qətlə yetirib. Şairin qətlə haqqında müxtəlif rəvayətlər var. Belə ki, monqollar bütün dünyaya hakim olmaqda davam edərkən, şairin yaşadığı Nişapuru da ələ keçirib onu əsir alırlar. Müridləri onu əsirlikdən qurtarmaq üçün monqollara bir çuval qızıl pul təklif edirlər. Əttar: “yox məni satmayın, mənim dəyərim bir çuval qızıl para deyil”, onlar qulu satmırlar. Üstündən bir müddət keçdikdən sonra şairi almaq üçün bir xaral saman təklif edirlər. Əttar “məni bir çuval samana dəyişə bilərsiniz” deyir. Buradan da məlum olur ki, onun müridləri tərəfindən bir çuval qızıla dəyişdirilməməsi, ariflər yanında qiymətinin bir çuval qızıldan ağır olduğu, amma söz əhli olmayanların, nadanların yanında isə qiymətinin bir çuval saman qədər olduğu fikri deyilməkdədir. Əttarın yaradıcılığı olduqca zəngin olub. Şairin 140-dan artıq əsəri günümüze qədər gəlib çıxıb. Lakin əsərlərinin heç birində şair özü haqqında avtobioqrafik məlumat vermədiyindən onun həyatı barədə olduqca fərqli məlumatlar ortaya atılır. Əttar heç zaman özünü şair saymayıb. *“Alçaq könüllülüüyü izin vermədiyi üçün Əttar heç zaman özünü şair saymayıb. Lakin şeirlərində maddi aləmə istinad etmədiyi Əttarın dediklərinin əksini aşkara çıxarır”* [101, s. 93].

Qalibin “Divan”ından məlum olur ki, o, ilk didaktik məsnəvi ustadı Fəridəddin Əttarın yaradıcılığından məlumatlı olub və onun didaktik məsnəvisindən yaradıcı şəkildə bəhrələnərək “Hüsn və Eşq” əsərini yazıb. Bütün bunlar Qalib yaradıcılığının və dünyagörüşünün genişliyini ortaya qoyur. *“Məntiqüt-teyr” əsəri 4400 beytdən artıq olan bir məsnəvidir. Əttar bu sufi nümunəsi vasitəsilə təsəvvüfün “Vəhdəti-vücuda” nəzəriyyəsini irəli sürür*” [54, s. 81]. Şair Əttarın adı

keçən şeirində deyir:

*Ey qissədən olmayan xəbərdar,
Naqismi buraxdı Şeyx Əttar.*

*İştə o qədər di ol hekayət,
Bakisi, dürugı bi nəhayət.*

*Mənzuməyi farsivəş əbyat,
Bil cümlə tətəbui izafat.*

*İnşayə verir əgərçi zinət,
Türki söz içində aynı sikkət.*

*Az olsa əgər deyildi mani,
Derdik ona bəlkə də sanayi*

*Hər bir dahi var ki ol sühan-saz,
İğrakda mürği pəst-pərvaz [107, s.78] .*

Qalib beytdə bu əhvalatdan xəbərsiz olanları, yəni Əttarın “Məntiqüt- Teyr” (Quşların dili) əsərinin yarımçıq olmasını nəzərdə tutanlara bu əhvalatın böyük bir hekayət olduğunu deyir, amma fars dilində yazıldığı üçün o, söz sənətkarını mübaliğədə aşağıdan uçan bir quşa bənzədir. Lakin şair bütün bunların Əttar sənətini, onun şairlik istedadını kiçiltmədiyini göstərir. Əgər əsər türk dilində yazılısaydı, daha böyük şöhrət qazanardı. Amma Qalib yenə də Əttarın söz mülkündə möhtəşəm yerinin olduğunu, əsərinin “nəsrə süs olsa da, türkcə üçün sakil olur, bunlar az olsa da, bəlkə də sənət deyərdik” deyir. Daha sonra Qalib Mövlanaya həsr etdiyi bir təxmisində Əttarın adını çəkir və ona olan münasibətini bildirir:

*Xaki payi Şeyx Əttarım ki oldu himməti,
Tabıma ustadi dərsi müşkilati Məsnəvi.
Davii mehrü məhəbbət gərçi kim həddim degil,
Öylə toxmu paken naçesbandır bu abu gül,
Eyləmə vaxti həsədində ya Rəb xacəl [109, s.278].*

Qalib Əttarın yatdığı torpağı hümmətinin dərdirinə dərman olduğunu, təbini Məsnəvi dərslərindən almasını, “mənim dərdimin dərmanı məhəbbət möhrü deyil, ya Rəb, məni gül toxmunun həsrətindən xəcil etmə”, deyir. Başqa bir şeirində şair:

*Muattar sazi bəzmi əhli əsrar,
Şeyxi mani Fəridəddini Əttar.*

*Olub udi suxəndə nefha bahşa,
Verir dudi ləfzindən buyi mənə.*

*Ki vardı bir zaman bir mərdi səyyah,
Gəzər aləmləri manəndi ervah [109, s. 335].*

Şeirdə şair Fəridəddin Əttar adlı bir səyyahın olmasından, o udun dili ilə mənalar aləminə səyahət etməsindən, səyahətdə başına gələn əhvalatdan söz açır.

*Dolaşmış Çinü Maçinü Xitayı
Bütün gözdən keçirmiş maverayı*

*Düşüb səhralara manəndi Məcnun
Qoymamış gəzmədən bir dəştü hamun*

*Keçirmiş ruzigarın gune gune
Geymiş hər qumaşdan bir nümunə*

Səyahət eyləmiş səhra və çöldə

Sibahət eyləmiş dəryavü göldə [109, s. 336].

Şeyx Qalib “Divan”ından Əttarla bağlı gətirdiyimiz nümunələr şairin başına gələn əhvalatları bildiyini və onun yaradıcılığına dərindən bələd olduğunu göstərir.

Şairin “Divan”ında adı məhəbbət və ehtiramla çəkilən şəxslərdən biri böyük təsəvvüf şeyxi Mövlana Cəlaləddin Rumidir. Həyatı boyunca şəxsiyyətinin və ilham mənbəyinin qidası Mövlana olduğunu vurğulayan şair həm də “mən söz xəzinəsində yeni bir tərz yaratdım” deyərəkən Mövlanadan bəhrələndiyini qeyd edir:

Gəncinədə rəsmi növ gözatdım,

Mən açdım o gənci mən tükətdim.

Əsrarını “Məsnəvi”dən aldım,

Çaldım, vəli, miri malı çaldım [107, s. 19].

Birinci beytin açıqlamasında şair demək istəyir ki, bu gizli xəzinəyə əvvəlcə sadəcə olaraq göz gəzdirdim, o gizli xəzinəni mən açdım və mən bağladım. Təbii ki, burada şair söz xəzinəsindən bəhs edir. İkinci beytdə şair gücünü “Məsnəvi”dən aldığını, bununla da onun qafiyəsinə təslim olduğunu, orada olan “dövləti, sərvəti”, yəni gizli olan mənaları, məlumatları öyrəndiyinə, “çalma”sına işarə edir.

O, özünün həm şair, həm də bir mövləvi şeyxi kimi formalaşmasında Mövlana Cəlaləddin Ruminin böyük təsiri olduğunu bütün yaradıcılığı boyu qeyd edir. Şair böyük Mövlananın “Məsnəvi”sini 11 dəfə oxuduğunu vurğulamaqla mürşidinə olan ehtiramını göstərir. Şeyx Qalib həm də Qalata mövləvixanəsində məsnəvi dərsləri verməklə insanları haqq yoluna səsleyirdi. Yaradıcılığının ilham mənbəyi Mövlana olduğunu şeirlərinin birində şair sadə dillə belə bəyan edir:

Məzhəri eşqi xuda Həzrəti Mövlanadır,

Mənbəyi sidqi səfa Həzrəti Mövlanadır.

*Sərtəsər hökm edən iqlimi fəna fillaha
Şahi əvrəngi bəqa Həzrəti Mövlanadır.*

*Nuri irfana dili paki sipihri bəla,
Maşriki şəmsi xuda Həzrəti Mövlanadır [109, s. 85] .*

Mövlananı yüksək təriflə öyən şair “haqq dərğahında ruh sudədir ətrafi riçal olan da Həzrəti Mövlana”, “Məsnəvidir nəfəsi ruhul qüds” deyir. Bu beytdə Allah dərğahında ətrafında müqəddəs ruhu olan Mövlana olduğunu vurğulayır, nəfəsinin müqəddəs ruhül-qüds olduğuna işarə edərək “Məsnəvidir nəfəsi pür medad ruhullah, dili bimara dəva Həzrəti Mövlanadır” deyir. Şeyx Qalib şairin nəfəsini İsa peyğəmbərin nəfəsi kimi ölüləri dirildən bir nəfəs olduğunu qeyd edir. Beytin açması “Məsnəvi”nin nəfəsini, yəni Mövlananın sözünü nəzədə tuturaq deyir ki, nəfəsi müqəddəsdir, ürəyi xəstələrə, bimarlara, insanlara dərmandır. Bildiyimiz kimi Mövlananın “Məsnəvi”si “Qurani-Kərim” qədər müqəddəs hesab olunur. Bu mənada şair “Məsnəvi”ni “ruhul-qüds” adlandırır. Öz dövründə dərğahının həm “şahi, həm də dərvişi” olduğunu söyləyən şair bu yolda diyar-diyar düşüb dərviş kimi öz görüşlərini yayacağını da bildirir. Şair Mövlananın Allah dərğahında ilahi sirlərdən xəbərdar olduğunu vurğulamaqla onun müqəddəslərdən olmasını şeir dili ilə “ənbiya sirrinə mirasi malikdir ol, Mazhəri üləma Həzrəti Mövlanadır” deyə ifadə edir.

Qalib yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi ustadının Mövlana olduğunu hər yerdə vurğulayır. Amma bununla yanaşı Nizami Gəncəvi, Fəridəddin Əttar, Əlişir Nəvai, Məhəmməd Füzuli, Saib Təbrizi, Süruri, İbrahim Gülşəni, türk şairlərindən Şəms Təbrizi, Sultan Vələd, Əsrar Dədə, Mehmed Xəyali, Mustafa Çələbi Naili, Yusif Şeyxi, Xoca Süleyman Nəşəti və b. adlarını məhəbbətlə çəkərək onlardan təsirləndiyini deyir. “Divan”dan bəlli olur ki, Qalib adını hörmətlə çəkdiyi şairlərin bəzilərinə ayrıca nəzirələr, bəzilərinə təxmislər, bəzilərinə isə qəsidələr yazmışdır.

Divan ədəbiyyatında özünəməxsus yeri olan şairlərdən biri də Şəms Təbrizidir. Ədəbiyyatda Mövlana və Şəms haqqında olan məlumatlar hamıya məlumdur. Odur ki, Qalib “Divan”ında Mövlanadan bəhs edərkən Şəmsin də adını çəkməsi, ondan da bəhs

etmisi təbiidir. “Şəms Təbrizi səyahətləri boyunca qarşılaşdığı şeyxləri və alimləri mələmət (qınamaq, təsəvvüf termini -G.A.) tavrının bir gərəyi olaraq gerçəklərin ortaya çıxması üçün imtahanlara tabe tutduğunu, vələyəti üstün olanları şəriətlə, şəriəti üstün olanları vələyətlə sınağını, bunların təslimiyyət və həqiqət arayışlarının əskik olduğunu, münaqişə ilə vaxt keçirdiklərini, heç birinin onu qane etmədiyini, gerçək şeyxliyi və dostluğu Mövlanada tapdığını ifadə edir” [78].

“Divan”da Şəmsin adı keçən beytlərdən başqa “Şəmsi Mövlana” adlı bir şeirə də rast gəldik. Bütün bunlar Qalibin özündən əvvəl yazıb-yaradan sənətkarlardan bəhrələməsinə, həm də onlardan məhəbbətlə söz açmasına bir nümunədir. Aşağıdakı beytlə başlayan tərci-bənddə Qalib Şəms və Mövlananı övliyələr, torpağını, yeni doğulduqları diyarı müqəddəslər yeri olaraq vəsf edir, başqa şeirlərindəki kimi yenə də Şəmsi günəşə, Mövlananı da aydın bir sabaha bənzədir.

*Güruhi övliyanın əkməkidir Şəmsi Mövlana,
Misalı möhri subhi müncəlidir Şəmsi Mövlana,*

*Şeyxi eşqin iki qüdrət əlidir Şəmsi Mövlana,
Sifati zata burhani cəlidir Şəmsi Mövlana,*

*Həmən eyni Məhəmmədlə Əlidir Şəmsi Mövlana.
Ruhi eşqə iki mehrabi ebruyı ibadətdir*

*Görünmüş bir-birindən rubəru mirasi heyrətdir
Biri nuri həqiqət, biri erkani təriqətdir*

*Cihani gayba mihrü mahi gərduni cəlalətdir
Həmən eyni Məhəmmədlə Əlidir Şəmsi Mövlana [110, s. 237].*

Bu misrada şair Şəmslə Mövlananı Hz.Məhəmmədlə Əliyə, parlaq nura, şəkər saçana, bəzən də parlaq günəşə bənzədir:

*Feyz enzari Cənabi Şəmsdən gəlidi mənə,
Gövhərin bir sübhəi sad danə kim çeşməmdir ol [110, s. 358].*

Şair ilhamın ona Şəmsdən gəldiyini deyir, Şəmsi burada gövhərdən yapılmış bir təsbehə bənzədir. Başqa bir beytində Şəmsi təcəllə günəşinin çeşməsi kimi vəsf edir:

*Nur bəxş olduqca Qalib Şəmsi eşq
Mövləvilər zərrə san eylər səma [110, s. 336].*

Onu da qeyd edək ki, Qalib çox qəzəllərində Şəmsi günəşlə müqayisə edir, onu günəşə bənzədir. Bu bənzətmənin kökləri daha dərinlərə gedib çıxır. Çünki Qalibdən öncə Mövlana ilə Şəmsin dostluğunu Günəşlə Ayın dostluğuna bənzədən şairlər çox olmuşdur. Bundan başqa Qalib “Divan”ında otuza yaxın beytdə Şəmsin adını çəkmiş, onu məhəbbətlə yad etmişdir. Qalib Şəmsin adını çəkib onu yad etməklə mürşidinin nəzərlərinin “kimya nəzərli” olaraq feyzini ondan aldığını vəsf edir:

*Qalib nuxasi qəlbə zəri xalis etmədə,
Olmaz Cənabi Şəms kimi kimya nəzər [110, s. 286].*

Şəmsin nəzərinin həmişə şairə yardımçı olduğunu bildirir, onun hökmünü görəndə şair bu təsiri vəsf edərək deyir:

*Dursun nəzəri tərbitəti Şəmsi Xudada
Vaxt ilə olur səngi siyah gövhəri almaz [110, s. 325].*

Və ya:

*Hər nə qədər naza çəkərsə seza
Bəxti uca məşrəbi şahanədir.*

*Söz tükənir kim deyə Monla Cəlal
Şəms daha şəminə pərvanədir [110, s. 237].*

Şeyx Qalib “Divan”ında Şəmsi “Həzrəti - Pir” deyə vəsf etmişdir. Bu beytlərdə də şair Şəmsin nəzərinin müəyyən vaxtlarda qara daşı almaza döndərə bilməsinə işarə etməsi şairin fəvqəlgüçə, ilahi bir qüvvəyə sahib olmasını bizə xəbər verir. Bu da onu göstərir ki, Qalib öz sələflərinə bir övliya kimi baxmış, onların nəzərinin ilahi varlıqdan güc almasına inanmışdır.

Qalib “Divan”ında adı çəkilən, yaradıcılığı ortağ türk ədəbiyyatı kontekstində öyrənilən şairlərdən biri də Sultan Vələddir. Azərbaycan ədəbiyyatında onun həyatı, yaradıcılığı və əsərləri haqqında az məlumat var. Sultan Vələd Mövlananın böyük oğlu olub, Mövləviyyə təriqətinin sistemli bir hala gəlməsində önəmli rol oynamışdır. Şeyx Qalib də “Divan”ında yeri gəldikcə onun adını hörmət və ehtiramla yad edir. *“Vələd tam on yaşına gəlincə bütün toplantılarda atasının yanında olar, gənclik zamanında onları görəndə bir çoxları Sultan Vələdi Mövlananın qardaşı zənn edərdilər. Və Mövlana da daima ona; “Sən yaradılış və əxlaq etibariylə hər kəsdən çox mənə bənzəyirsən”, deyər və onu çox sevərdi. Bu sevgisindən ötrü də atası ona ad və ləqəbini vermişdi”* [72].

Şeyx Qalib də Sultan Vələdə hörmət əlaməti olaraq onun şəninə “Dər mədhiyyəyi Sultan Vələd” (Sultan Vələdin mədhi) başlıqlı qəsidə və üç rübai yazıb. Şeirlərində onu “kərəm və lütf mədəni” deyərək vəsf edir. Bundan başqa Qalib Mövlananı günəşə, oğlunu aya bənzədir. Ay da öz işığı gənəşdən alır. Sultan Vələdin öz feyzini atasından aldığı və hər şey üçün ona borclu olduğunu dilə gətirərək deyir:

Madəni lütfü kərəm Həzrəti Sultan Vələd,

Növbahari həmdəm Həzrəti Sultan Vələd.

Pərtövi tərbiyəti nuru ziyaya məzhər,

Mahi Xurşudi aləm Həzrəti Sultan Vələd [109, s.91].

Sonra Qalib Sultan Vələdin atasından tərbiyə aldığı, onun nəsihətləri ilə böyüdüyünü daha poetik dillə vəsf edir. Mövlana tərbiyəsi, duaları, övliya nəsihəti həmişə Sultan Vələdi qorumuş, hifz etmiş, onun yardımçısı olmuşdur.

*Oldu pərvərdeyi cənabi Hünkar,
Basdı əflakə qədəm Həzrəti Sultan Vələd.*

*Oldu qəhvarəsi əsrari pərdədən sirab,
Nuş edib şeiri hikmət Həzrəti Sultan Vələd...*

*Nəql edər əhli dilə tirü rübabın sirrin,
Arifi lövhü qələm Həzrəti Sultan Vələd [109, s. 91].*

Şair deyir ki, atasının qucağında bəslənən Sultan Vələd fələklərə ayaq açmış, hikmət südü ilə bəslənmişdir. Sultan Vələndin həyatını lirik boyalarla, mübaliğə və təşbehlə təsvir edən şair, onun gələcək həyatını oxucuya qabaqcadan xəbər verir. Belə bir övliyanın qucağında böyüyən uşağın taleyi müqəddəslərin sırasında məqam tutur:

*Ey saliki rahi Mövləvi, ol agah,
Övladına uy pirinin olma gümrah.
Fihvayi lətifül vələdii sirri ebih
Sultan Vələd deyil də kimdir billah [109, s. 604].*

Sultan Vələd haqqında yazdığı rübaidə Qalib onun atasının yolunu davam etdirdiyini, atasına layiq bir oğul olmasını dilə gətirir. Şair rübaidə yer alan “el vələdü sirri ebihü” (uşaq atasının sirridir) deyiminin Sultan Vələdə aid olduğunu vurğulayır. Qalibin “Divan”da Sultan Vələdlə bağlı bir çox beytləri yer almaqdadır. Şair: “kim Mövlanaya ziyarətə getmək istəyirsə, Sultan Vələddən yardım istəməlidir”, deyərək onu öyür.

*Hər kim ki Cəlali Ruma vasil edə murad,
Sultan Vələddən eyləsin istimdad.
Zira ki verasətdə şəfaətdə tamam
Təqdim olunur cəmi nasa övlad [109, s. 604].*

Qalib “Divan”ında Sultan Vələdin tək cə Mövlananın övladı olduğunu vurğulamır, həm də onun yaxşı bir şair olduğunu da söyləyir:

*Düri mənanı çəkib riştəyə Sultan Vələd,
Düzdü bir sübhəi mərcan könüldən könülə [109, s. 403].*

Qalib Sultan Vələd “lövhi qələmin arifidir” deyimi ilə Sultan Vələdin qələm əhli olduğunu oxuculara deyir. Şair özünə yaxın bildiyi insanlar üçün qəlbindən gələn ifadələrlə Sultan Vələdi də vəsf etməkdən çəkinməmişdir. Onun insanlarla olan münasibətini, onlara olan sevgisini “eylədi hümmət ilə dövrü sipihri tənzim, şahı pərvanə haşam Həzrəti Sultan Vələd” deyimi ilə ifadə edir.

Qalib şeir dünyasında püxtələşdikcə klassik ənənəvi kanonlara sığmır, başqa üslubda yazıb-yaratmaq həvəsi ilə alışıb yanırı. Şairin yaradıcılığından o da məlumdur ki, həmişə güldən-bülbüldən yazmağın əleyhinə olmuş, başqa bir şeir dünyasına varmaq istəmişdir. Odur ki, həmişə yeniliyə can atan sənətkar Şövkət Buxarinin yaradıcılığını yaxından öyrənməyə başlamış, onun poeziyasında Səbki-Hindi üslubuna böyük maraq göstərmişdir. Həyatından məlumdur ki, şair atasından mükəmməl ərəb və fars dili təlimi almış, “Qurani-Kərim”i əzbərləmişdi. O, həm Səbki-Hindinin sirlərinə bələd olmaq, həm də türk dünyasının böyük şairi Əlişir Nəvainin əsərləri ilə yaxından tanış olmaq üçün Orta Asiya xalqlarının dilini öyrənməyə başlayır. Bu yolla şair həm də cığatay ləhcəsində yazılan əsərlərlə tanış olur. Bu dilin imkanlarına dərinləndən bələd olan Qalib cığatay ləhcəsində “İmes” rədifli qəzəl də yazır. Bu üslubun özəlliklərindən bəhs edən şairin bir qitəsinə diqqət yetirək:

*Ol şairi kam- yab mənəm kim Qalib
Məzmunlarımı anlamamak ayıb olmaz
Yekta gühəri qaybi hüviyətdir həp
Qəvvasi hədər bəhrə veri qayb olmaz [109, s. 595].*

Bu rübaidə Səbki- Hindini tərif edən şair “kam-yab” kəlməsi ilə özünə işarə

edərək deyir, ey Qalib, muradına çatan şair mənəm, mənim məzmunlarımı anlatmaq ayıb olmaz. Onlar həqiqət qeybinin ən seçilmiş inciləridir. İnsan ağı bu qeybin əsrarını sormaz.

Şeyx Qalib “Divan”ındakı bəzi şeirlərini bu üsluba uyğunlaşdırmışdır. Şövkət Buxari adı ilə tanınan İranlı şair 1695-ci ildə vəfat etmişdir. İncə ruhlu şair klassik ədəbiyyatda Səbki-Hindi ustadı kimi tanınır. Qalib Şövkət Buxarinin adını “Hüsn və Eşq” əsərində bir neçə yerdə məhəbbətlə çəkmişdir:

Həp andakı hürdə kar surət

Barik idi çün xəyali Şövkət [107, s. 338].

Qalib deyir ki, bu şeirlərdə incə işlənmiş naxışlar şair Şövkətinin halı qədər zərifdir. Başqa bir beytdə şair “Şövkətinin xəyallarının rəngi açılaraq şeirlərinin incə və dəqiq naxışlarına gözəl biçim vermişdir”, deyir. Şeir dili ilə Qalib beyti belə dilə gətirir:

Açılıb rəngi xəyali Şövkət

Nəqşi barikinə vurmuş surət [107, s. 338].

Səbki-Hindinin Qalib poeziyasına təsirində Azərbaycan şairi Saib Təbrizi (1601-1676) yaradıcılığının da böyük rolu olmuşdur. XVII əsrdə öz zəkası və dünyagörüşü ilə diqqəti cəlb edən şairlərdən biri də Saib Təbrizi olmuşdur. Farsca yazdığı lirik şeirlərinə görə dövrünün Hafizi, türkcə yazdığı lirik şeirlərinə görə isə dövrünün Füzulisi adını qazanan Saib Təbrizi özündən sonra zəngin irs qoyub getmişdir. “*Saib Təbrizinin yaradıcılıq məziyyətlərinin başlıcası onda yenilik ruhunun güclü olmasıdır. O, özündən qabaq dönə-dönə işlənmiş köhnəlmiş təsvir və ifadə vasitələrini rədd edib şeirə yeni məzmun və yeni ifadə vasitələri gətirmiş, onu daha da tərəvətləndirmişdir. Lakin bu yolda şairi bəyənməyənlərlə yanaşı, rədd edənlər də olmuşdur. Bununla belə heç kəs böyük bir həqiqəti inkar edə bilməmişdir ki, Saib XVII əsrdə yeni bir üslubun yaradıcılarındanandır*” [62, s. 4-22].

Onun ədəbi irsinin üç yüz beytdən ibarət olduğu söylənilir. Azərbaycan

ədəbiyyatında Saib Təbrizi Səbki-Hindi üslubu deyilən poetik bir üslubun ən möhtəşəm nümunələrini yaratmışdır. O, Təbrizdə anadan olmuş, ərəb və fars dillərini mükəmməl öyrənmişdir. Bir müddət Təbrizdə yaşayandan sonra Şah Abbasın paytaxtı İsfahana köçürməsi ilə əlaqədar olaraq onların da ailəsi İsfahana köçmüşdür. Böyük istedadla sahib olan şair ilk şeirlərini Təbrizdə yaşayarkən yazmışdır. İsfahana köçəndən sonra şair dünyanın bir çox ölkələrinə səyahət etmişdir. O, Hindistanda altı il yaşamış və atasının xahişindən sonra vətənə dönmüşdür. Bildiyimiz kimi o zaman da Azərbaycanda Səfəvilər hakimiyyəti öz nüfuzunu genişləndirmişdir. Şair səfəvilər sarayına dəvət alır, tez bir zamanda orada nüfuz qazanaraq “Məliküş-şüəra (şairlərin başçısı) rütbəsini qazanır. Saraydakı haqsızlıqları və özünə qarşı biganəliyi görəndən sonra bir müddətdən sonra oradan uzaqlaşır. Gözəl, humanist hisslərə sahib olan şair şeirlərində haqqı, ədaləti vəsf etmiş, şərə, haqsızlığa nifrət ifadə etmişdir. Şairin Azərbaycan dilində on yeddi qəzəli bizə məlumdur. Şeirlərinin birində yaşadığı zamanəsindən şikayət edərək özünü qanadı sınımış quşa bənzədir, bu haqsız dünyadan uçuş getmək istəyini dilə gətirərək deyir:

Qalmışam yerdə qanadsız quş kimi pərvazdan,

Yola sal cami-şərab ilə büzülmüş könlümü.

Eylə kim Saib, qəmi-dövrən tutubdur çevrəmi,

Seyri-gül mümkün deyil açsın tutulmuş könlümü [16, s. 248].

Şairin bizə gəlib çatan irsi içərisində Füzuliyə cavab kimi yazdığı bir neçə qəzəli var. Saib Təbrizi XVII əsrdə Füzuli ənənələrini davam etdirən ən böyük şair olmuşdur. Şübhəsiz ki, XVIII əsrdə Saib Təbrizi yaradıcılığından Şeyx Qalib xəbərdar olmuş, ondan yaradıcı bəhrələnmişdir.

Biz Qalib “Divan”ında Azərbaycanın mühacir şairlərindən olan Gülşəni Bərdənin də adına rast gəlirik. Buradan məlum olur ki, Qalibin İbrahim Gülşəni yaradıcılığına sevgisi olmuş, həm də onun əsərləri ilə yaxından tanış olmuşdur.

Şeyx İbrahim Şahabəddin oğlu Gülşəni (1426/27-1534) Bərdədə doğulmuş, gənc yaşlarında Təbrizə getmişdir. Bir müddət orada yaşadığından sonra XV əsrin filosofu,

dövrünün böyük təriqət qurucusu Seyid Yəhya Şirvani Bakuvinin yetirməsi olan Dədə Ömər Rövşəni ilə tanış olmuşdur. Bir müddət onun yanında tələbə olmuşdur. 15 yaşında olarkən həm dini, həm də dünyəvi elmləri daha dərinlən öyrənmək məqsədi ilə Orta Asiyaya getmək istəmişdir. Lakin Təbrizə çatdıqda burada qalıb mədrəsədə oxumuşdur. O, təhsilini başa vurduqdan sonra Təbrizdə Ağqoyunlu sarayına dəvət almış, orada böyük nüfuz sahibi olmuşdur. Səfəvilər hakimiyyətə gəldikdən sonra vətənini tərk edib Türkiyəyə mühacirət etmişdir.

Gülşəni XVI əsrin görkəmli mütəsəvvüf şairi, təriqət əhli Dədə Ömər Rövşəni ilə görüşdükdən sonra onun müridlərindən olmuş, xəlvətiyyə təriqətinə girmişdir. Rövşəni ölümündən əvvəl təriqətin başçısı və mürşidi olan Şeyx Yəhya Bakuvinin ona verdiyi səccadəni Gülşəniyə vermiş, başqa sözlə, onu təriqətin başçısı elan etmişdir. Gülşəni uzun illər Türkiyə və Misirdə yaşamış, ustad-müəllim kimi məşhurlaşaraq ətrafına çoxlu tərəfdaşlar toplamışdır.

1517-ci ildə Misiri fəth edən Osmanlı sultanı Yavuz Sultan Səlim də şeyxə hörmətlə yanaşır, Sultan Süleymanın zamanında oğlu Əhməd Xəyali ilə o, İstanbula - saraya dəvət edilir. *“İstanbulda alimlər, məşhur adamlar, xalq, Gülşəniyə böyük ehtiramla ziyarət edir, yaşadığı yerin yaxınlığındakı camidə cümə namazından sonra və başqa günlərdə öyüd və nəsihətlərini dinləməyə çoxlu sayda insanlar toplanır. Şeyx İstanbulda, Ayasofyada 4 cümə məclisi verir, bunların birində iştirak edən Sultan Süleyman onu dinləyərək çox məmnun olur, özü və xalq Gülşəniyə külli miqdarda mal bağışlayır”* [57, s. 10]. Şeyx bunları özü ilə aparmayıb İstanbulda paylayır. İstanbulun havasının ona düşmədiyini bəhanə edən Gülşəni Misirə qayıdır. 1534-cü ildə Misirdə taun xəstəliyi yayılmışdır. Şeyx Ramazan ayının səkkizinci günü taundan qurtulmaq üçün dua etməsini diləməyə gəlmiş xalqa “mənim ruhum cümlənizə fəda və ivaz olsun” deyib fatihə oxuyur, gecə səhərə qədər “Quran” oxuyur, səhər duadan sonra dərvişlərə nəsihətlər verir, son məqamında sürəklili ibadətlə məşğul olur, sonra “Allah, Allah” deyir, bir dəfə alçaq səslə “Hu” (“O”, yəni Allah) deyərək ruhunu təslim edir. Onun yüz ildən çox ömür sürdüyü deyilir. Şair 24 aprel 1534-cü ildə vəfat etmişdir.

Bəzi mənbələr göstərir ki, bərdəli şairimizin təxəllüsü əvvəllər Heyrəti olmuş, sonralar o, mürşidi Dədə Ömərini təkidilə ilə Gülşəni təxəllüsünü qəbul etmişdir.

Gülşəninin ədəbi irsi “Ruznamə”, “Qədəmnamə”, “Simurqnamə”, “Pəndnamə”, “Məsnəviyi-xəfi”, İbn-Əl-Farizin “Qəsideyi taiyyə”sinə yazdığı cavabdan və Azərbaycan, ərəb, fars dillərində olan “Divan”larından ibarətdir.

Şairin ədəbi irsinin Azərbaycanda öyrənilməsində professor Azadə Musayevanın böyük xidmətləri var. Azadə xanım müxtəlif illərdə şairin əsərlərinin Azərbaycan türkcəsinə çevirərək, geniş ön söz yazmaqla oxuculara təqdim etmişdir. *“Gülşəni Bərdənin klassik Şərq ədəbiyyatına, xalq yaradıcılığına, folklorla bağlılığının özünəməxsus üslubu olduğunu “Divan”ına daxil edilmiş şeirləri aydın göstərməkdədir. Şair məşhur Xəlvətiyyə təriqətinin Gülşəniyyə qolunun qurucusu olduğundan yaradıcılığında təriqətlə bağlı şeirləri də vardır. Yaradıcılığının məzmunu ardıcılıqla nəzərdən keçirərkən filosof- şair kimi onun sufizmin mütərəqqi qoluna mənsub olduğu duyulur. Şeirlərində, sufiyana müraciətlərində onun kimliyi və necəliyi ilə bağlı fikirlərinə də təsadüf olunur”* [68, s. 15].

Şeyx Qalib “Hüsn və Eşq” məsnəvinin bir yerində Gülşənini yad edərək yazır:

*İsm olmadı bir kitaba elan,
Seyr et şərəfin ki, məğzi Quran.*

*Mülki sühanı sevdai əzəm,
Bir bukası taxtı İbni Ədhəm*

*İbrahimi Gülşəni kimi mərd,
Olmuşdur o bağa bülbülü fərd* [107, s. 71].

Şeir mənə anlamında şair deyir ki, Gülşəninin söz mülkünün ucu-bucağı yoxdur. Bu şeir mülkünün dəyəri İbrahim Ədhəmin taxtı dəyərindədir. (İbrahim Ədhəm hicrətin üçüncü əsrində Əfqanıstanın Bəlx şəhərində bir hökmdar ailəsində dünyaya gəlmişdir. İslam tarixində ilk sufilərdən sayılan İbrahim Ədhəm peyğəmbərin qohum və əsabələrini görənlər hesab olunur. Onun haqqında olan rəvayətlər artıq tarixdə dastanlaşmışdır. Bəzi mənbələr onun Bəlx hökmdarının oğlu olmasını iddia

edir. Bütün bunlara rəğmən İbrahim Ədhəm hökmdarın oğlu olsa da, sonra bütün taxt-tacdan imtina edərək sufiyana bir həyat yaşamışdır. O, ilk sufilərdəndir. (Ədəbiyyatda onun adına həmişə təşbeh olunur. - A. G.) İbrahim Gülşəninin gözəl şeirləri olduğu üçün, həm də bir mərifət əhli kimi şair onu bu şeir mülkünün, yəni şeir bağının bülbülü adlandırır. Özünün də şeir aləmində var-dövlətini İbrahim Ədhəmin dövləti ilə müqayisə edir.

Qalib başqa bir təxmisində Gülşəninin və onun mürşidi olan Dədə Rövşəninin adını məhəbbətlə çəkərək deyir:

*Haqı gülbərki lətafət pərvərində münadim,
Jaleveş bar olmasın, ya Rəb, mənim canü dilim,*

*Rövzəsindən feyziyab olsun bu çeşmi pürnənim.
Bir gülüstani müfərrihdir dili pur feyzi kim,*

*Anda ruhi Gülşənidir bağbani mənəvi.
Hər qələmi paki bir dürdaneyi əndişədir,*

*Bilməyən ol gövhəri biganəyi əndişədir.
Beyti vahy əsarı hər kaşanəyi əndişədir.*

*Der güşədə ya xəzanə xaneyi əndişədir,
Onda çeşmi Rövşənidir didebani münzəvi [109, s. 277].*

Haqqı çağırən zərif bir qızılgül yarpağı idim. Ya Rəb, mənin ürəyim bol bar versin, mənim gözümün nəmindən onun bağ-bağçası da faydalansın. Bu gülüstanda Gülşəninin ruhu onun bağbanıdır. Onun qələmi qiymətli bir daş kimidir, var-dövləti onun düşüncəsidir. O qiymətli gövhərin qiymətini, dəyərini bilməyənlər biganələrdir. Onun hər beyti gözəl bir saraydır. Şair deyir ki, onun evinin hər güşəsində gizli bir xəzinə var. Orada bu gizli xəzinənin, çeşmənin gözətçisi yalnız həyat keçirən, xəlvətə

çəkilən Rövşənidir. Bu misralardan bir daha məlum olur ki, Şeyx Qalibin həm xəlvəti təriqəti, həm də onun nümayəndələri haqqında məlumatı olmuşdur.

Bildiyimiz kimi Füzuli sözünün sehri orta əsrlərdə demək olar ki, bütün dünyanı özünə valeh etməkdə idi. Bu böyük sənətkarın təsir dairəsi get-gedə artaraq öz ətrafına çoxlu təqibçilər və təbliğatçılar toplamaqda davam edirdi. Özündən sonra demək olar ki, bütün türk dünyası onun yaradıcılığına bağlanmışdır. Böyük türk şairi Tofiq Fikrət məşhür “Füzuli” şeiri ilə təkcə türk şairlərinin deyil, bəlkə bütün xalqların dahi şairimizə məhəbbətini qələmə almışdır. Füzuli irsini bilməyən, onun əsərlərini öyrənməyən, onu müəllim- ustad kimi sevməyən bir türk şairinə rast gəlmək çətindir. Füzuli yaradıcılığı haqqında tədqiqatçı Məmməd Cəfər yazır: *“Füzuli hər yerdə, hər şeydən bir aşiq dili ilə danışır, lakin bu o demək deyil ki, onun yaratdığı eşq dastanı yalnız fərdi hisslərin ifadəsindən ibarətdir. Füzuli fəlsəfi görüşlərini, müxtəlif fəlsəfi sistemlərə münasibətini, dövlət, hakimiyyət haqqında fikirlərini, hakim dini etiqadlara, ideallara, müxtəlif məzhəb və təriqətlərə, adət-ənənələrə olan tənqidi münasibətini, əxlaq, tərbiyə, psixologiya haqqında mülahizələrini elm, maarif, sənət haqqında fikirlərini eşq, məhəbbət dili ilə qismən də alleqorik bir tərzdə ifadə etmişdir”* [20, s. 26].

Füzuli irsi XVI-XVIII əsrlər türk poeziyasına güclü təsir göstərmiş, Mehmed Xəyali, Mahmud Abdul Baqi, Əhməd Nədim, İsa Necati və Şeyx Qalib kimi sənətkarlar ondan bəhrələnərək yazıb yaratmışlar.

Şeyx Qalib dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin 3 qəzəlinə təxmis və bəzi qəzəllərinə nəzirələr yazmışdır. Geniş məlumata malik olan şair Füzulinin əsərlərini oxumuşdur və ondan təsirlənərək yazdığı bir müsəddəsi də var. Şeyx Qalib Məhəmməd Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasında Məcnunun dilindən deyilən “Öylə sərməstəm ki, idrak etməzəm dünya nədir” qəzəlinə yazdığı təxmisdə eşq şərabından məst olan aşiqin halını öz halı ilə müqayisə etmişdir. Bundan başqa Füzuli qəzəlləri ilə Qalib qəzəllərini birləşdirən ortaq cəhətlər haqqında dissertasiyanın II fəslində ayrıca söz açılacaq.

Şeyx Qalib “Divan”ında Məhəmməd Füzuliyə yazılmış 3 təxmis var. Bildiyimiz kimi təxmis beşlik deməkdir. Bu beşliyi, yəni təxmisi yazan şair əvvəlcə

özünün 3 misrasını, sonra isə təxmisi yazdığı şairdən iki misra əlavə edərək verir. Son bənddə isə ənənəvi olaraq hər iki şairin adı çəkilir. Hörmət əlaməti olaraq təxmisi kimə ithaf olunursa, onun adı birinci qeyd olunur. Bu haqda Əziz Mirəhmədov yazır: *“Təxmisi yazan şairlər formasının tələblərinə uyğun olaraq yaradıcılıq cəhətdən bir qədər çərçivədə olduqlarına görə, çox vaxt fikir, məna orijinallığına lazımınca diqqət yetirə bilmirlər; forma məhdudluğundan çıxıb bilməmək isə onların təxmislərinin məzmunca sönük çıxmasına səbəb olur. Orta əsrlərdə çox işlənən bu forma XIX-XX əsrlərdə tədriclə aradan çıxmış, sovet dövründə isə, demək olar ki, işlənməmişdir [54, s. 175].*

Dissertasiya işində biz Füzuliyə yazılan təxmislərdən söz açacağıq. Qalib “Divan”ında I təxmisi “Təxmisi qəzəli nəfisi Məhəmməd Füzuli Bağdadi rəhmətüllahi əleyh” adlanır. Şeirinin adından göründüyü kimi şair Füzulinin Bağdad elindən olduğunu dilə gətirməklə onun Bağdadda yaşayıb - yaratdığını, orada vəfat etdiyini vurğulamış, türk dilində yazması haqqında məlumatı olmuşdur. Bütün bunlarla yanaşı, böyük zəkaya sahib olan Qalibin onun şeirlərini əzbərdən bildiyinin də şahidi oluruq. Tükənməz istedad sahibi olan şair dövrünün mütəfəkkiri olan Füzuliyə təxmisi yazmaq dərəcəsinə böyük söz ustası idi. Onun Füzuliyə yazdığı təxmislərdən birinin birinci bəndi belədir:

Məni ol mah giriftar bilibdir, bilirəm.

Fikri zülfilə şəbim tar bilibdir, bilirəm.

Necədir xəteri bimar bilibdir, bilirəm.

Yar hali dilimi zar bilibdir, dilirəm.

Dili zarımda nə var bilibdir, bilirəm [109, s. 290].

Şair burada gözəlin aşiqin dərdindən xəbərdar olduğunu, onun fikri ilə gecəsinin tar-mar olduğunu, onun yolunda bimar olmasından xəbərdar olduğunu söyləyir. Adı çəkilən təxmisdə Füzuli də yarın onun halından xəbəri olmasını, ürəyinin nədən zar (xəstə) olmasının səbəbini bildiyini deyir. Bu təxmisin II bəndində Qalibin öz fikirlərini poetik əks etdirməsi ilə, Füzuli fikri üst-üstə düşür. Təxmisin sonrakı

bəndində şair fikirlərini belə ifadə edir:

Bu deyildir tavri vəfa neyləyim izhar olmaz.

Şaha sən məndə nüvaz ol deyü azar olmaz.

Deməzəm niyə uşşaka vəfadar olmaz.

Yar əğyar bilibdir ki, mənə yar olmaz.

Mən dəxi anı ki, əğyar bilibdir, bilirəm [109, s. 290].

Fikirlərini davam etdirən şair sevda əlindən yuxusunun ona haram olduğunu, ayrılığın həsrətini əlində şam etdiyini, bu sevda yolunda çəkdiyi əzabları tamamlayacağını, sevgilinin saçlarından özünə ev tikməyi və aşiqi də o evə bağlayacağını dilə gətirərək deyir:

Uyquyu didəyə uşşaka haram eyləyəli,

Günlərin vadi hicranda şam eyləyəli,

Ta bu sevdaya düşüb qəsdə tamam eyləyəli,

Zülfünü əhli vəfa saydına dam eyləyəli,

Məni ol dama giriftar bilibdir, bilirəm [109, s. 290].

Sonrakı bənnə nəzər salmaq:

Kəşfi raz eylər ikən didəyi tər ahu fəğan,

Sirri aşk olmaz o fəttahi cihandan pünhan.

Çeşmi giyasi mənə söylədi bi hərfi zəban

Mən nə hacət ki, qılam dərdü dilim yarə iyan

Kamı dərdi dilimi yar bilibdir, bilirəm [109, s. 290].

Göz yaşımın ah çəkib fəğan qoparması mənim sirrimi aşkar eyləyə bilməz, amma eşq fitnəkarının sirri cahanda gizli qalmaz, onun belə halda olmasını mənə gözlərinin

vəziyyəti söylədi. Mən də onun dərdinə çarə qılmamı yar bilibdir, bilirəm,- deyir.

Adı çəkilən təxmisin son bəndində Füzulini məhəbbətlə yad edən şair deyir:

*Əsəda, eyləyəməm doğrusu mən tərki ədəb,
Deməzəm söylə nədəndir bu təcahül bu qəzəb.
Hər işi, hikməti, hər təvrü kəramətdir həp.*

*Yar həm söhbətim olmasa, Füzuli, nə əcəb.
Özünə söhbətimi ar bilibdir, bilirəm [109, s. 291].*

Şair özünün şeir mülkündə ədəbini tərk etmədiyini, aşiqin nədən belə qəzəbləndiyini, hər işdə bir kərəmətin olmasını, sevgilisi ilə danışıqda, söhbət əsnasında Füzuli qəzəllərindən istifadə etməsini özünə bəzən ar bildiyini dilə gətirir. Təxmisdən görüldüyü kimi Şeyx Qalib özünün Məhəmməd Füzuli səviyyəsinə hələ də gəlib çatmadığını, onun şeirləri yanında özününkülərin bəzən kiçik olmasından belə ar etdiyini söyləməkdən çəkinmir. Bu da böyük şairin səmimiyyətindən xəbər verir. Məhəmməd Füzuli irsinə dərindən bələd olan Şeyx Qalib könül dünyasında belə ona minnətdarlıq hissi keçirir.

Şeyx Qalibin II təxmisi “Taxmisi- qəzəli digəri Füzuli Bağdadi rəhmətullahi əleyh” adlanır. Şair bu təxmisini Məhəmməd Füzulinin “Nədir” rədifli qəzəlinə nəzirə olaraq yazmışdır. Təxmisin I bəndi belədir:

*Sorma məndən məşrəbi rindani bipərva nədir?
Mətləbi mətləbani vadi sevda nədir?
Tavri məstani şərabi nərgizi şəhla nədir?*

*Öylə sərməstəm ki, idrak etməzəm dünya nədir?
Mən kiməm, saki olan kimdir, meyü sabha nədir? [109, s. 291].*

Şair bu bənddə məclis əhlini ondan sevdasının mətləbinin nə olduğunu, şərab

əhlinin gözlərinin nədən məst olduğunu sormamasını istəyir. Məhəmməd Füzuli isə deyir ki, eşq əlindən elə sərməst olmuşam ki, özümün kim olduğumu, hətta dünyaya niyə gəldiyimi, dünyanı belə dərk etmirəm.

*Çarxdan tabi hünər pira için kam istərəm,
Özgə nakamın ki, ol rüsva için kam istərəm.
Kafiri bi dindən Mevla için kam istərəm.*

*Gərçi canandan dili şeyda için kam istərəm,
Sorsa canan, bilməzəm kami dili şeyda nədir [109, s. 291].*

Bu təxmisdə müəllif omonim olan “kam” sözü vasitəsilə cinas yaratmaqla şeirin gözəlliyini və təsir gücünü artırmışdır. Birinci misradakı “kam” sözü “ağız” mənasını ifadə edir. İkinci misradakı “kam” ifadəsi “kam almaq” “əhd almaq” və s. mənasını kəsb edərsə, üçüncü misradakı “kam” sözü” arzu, dilək, məqsəd, məram anlamı kəsb edir. Çərxi fələkdən, yəni yaradandan hünər sahibi olan pirani qocalar üçün ağız istəyirəm, yəni onların yerinə danışmaq və yemək istəyirəm, bu mənada onların ağızları olmaq istəyirəm. Böyük yaradandan məni rüsvay edənlərdən qisas almasını sağ ikən onların bəlalərini görüb kam almaq diləyirəm. Azgın və kafirlər, dindən dönənlər üçün Allahdan onları bağışlamasını, onların haqq yoluna qayıtmaları üçün xeyirli yolların açılmasını diləyirəm, dua edirəm.

Şeyx Qalibə rəğmən Məhəmməd Füzuli isə “mən canandan ürəyi eşq əlindən giryən olan yar üçün arzu, dilək istəyirəm. Məndən, ey sevda əhli, sorma ki, ürəyi giryən olub aləmə səs salan nədir?”,- deyir.

Təxmisin son bəndində:

*Nəqdi ömrümlə dəyişdinsə əgər daği qəmi
Lövhi sinəndən silərsən nakşi qeydi mərhəmi
Tabi Qaliblə həməən saat qılırsan həm dəmi*

Ahu fəryadın Füzuli incidibdir aləmi

Gər bəlayi- eşq ilə xoşnud isən, qovğa nədir? [109, s. 291]

Bu bənddə şair deyir ki, sənə verilən ömrünü əbədi qəm, qüssə ilə keçirməyə dəyişdinsə, sənin taleyinə yazılan mərhəməti o lövhədən sildinsə, deməli, o saat Qaliblə sən də həmdəm oldun. Şair burada özünün keşməkeşli həyatını da dilə gətirir və oxucuya az da olsa məlumat verir.

Füzuli “ Ey eşq əhli, ah fəryadım bütün aləmi tutub, əgər bu hal sənə xoş gəlırsə, onda qovğa etməyin mənası nədir?”,-deyə sorur.

Hər iki şairin yaradıcılığında təxmis janrının özünəməxsusluqları var. Apardığımız müqayisələr onu bir daha göstərir ki, istər Füzuli, istərsə də Qalib bu janrın xüsusiyyətlərini dərindən bilmiş və ondan məharətlə yararlanmışlar. Qalib Füzuli yaradıcılığından bəhrələnərək onun şeirlərinə təxmis yazmış, şairə olan məhəbbətini bununla izah etmişdir.

Bu təxmislərdən başqa Şeyx Qalib “Divan”ında Məhəmməd Füzuliyə ithaf olaraq yazılan bir şeirə də rast gəldik. Şeir “Müsəddəsə be-nəzireyi Füzuli” (“Füzuli müsəddəsinə nəzirə”) adlanır. Yeddi bənddən ibarət olan bu müsəddəs Qalibin Füzuli istedadına vurğunluğunu əks etdirir. Şeirin birinci bəndi belədir:

Yağmaladı dün əqlimi bir şuhi pürifitən

Məcnuni dəsti aşki onun ahuyi Hoten

Ətrafi hüsnü anına diqqət qılınca mən

Gördüm kənarı bağı izarında bir çəmən

Sordum, bu xətti səbzə Hutəndir?- dedim,- dedi

Yox şərhi piçtabi nigarın durur sənin [109, s. 269].

Müsəddəsdə Qalib deyir: Bir gün mənim aqlımı bir gözəl oğurladı. Məcnun kimi onun eşqinin əlindən Hotenə dönmüşəm. (Hoten rus blinalarında adı keçən mifik bir

qəhrəmandır) Mən onun ətrafına diqqətlə baxanda bağın kənarında yaşıl çəmənlik gördüm. Sordum bu yaşıllıq peyğəmbərdir, (Hutəm- Xızır peyğəmbər nəzərdə tutulur) dedim, dedi, yox izahı, bu qarışıqlıq, pərişanlıq içində sənin nigarın, sevgilin durur.

Müsəddəsin sonrakı bəndində deyilir:

*Saldı halal nəzmi dili dinə kəkilün
Verdi şikəst rəngi gülə buyi sünbülün
Tökdü cahanə toxmu füsün hali fülkülün
Açdı eşq mətai alını rüxsar üçün gülün*

*Səndə bu dənli fitnə nədəndir?- dedim,- dedi
Əsəri eşq suzişi canun durur sənin [109, s. 269].*

Vaxt var ikən gör nə hala saldı kəkilün ürəyimi, xəstə gülə sünbül cadusunu verdi. Bütün dünyaya daha çox istiotun (acılığın, zəhərin) tökdü. Gül öz eşqi yolunda sərmayəsini- üzünü açdı. Səndə bu alçaq fitnə nədəndir, dedim, dedi, bu eşq əsərində sənin canının yanması durur. Daha sonra şair şeiri davam etdirərək “dünya bu gözəlin girdabıdır onun”, “aləm xarabi seylabıdır onun”, “kəmmun zar silabıdır onun” deyərək, gözəlin naz-qəmzəsinin, ədasının çox olmasından şikayət edir. Müsəddəsin son beytində şair öz halını da burda bəyan edir:

*Tutdum o sanat ilə ki səmti təcahülü,
Çeşmi unutdu sivei tarzi təğafülü.
Göstərmədim o mehveşe ruyi tekasülü,
Dərpiş edincə surəti hüsnü teemmülü,*

*Bilməm lisani ğəmzə nə fəndir?- dedim,- dedi
Qalib, zəbani sihr bəyanun durur sənin [109, s. 270].*

Şairin “Divan”ını araşdırarkən Azərbaycanın mühacir şairlərindən olan Süruri ilə

arasında mənəvi bir yaxınlıq əlaqəsinin olduğunu görürük. Süruri XV əsrin sonu XVI əsrin əvvəllərində yaşayan hürufi şair olmuşdur. O, yaradıcılığında Nəsimi ənənələrini davam və inkişaf etdirmişdir. Hürufi görüşlərini daha geniş şəkildə inkişaf etdirən şairin Səfəvilərin hakimiyyəti zamanında fəaliyyət dairəsinin geniş əraziləri əhatə etdiyi məlumdur. Süruri ömrünün bir hissəsini Səfəvilər sarayında keçirmişdir. O da məlumdur ki, Şah İsmayıl hakimiyyətə gələndən sonra saraya türk dilində yazıb yaradan sənətkarları dəvət edir, onların arasında Süruri də var idi. Süruri hürufiliyi təbliğ etsə də, məhəbbət mövzusunda yazdığı qəzəllərlə daha çox şöhrət qazanmışdır. Süruri öz zamanında daha çox Füzuli yaradıcılığına təsir etmiş, müasirləri də şairin yaradıcılığından bəhrələnmişlər. Onun hürufi qəzəllərinin dili nə qədər rəmz və simvollarla, ərəb - fars tərkibləri ilə zəngin idisə, aşiqanə qəzəllərinin dili musiqi dili qədər sadə və oxunaqlı idi.

*Ta müənbər kakülün xurşidə salmışdır kəmənd,
Bağlamış boynumu zənciri zülfün bənd-bənd.
Ənbərəfşan zülf ilə irmək dilər canə könül,
Allah-Allah, nə uzaq sövdayə düşmüş dərdmənd* [16, s. 309].

Yuxarıda gətirdiyimiz nümunədən görüldüyü kimi artıq Süruri öz zamanında tam formalaşmış bir şair kimi şöhrət tapmışdır. Onun sözünün sehri ətraf ölkələrə də yayılmışdır. Şairdən nümunə verdiyimiz bu qəzələ musiqilər bəstələnmiş, dərin orijinallığı ilə müəllifinə şöhrət gətirmişdir.

*Könlümü zülfünə çək, zəncirə şeydalanmasın,
Sinəmi çək et ki, səndən özgə məvalanmasın*

Və ya:

*Bisütunu qəmdə birgü laləyə həmraya bax,
Pürdəhayı didəyi fərhadı qəmfərsayə bax* [16, s.310].

– beyti ilə başlayan qəzəllərlə Süruri özündən sonra yetişən şairlərə də az təsir etməmişdir. Füzuli yaradıcılığında Sürurinin yuxarıda nümunə kimi verdiyimiz

qəzəllərinə nəzirələr yazdığını görürük.

Sultan Səlim ilə Səfəvilər arasında baş verən müharibə, yəni Sultan Səlimin Təbrizə hücumu orada yaşayıb yaradan sənətkarların saraydan uzaqlaşmasına səbəb oldu. Onlardan bəziləri Türkiyəyə mühacirət etdilər, bəziləri başqa ölkələrə üz tutdular. Türkiyəyə mühacirət edənlərin arasında Süruri də var idi. Ömrünün sonuna kimi Türkiyədə mühacir həyatı yaşayan şairin yaradıcılığından bəhrələnənlərdən biri də Şeyx Qalib olmuşdur.

Qalibin “Divan”ında azərbaycanlı şairlərə münasibət, onları hörmətlə anması bu iki qardaş xalq arasındakı dostluq əlaqələrinin qədimliyindən xəbər verir.

Şeyx Qalibin sələflik ənənəsindən danışarkən ilk öncə onun “Divan”ında yer alan həm Azərbaycan, həm də türk şairlərinə münasibətindən söz gedir. Dissertasiyanın I fəslinin ikinci paraqrafında azərbaycanlı şairlərin “Divan”da yer almasını, Qalibin onlara olan böyük ehtiramının təzahürünü faktik materiallara əsaslanaraq təhlilə cəlb etdik. İndi isə şairin türk sənətkarlarına olan münasibətlərinə aydınlıq gətirmək istərdik. Öncə onu qeyd etmək lazımdır ki, şair “Divan”ında dönə-dönə Mövlananın adını yad etməsi və ilhamının məhz “Məsnəvi”dən aldığını vurğulayır. Odur ki biz Mövlana ilə bağlı fikirlərimizi əvvəlcədən bildirdiyimiz üçün ondan söz açmağı lazım bilmədik.

Şeyx Qalib yaradıcılığından danışarkən onun sufi bir şair olduğunu, mövləvilik təriqətinin davam və inkişafında önəmli rolu olduğu söyləmişik. *“Şairin təsəvvüf həyatına girişi, bu girişə təsir edən səbəblər, əgər bir özəllik daşıyorsa, təsəvvüfə yönəlmədən əvvəlki həyatı, keçdiyi ruhi depressiyalar, tərki-diyar olması, bu yaşam tərzinə başlarkən müraciət olunan şəxslər və yollar, keçilən mərhələlər və əldə olunan nəticələr təzkirələrin bu mövzuda diqqət etdikləri məsələdir”* [113, s. 162].

Türk klassiklərindən danışarkən Səlahəddin Zərkubinin adını məhəbbətlə yad edən Qalib onun Mövlana ilə olan dostluğundan söz açır. Onun Mövlana ilə əlaqəsi Tirmizi (Əl –Buxari deyərdi ki, o məndən, mən ondan daha çox şey öyrəndim.Tirmizi “Məsnəvi”nin iki dəftərini qələmə almışdır) zamanında olmuşdur. Şəmsin qeyb olmasından sonra Zərkubi əvvəlcə Mövlananın söhbətlərində iştirak etmiş, sonra isə bu münasibət qarşılıqlı böyük bir dostluğa çevrilmişdir. O dövrdə Mövlananın

“Məsnəvi”sini diktə ilə qələmə alan Səlahəddin Zərkubi olmuşdur. Bu da zamanında bəzi insanların xoşuna gəlməmiş və bu dostluğa qibtə etmişlər. *“Mövləvilər arasında Səlahəddin Zərkubinin Şəmsin məzhəri olduğu və bu üzdən Mövlananın onu söhbət arxadaşlığına seçdiyi düşüncəsi hakimdir”* [86, s. 104-105].

Qalib “Divan”ını nəzərdən keçirəndə Səlahəddin Zərkubinin adının çəkildiyi iki beytə rast gəldik. Bu beytlərə nəzər yetirək.

Erərlər nitqi Mövlana ilə iskiri mənaya,

Gədalar kim ümidi feyzi Zərkub eyləmişlərdir [109, s. 386].

Beytin açılmasına gəldikdə şair deyir ki, gədələr, nadanlar Zərkubinin sözünün Mövlananın feyzi ilə mənə tapdığını zənn edirlər. Amma Zərkubi özü də böyük istedad sahibi idi, əgər belə olmasaydı, Mövlana kimi bir filosof, böyük hikmət sahibi onunla həmsöhbət ola bilməzdi.

Şairin adının çəkildiyi ikinci beyt isə belədir:

Bu haqsarı gör, ey kimyayi Şəms nəzər,

Toxundu Həzrəti Zərkuba kəmtəri nigəhin [109, s. 476].

Bu beytdə yenə Şəmsin nəzərinin Zərkubiyə toxunduğu üçün ondan feyz, hikmət aldığını deyirlər. Əlbəttə bütün bunlar o dövrdə Zərkubini gözü götürməyən adamların ona olan münasibətini əks etdirir, onun Mövlana ilə yaxınlığına paxıllıq edir, heç bir işə yaramadığını deyirdilər. Əslində isə bu belə deyildi. Özünə dair istedad sahibi olan Zərkubi dövrünün tanınmış şəxsləri arasında hörmət sahibi idi.

Qalib “Divan”ında adı məhəbbətlə çəkilən şəxsiyyətlərdən biri də Hüsəməddin Çələbidir. Hüsəməddin Çələbi Səlahəddin Zərkubi vəfat edəndən sonra Mövlananın söylədiklərini qələmə almış şəxsdir. *“Mövlana Cəlaləddin Rumi Məsnəvisinin I. cildinin ön sözünə də onun əslən Urmiyalı olduğunu və “Kürd olaraq yatdım, arab olaraq qalxdım” diyən bir şeyxin soyundan gəldiyini qeyd edərdi. Bu şeyxin Vəfaiyyə təriqətinin qurucusu Əbül Vəfa Bağdadi (ö. 501/1107) və ya Urmiyalı Hüseyn Əli*

Yezdanyar (ö. 333/944-45) olduğu bildirilir. Məsnəvidə və Əflakinin “Mənəkibül arifinin”də Hüsaməddinin ancak üç nəsil öncəsinə gedən şəcərəsində dədəsinin adı Ahi Türk olaraq qeyd edilmişdir. Fəqət bunun bir titulu olduğu dəqiqdir. Hüsaməddin Çələbiyə Ahi Türkoğlu titulu verilməsi atasının Konya və ətrafındakı ahilərin şeyxi olması səbəbiylədir” [108].

Onun mövləvilər arasında böyük hörmətə sahib olduğu deyilir. Odur ki, Qalib də “Divan”ında onun adını Şəms Təbrizi ilə bərabər çəkir. Bu da şairə olan ehtiramın əlaməti idi. Qalib deyir:

*Hüsami Şəmsi şəkər rizədir təvəllamız,
Çü tigi tuz oluruz ter cavabı ələmi ab [109, s. 361].*

Bu beytdə şair Şəmsin Hüsamı özünə dost etdiyini, ona olan bağlılığını, bu bağlılığın daha dərinlərə gedəcəyini poetik dillə bəyan edir. Şairin adı çəkilən ikinci - sonrakı beyt sanki bu beytin davamı olaraq verilir:

*Nuri Cəlali Şəms ilə afitaba Qalibiz,
Şəmşir afitabdır el hak Hüsamımız [109, s. 431].*

Burada şair Şəmsin üzünün nurunu günəşlə müqayisə edir və bu nurun sonsuz üfüqləri aşaraq onlara Qalib gəldiyini söyləyir. Bu qalibiyyət zəfərində Hüsamın da öz payı var. Onun özü bizim üçün günəşin qılıncı olaraq vəsf edilir.

Mövləvilərin yayılmasında və Qalib yaradıcılığında adı keçən şəxsiyyətlərdən biri də Divanə Mehmet Çələbi olmuşdur. *Saqib Dədəyə görə Divanə Mehmed Çələbi Mövlənin oğlu Sultan Vələdin qızı Mutahhara Xatun ilə evlənən Süleyman Şahın nəvəsinin oğludur. Mutahhara Xatunun Xızır və İlyas adlı iki övladı olmuşdur. Divanə Mehmed Çələbinin atası Bali Çələbi (Abapuş-i Vəli, ö. 890/1485) Hızır Paşanın oğludur. Ancak Mövləvilik tarixinin mötəbər əsəri Əflakinin “Mənəkibül- arifinin”də Sultan Vələdin nəvələri Xızır və İlyasın adları keçdiyi halda Mutahhara Xatunun Süleyman Şah ilə evləndiyi haqqında bir qeyd yoxdur. Digər tərəfdən Konya Mövləni Muzeyində mövcud olan (nr. 2158) 869 (1464) tarixində surəti köçürülmüş*

bir *“Mənaqibül- arifin”* nüsxəsinin son vərəqində yer alan ayrı bir xətlə yazılmış şəcərədə Xızır Paşa ilə Abapuşi Vəli arasında Mehmed və Mehmed Paşa adlı iki nəfər daha görünür. Bu şəcərəyə görə Divanə Mehmed Çələbinin atası Abapuşi Vəli, Xızır Paşanın deyil, Mehmed Paşanın nəvəsidir” [76].

Mövləvilinin yayılmasında və onun inkişafında böyük rol oynayan bu şəxsiyyət XV əsrin ikinci yarısında Qarahisarda (İndiki Afyonda) doğulmuşdur. Onun atası Qarahisar mövləvixanəsində şeyxlik etmiş, atası öləndən sonra onun yerinə keçmişdir. Ömrünün axırına qədər orada vəzifəsini icra etmişdir. Lakin onun haqqında xalq arasında yaxşı mənada fikir formalaşmamışdır. M.Çələbi bəzən mənsub olduğu təriqətin hüdudlarını aşaraq ifrat hərəkətlərə varırdı. Bu da ətrafdakıların qəzəbinə və nifrətinə səbəb olurdu. Bəzən də Şəms Təbriziyə rəğmən başına on iki dilimli tac qoyması da rəvayət edilir. Bu da onu göstərir ki, şairin övliyalara, on iki imama böyük sevgisi olmuşdur. Güman edilə bilər ki, *“Divanə”* ləqəbi də ona bu səbəbə verilmişdir.

Teymurun işğalı zamanında Mövləvilinin *“Divani Kəbir”* əsərini istilacılar İrana aparmışdılar. *“Əsəri İrandan məhz Mehmet Çələbinin geri qaytarması və mövləvixanalar açdırması onun ən böyük tarixi xidmətlərindən biri kimi zamanəsində şairə şöhrət qazandırmışdır. Onun təxəllüsləri haqqında Nihat Azamat yazır: “Mehmet Çələbi “ Divanə ” və “Səmai” təxəllüsləri ilə şeirlər də yazıb”* [75, s. 435-437].

Şeyx Qalib də *“Divan”*nda onun adını hörmətlə çəkərək şairə beş bənddən ibarət bir tərcibənd yazmışdır. Alleqorik tərzdə yazılan bu tərcibənddə şair deyir ki, şeytan əsgərləri vücud şəhərini tutub, onlar vücud ölkəsini yandırır, nəfsi əmmarə can diyarını başdan-başa viran qoymaq istəyir. Qeyb aləmindən mənəvi köməyin gəlməsi can mülkünü nəfsin əlindən qurtarır.

Yetiş, ey seyfi məsluli təriqət şiri Yezdani,

Ərənlər pişvəsi, Həzrəti sultan Divani [109, s. 239].

Şair burada Həzrəti Divanini, yəni Mehmet Çələbini təriqətin qınından sıyrılmış qılınca bənzədir, onun ərənləri isə Allahın aslanı olan Əliyə bənzədilir. Başqa bir beytində şair deyir:

Niyami batinindən zülfüqarın aşikar eylə,

Doğub xurşudu vəş deycüri küfri tarimar eylə [109, s.239].

Bu beytində isə şair deyir ki, o, qılıcını, yəni Zülfüqarını çıxarıb günəş kimi doğaraq pisləklərə səbəb olan nəfsi tar-mar etməsini istəyir. İnsan cismində nəfsi düşmən kimi görən şair deyir:

Bizi pir zəhm edən nəfsi həbsi zəhimdar eylə,

İnayət vaxtıdır bir təsliyat himmət nisar eylə [109, s. 239].

Burada şair nəfsin əlindən qurtarmaq üçün Mehmet Çələbidən kömək istəyir. Onun kərəmətinə ehtiyacı olduğunu deyir. Nəfsin əsgərləri can mülkünü başdan başa tutublar, onlar heç nəyə rəhm etmirlər, eşqə mübtəla olan aşıqlərin səbri qalmayıb, onlar bu yalan dünyanı tərək eləmək istəyirlər. Müəllif bu cəfakeş aləmdə sadıq bəndələrin və kərəmət əhlinin qalmadığını və buna görə də dünyanın nizamının pozulduğunu deyir.

Qalib “Divan”ında Mehmed Çələbi haqqında verilən tərəcibənddən şair haqqında bəzi məlumatları əldə etmək mümkündür . Bununla da Mövlana dönəminə yaxın bir zamanda yaşamış Çələbinin həm xidmətlərini, həm də şairlik qabiliyyətinin olduğunu öyrəndik.

Şeyx Qalibin “Divan”ında adı çəkilən türk şairlərindən biri də Yusufdur. O, XVI əsrdə (ö.1534) yaşamışdır. Mövləvi şairlərindən olan Heyrətinin qardaşıdır. Sevgisi yolunda əzab çəkdiyi və sevgisinə qovuşa bilmədiyi üçün “sinə-cak”, “sinəsi parçalanmış” ləqəbi ilə şeirlər yazmışdır. O, uzun müddət azərbaycanlı şair İbrahim Gülşəninin tərifiyə yiyələnmiş, onun xidmətində durmuş və onun himayəsində yaşamışdır. Bir müddətdən sonra şair təhsilini davam etdirmək üçün Konyaya getmiş və burada mövləvilərə qoşulmuşdur. Təhsil müddətini və tərifiət yolçuluğunu başa vurduqdan sonra onu Ədirnə mövləvixanəsinə şeyx göndərmişlər. Bir müddət burada çalışdıqdan sonra Ədirnə şəhər valisinin mövləvixanəni öz nəzarətinə keçirməsi onun xoşuna gəlməmiş və oradan uzaqlaşaraq İstanbula getmişdir. Vəfat edənə qədər İstanbulda yaşamış və qəbri də oradadır. Onun haqqında “*Bu gün əlimizdə olan*

şeyrlərindən özünü bəzi zamanlarda vəhdəti-vücüdçü, hürufi inanclarını mənimsəmiş və ələvi məzhəbli biri olduğu da anlaşılmaqdadır ” [88, s.159-160].

Yusufun Şeyx Qalib yaradıcılığına böyük təsiri olmuşdur. “Şair 1790-cı ildə Yusuf Sinə-çakın Sütlücədəki türbəsinin yanında bir ev satın alaraq orada yerləşmiş, onun “Məsnəvi”nin altı cildindən seçib bir araya gətirdiyi 366 beytlik “Cəzireyi Məsnəvi” adlı əsərini türkcəyə tərcümə etmişdir” [92, s. 54].

Qalib “Divan”ında Yusuf Sinə - çakı vəsf etdiyi altı bəndlik bir tərcibənd yazmışdır. Şair ədəbiyyatda gözəllik simvolu olan Hz.Yusif obrazına təlmih edərək şairi öymüş, onu yazdığı şərhə görə alqışlamışdır. Tərcibənd belə başlayır:

*Burci hüsnün mahi gərduni cəlalın pey-revi
Şəmsi eşqin nuru xurşudi səfanın pərtevi.
Bimühəba kişvəri fəqiri fərmanın xosrovi,
Cuyi Nili mərifəti ümmanı feyzi Məsnəvi*

*Seyfi məsluli cəlalət şahı taxtı mənəvi,
Yusif Misri həqiqət Sinə çakı Mövləvi [109, s. 242].*

Şair bu şeirində Yusuf Sinə- çakı eşq günəşinin nuru, gözəllik bürcünün ayı, ənginsiz göylərin işığı, həm də fəna ölkəsinin hökmdarı, mərifət qaynağı, Məsnəvi elminin bilicisi kimi təqdim edir. Son beytdə isə şair onu qınından çıxmış qılınca bənzədərək mənəviyyat taxtının padşahı, həqiqət ölkəsinin Yusifi adlandırır. Şeirinin ikinci bəndində şair deyir:

*Sinə- çak amma ki sübhü novbaharı mərifət,
Rüstəmi Heydər nəbərdir karzari mərifət.
Şəhriyarı qeybi sultani diyari mərifət
Dəstinə olmuş müsəlləm zülfiqari mərifət.*

Seyfi məsluli cəlalət şahı taxtı mənəvi,

Yusif Misri həqiqət Sinə çakı Mövləvi [109, s. 242].

Yuxarıda nümunə kimi verdiyimiz dörd misrada şair Yusuf Sinə çakı mərifət sübhünün təzə baharı, döyüş meydanının Heydər kimi döyüşən Rüstəmi, mərifət mülkünün sultanı və qeyb diyarının hökmdarı adlandırır. Onun əlində mərifət silahı olan Zülfüqar qılıncı var. Şeirdən bəlli olur ki, Qalibin şairə çox böyük sevgi və ehtiramı olub. Qalib onun yaradıcılığından yetərinə bəhrələnib. Şair şeirin son beytində deyir:

Həmdülillah hak rubi himməti oldu nəsib,

Mehmani lütfuyum dərgahına düşdüm qərib.

Aşiqəm Qalibi cəmalından nə mümkündür şəkib

Eyləməz məhrumi rəhm, eylər o sultanı məhib.

Seyfi məsluli cəlalət şahı taxtı mənəvi,

Yusif Misri həqiqət Sinə çakı Mövləvi [109, s. 243].

Şeirin son bəndində özünün Yusifin dərgahına gəldiyini, onun qonağı olmasını, hətta Qalib onun yatdığı dərgahda süpürgəçilik etməyin ona nəsib olmasını fəxr sayır. Allaha bu lütfkarlığı ona bəxş etdiyi üçün şükürlər edir.

Şeyx Qalib “Divan”ında adı məhəbbətlə çəkilən simalardan biri də XVII əsrin böyük bayramiyyə təriqətinin nümayəndələrindən olan İsmayıl Ankaravidir. Ankarada doğulduğu üçün özünə Ankaravi nisbəsini götürmüşdür. Bir müddət Ankarada yaşadıqdan sonra Konyaya getmiş mövləvilik təriqətinə girmişdir. Orada həm tədrisini başa vurandan sonra, həm də çiləsini tamamladıqdan sonra 1610-cu ildə Qalata mövləvixanasinə şeyx təyin edilir və 1631-ci ildən ölənə qədər orada çalışır. Özünün vəsiyyəti ilə Qalata mövləvixanasında dəfn edilmişdir. Hal-hazırda qəbri üzərində bir türbə inşa edilmiş, indi insanların ziyarət etdiyi məkan olaraq fəaliyyət göstərir.

Qalibin çox dəyər verdiyi və yararlandığı sənətkarlardan olan İsmayıl Ankaravi dövrünün tanınmış şəxsiyyətlərindən olmuşdur. Özündən sonra böyük ədəbi irs qoyan

sənətkarlardan olmuşdur. Onun “Məsnəvi”yə yazdığı şərh öz dövründə və ölümündən sonra ona şöhrət qazandırmışdır. *“Ankaravinin Məsnəvi Şərhi yazıldığı dövr etibarilə ən önəmli şərhərdən biri olaraq qəbul edilmiş və müəllifinə “Hz.Şərh” titulu verilmişdir. Bu əsərdən başqa iyirmi beşdən çox əsəri olan Ankaravinin eyni zamanda şair olduğu və “Rusuhi” təxəllüsü ilə şeirlər yazdığı bilinir”* [112, s. 18-32]. Qalib “Divan”ında şairə həsr edilən biri on səkkiz, digəri isə doqquz beytdən ibarət olan iki qəsidəsinə, bir qitə və iki rübaisinə rast gəldik. Qalib Ankaraviyə həsr etdiyi şeirlərində ən çox şairin “Məsnəvi”nin şərhini üzərində çalışdığını, bu sahədə gördüyü işlərin ona şöhrət gətirməsi üzərində dayanaraq onun özəlliklərini əks etdirir. Qəsidəsində Qalib deyir:

*Ey kəşfi əsrəri nihan Həzrəti şərh
Rupusi təcəllayi uyan Həzrəti şərh.*

*Banuri yaxın saliki etvari həqiqət,
Sahib qədəmi kəşfü bəyan Həzrəti şərh.*

*Olmuş ləqəbin elmi lədünnidə Rusuhi,
İrfan ilə məmduhi cahan Həzrəti şərh.*

*Qalib sənə bir bəndeyi naçizdir əl həq,
İrşadına olmuş nigaran Həzrəti şərh* [109, s. 92].

Şair deyir ki, gizlin olanları sən şərh etdin, həqiqətləri söyləməyə qədəm basdın, irfan elmində müqəddəs şərhləri etməklə özünə “Rusuhi” ləqəbini qazanmışsan. Ey böyük şərhçi, ey şərhin həzrəti, bəndəniz olan Qalib sənə irşada girdiyin yolda acizdir. Qəsidəni davam etdirən şair “sənə etdiyiniz bu şərhlərin dili bizə çörək və Zənzəm suyu qədər şirin və rəvandır. Əgər sənə gövhər kimi qiymətli tədqiqlərin varsa belə, onlar bu şərhlərə qibtə edər. Etdiyiniz hər bir şərhə öz möhrünü vurmusan, neçə-neçə dövrən keçsə də, yenə birinci sənə” deyir. Şair şeirdə sona qədər Ankaravini öyməkdə davam edir, onun şərh sahəsində gördüyü işi alqışlayır və özünün də onun

yaradıcılığından bəhrələndiyini qeyd edir. Yəni bu şərhlərin onun yaradıcılığı üçün də əhəmiyyətli olduğunu vurğulayır.

Onun müasiri və dövrünün tanınmış şəxslərindən biri də Əbubəkir Çələbi olmuşdur. O, 1785-ci ildə vəfat etmişdir. Qalibin müasiri olan Əbubəkir “Qəribi” təxəllüsü ilə şeirlər yazmış, zamanının böyük mövləvi şeyxlərindən olmuşdur. 1784-ci ildə Qalib Konyaya gedib onun Mövlana dərğahındakı söhbətlərini dinləmişdir. Qalibin atası oğlunun bu hərəkətinə qarşı çıxmamış, amma Əbubəkirdən oğlunun Yeniqapı Mövləvixanasına dönməsi üçün yardım istəmişdir. Şairin Konyadan İstanbula dönməsində Əbubəkir Çələbinin çox böyük təsiri olmuşdur. Əbubəkirin ölümündən çox təsirlənən Qalib ona tarixi mənzumə və bir qəzəlini təxmis etmişdir. “Tarixi vəfatı Əbubəkir Çələbi Əfəndi” mənzuməsində şairi vəsf edən ifadələr işlədərək göstərir ki, Əbubəkir Çələbi kəramət qaynağıdır, onun soyu Hz. Mövlanadan gəlmişdir, bunun üçün də Şeyx Qalib onu “məna hökmdarı” adlandırır.

Olub çil sal zibi məsnədi əcdadi zişanı

Zihi xeyrül xələf kim eylədi ərkanını icra [109, s. 149].

Bu beytdə şair onun qırx il haqq məqamında bulunduğunu, xeyirli xələf (oğul) olduğunu dilə gətirir. Qalibə görə kəramət sahibi olan Əbubəkir zahiri və batini bilikləri bildiyi üçün yetkinliyə çatmışdır. Bununla da Qalib Əbubəkir Çələbini bir övliya kimi özünün müəllimlərindən hesab edir.

Şeyx Qalibin tanınmasında və ədəbi yaradıcılığının formalaşmasında Əbubəkir Çələbinin təsiri çox olmuşdur. Əhməd Ari bu təsir haqqında yazır: “*Saqib Dədədən Seyyid Əbubəkir Dədənin oğlu Əli Nitqi Dədəyə və Şeyx Qalibə uzanan mənəvi və fikri bir körpü qurmaq mümkündür*” [73, s. 4-5]. Müəllifin gətirdiyi nümunədən görürük ki, Saqib Dədə Şeyx Qalibin müasiri olmuş, təriqət şəcərəsində onun mürişidlərindən biri idi. Şairin “Divan”ında Saqib Dədənin ölümü münasibəti ilə yazılan mənzumə də yer almaqdadır. Şair yazır:

Şeyx Saqib Mustafa həzrətləri ol piri pak,

Rahi Mövlanada Şəmsi zatın olmuş pertevi [109, s. 148].

Və ya:

*Həzrəti Sultan Ergün dərğahın abad edib,
Eylədi çil saldan əfzun dərsi Məsnəvi [109, s. 148].*

İkinci beytdə adı hörmətlə çəkilən Sultan Ergün (ö.1373) Mövləvilinin yayılmasında böyük rolu olan ilk mövləvilərdəndir. O, Kutahya Mövləvixanasında qırx il mövləvi dərsləri demiş və oranın abadlaşmasında böyük rolu olmuşdur. Odur ki, Qalib də onu “Divan”ında məhəbbətlə yad edir.

Qalib dövrünün tanınmış simalarından biri də türk klassiklərindən olan Süleyman Nəşəti idi. Şair atasının ölümündən sonra Nəşətidən yaxın ünsiyyət və səmimi münasibət görmüş və ona sığınmışdır. “*Şeyx Qalib 1780-ci ildə atasının ölümündən sonra Qalata mövləvixanasının şeyxi olan Hüseyn Əfəndidən yararlanır. Ərəbcəni Hamidi Əfəndidən, farscağı Xoca Nəşətidən öyrənir. Nəşəti əfəndi ona Əsəd məhləsini (təxəllüsünü –A.G) verir*” [93, s. 17]. Onlar arasında isti bir münasibət yaranır. Qalib tez bir zamanda öz istedadı ilə, şeirlərindəki yeniliklərlə ustadının diqqətini çəkir. Şeir aləmində özünün dəsti-xətti ilə seçilməsini istəyən şairə müəllimi “Əsəd” təxəllüsünü verir. Lakin bütün bunlar uzun sürmür, ağır xəstəlikdən əziyyət çəkən şair vəfat edir. Qalib bu itkidən bərk sarsılır. Ustadına olan məhəbbət və hörmətinin ifadə etmək üçün Qalib müəlliminə 40 beytdən ibarət bir qəsidə yazır. Şair Nəşətinin sözünü ilahi məqamda müqəddəs hesab edir, Nəşətinin quş dili bilməsini, sözünün hər kəlməsinin bir sehr olduğunu vurğulayır. Qəsidədə deyilir:

*Söz bir gövhəri ülvi lahut məkandır,
Məad ol gövhəri quşü zəbandır.*

*Ol meh vəşi qüdsi ki süxəndir həməñ afaq,
Bil cümlə onun hüsni bədini bəyandır.*

*İlhamda xamuş ikən qəmzeyi cadu,
Əfsunda rəşk avəri pəri mənişandır [109, s.139].*

Daha sonra sözüne davam edən Qalib söz mülkündə onun bir ustad olduğunu, sözə vurduğu mənə rəngini qiymətli ləl daşı ilə müqayisə edir. Onun söz söyləmə zamanını İsa Məsih dəmi adlandırır. Şaha söz qoşan məqamda qələminin cilvələndiyini deyən şair özünün də nəzm yazmaq sənətindən xəbərdar olduğunu desə də, ancaq “təbir edirəm hasili bir sirri nihandır” deməyi də unutmur. Bununla Qalib nəzm elminin gizli bir xəzinə olduğunu, bu xəzinəyə yalnız Nəşəti kimi şairlərin baş vura biləcəyini deyir.

Qalibin Nəşətiyə həsr etdiyi bir tərcibəndi var. Şeir “Tərcibəndi mətləi- Nəşəti ” adlanır.

*Bu gülüstana bülbülü cü ahu zarımız
Lahtı cigərlə ukdeyi dil bərgü barımız.
Şahi ümidə şərhai pürxar xarımız,
Üşkufələndi daği cismi nizamımız.
Yandı həvayi eşq ilə amma simarımız
Soldu açılmadan gülü tabi fiğarımız.*

*Oldu xəzan ma hasalı novbaharımız,
Piranə keçdi hayf bizim ruzigarımız [109, s. 254].*

Şeirin məzmunundan görüldüyü kimi Qalib sanki müəlliminin ölümünə mərsiyyə yazıb. Şair deyir ki, şeir gülüstanının solduğunu görən bülbül ahu-zar edir. Bülbülün bu naləsi gülüstanın eşqilədir, şairin də ürəyi bu ah-nalədən yanır, onun qərarı yoxdur. Bahar fəslində gülüstanın xəzan olması, güllərin açılmadan solması ilə şair öz həyatı arasında bir bağlılıq yaradır. Ömrünün hədə yerə heyif olduğunu təəssüf hissi ilə dilə gətirir. Şeir in ikinci bəndində şair deyir:

*Min piçtabi dildevü sad atəş ah ah,
Bənzətədi kəndüyə məni ol zülfi ru siyah.
Bir şəxsi böylə eyləməsin Həzrəti ilah,
Könlüm xarab ağlamasam ağlasam günah.*

*Mesruri zahirim nə diyəm xatirim tebah,
Ərbabi eşq böylə imiş böylə vah ah.*

*Oldu xəzan ma hasalı novbaharımız,
Piranə keçdi hayf bizim ruzigarımız [109, s. 255].*

Şeirin açıqlamasında şair deyir ki, min qarma-qarışıq ürəkdə yüz atəş ahı var, o, üzü qara məni özünə bənzətdi. Heç kimin Allah könlünü xarab edib ağlatmasın, çünki ağlamaq günahdır, xaricim sevincli, daxilim məhv olmuşdur, Eşqə sahib olmaq ah-vay imiş. Bizim təzə baharımız xəzan oldu, ömrümüz hədər keçdi, günlərimiz hayıf oldu.

Şeyx Qalib Nəşətiyə həsr etdiyi bu tərcibəndi axıra qədər belə kövrək notlar üzərində davam etdirir. Şairin Nəşətinin ölümündən sarsıldığını şeirlərindən görmək olur.

Qalib “Divan”ında adı məhəbbətlə çəkilən orta əsr türk divan ədəbiyyatının inkişafında xidməti olan şairlərdən biri də Xəyalidir. Əsil adı Mehmeddir. O, XVI əsrdə yaşayıb yaratmışdır. Şairin həyat və fəaliyyəti Sultan Süleyman Qanuni dönməsinə təsadüf edir. Gənc yaşlarından şeir sənətinə vurğun olmuş, ilhamını Sədinin “Büstan” və “Gülüstan” əsərlərindən almışdır. Özünün böyük istedadı ilə tez bir zamanda dövrünün sənətkarlarının rəğbətini qazanmış, bununla da dövlət dairələrinə yol tapa bilmişdir. Az bir zaman içində “Məlikül-şüəra” (Şairlər başçısı) adını almışdır. Rəvayət olunur ki, 1534-cü ildə Süleyman Qanununin ordusu Bağdadı ələ keçirdikdə Xəyali Füzuli ilə görüşmüş, sonra onlar arasında dostluq münasibəti yaranmışdır. İsa Həbibbəyli: *“Azərbaycan ədəbiyyat tarixinin dövrləşməsinə dair təşəbbüslərin müxtəlif zamanlarda fərqli baxışlar əsasında formalaşdığını, bu prosesin hələ orta əsrlərdən yaranmış təzkirələrlə başladığını, təzkirələrdə əsərlərdən nümunələr verilmiş şairlərin dövrü və həyatı haqqında öz əksini tapmış qeydlərinin ədəbiyyat tarixinin dövrləşməsinin eskizləri adlandırır”* [30, s.3]. *“Təskirəsində Xəyalinin gözəl təhlilini verən Aşıq Çələbinin ifadəsinə görə yaraşığı bir insan olan şair yaradılış olaraq dünya malına, geyimə, quşama dəyər verməyən, gördüyü iltifatlara və etibara rəğmən kibirlənməyən, gözəlliyə düşkün, rindmeşrəp bir adam idi.*

Xoşgörülü və dostcanlı olub özünə həcv yazılmadıqca başqalarını həcv etməzdi. Belə olmaqla bərabər iqbal və şöhrəti ətrafında doğan qısqançlıqlar qarşısında mövqeyini qorumaq üçün bəzən yaxın dostları ələhinə belə çıxış etməkdən çəkinmədiyi bildirilir” [98].

Şeyx Qalib “Divan”ında ona həsr edilən təxmisi və tərcibəndə rast gəldik. Qalib “Divan”ındakı şeirlərdən biri “Təxmisi-qəzəli nəfisi-cənabi-Xəyali” adlanır. Təxmisin I bəndində deyilir:

*Nefehna nefhasın guş etməyənlər nayı bilməzlər,
Miyani cani cahanda bu huyi hayı bilməzlər,
Nefes naaşınalar gövhəri mənayı bilməzlər.*

*Cahan ara, cahan içindədir arayı bilməzlər,
Şu mahilər ki, dərya içindədir, dəryayı bilməzlər* [109, s. 288].

Şair deyir ki, qulaq as, sənə söyləyim içi boş adamlar nəyin nə olduğunu, nəyə görə fəryad etdiyini bilməzlər, çünki canın (ruhun) orada əzab çəkməsi onlara təsir etməz. Nəfsə yoldaşlıq edənlər gövhərin mənasını bilməzlər. Dünyanı ara, cahan dünyanın içindədir, bu balıqlar ki var, dəryanın içində olduqları üçün dənizin qədrini bilməzlər.

Qalib Xəyalinə həsr etdiyi bu təxmisdə onun mənalar aləminə bələd olduğunu, ona cahanın sirrinin hikmətlər vasitəsilə bəlli olduğunu, onun kəramət sahibi olmasını dilə gətirir. Şair onu da qeyd edir ki, dəryanın içindəki balıqlar oradan kənarda qərar tuta bilmədiyi kimi, Xəyali də dövründəki haqsızlıqları tənqid etməkdən çəkinmir, nadanları tənqid edərək “qaralmazlar cahan zülmətinə əsla baxıb bunlar” deyərək, onları qınayır.

Şeirinin ikinci bəndində şair deyir:

*Səfa sərxoşlarına qəm şərabın anma ,ey zahid,
Özün saymazlara məşhər hesabın anma, ey zahid.
Xuda saillərinə çox cavabın anma, ey zahid.*

Xarabat əhlinə düzah əzabın anma, ey zahid.

Ki bunlar ibni vakt olmuş qəmi fəryadı bilməzlər [109, s. 289].

Şair zahidə müraciət edərək belə deyir: Ey zahid, dürüstlükdən, xoşbəxtlikdən sərxoş olanlara qəm şərabını vermə, özünü bilməyənlərə o dünyanın hesabını sorma, sənə Allah adı ilə hücum edənlərin çox sualına cavab vermə. Xərabət əhlinə, yəni mömünlərə cəhənnəm əzabını vermə, çünki onlar zəmanə övladlarıdır, qəm, fəryad bilməzlər. Şeyx Qalib bütün bu ifadələri ilə Xəyalini vəsf etmiş, onun mömin bir şair olduğunu vurğulamışdır.

“Divan”da Xəyaliyə həsr olunan “Tərcibəndi mətləi Xəyalı” başlığı ilə verilən bir şeirə də rast gəldik. Tərcibəndin birinci bəndində deyilir:

*Qəlb bir gəncinədir, cismim onun viranəsi,
Feyz bir bəhri kəramətdir, sözüüm dürdanəsi.
Nitq bir tuti xoşgüdur, dərunum lanəsi,
Eşq bir sahibayi atəşdir, gözüüm peymanəsi.
Yer bir mehmani qəmdi, r xatirim kaşanəsi,
Dağ bir mürği səməndərdir, tən atəşxanəsi.*

*Eşq bir şəmi ilahidir, mənəm pərvanəsi,
Zövq bir zəncirdir, könlüm onun divanəsi [109, s. 252].*

Şair deyir qəlb gizli bir xəzinədir, cisim, yəni bədən onun qalıqları, kəramət bir dənizdir, söz onun nadir incisi, söz nitqin yuvasıdır, eşq bir hünər sahibidir, göz onun əhd-peyman bağlayanı, eşq bir Allahın şamıdır ki, insan da onun pərvanəsi olaraq könlü zəncir kimi daim onun ətrafına dolanır. Qalib bu yolla Xəyalini vəsf edərək ona olan sevgisini bildirir

İstər klassik poeziyada, istərsə də müasir dövr ədəbiyyatında sələf-xələflik ənənəsi daim həmişəyaşar mövqedə olub və olacaqdır. Orta əsr poeziyasında bu ənənə bütün sənətkarların yaradıcılığında qorunub saxlanılıb. Sonrakı nəsillər şairləri öz

sələfləri haqqında məlumatları onların divanlarından alıblar. Bu divanlar, demək olar ki, klassiklərin həyat hekayələrini sonrakı nəsillərə ötürücülük funksiyasını yerinə yetirir. Biz burada Şeyx Qalibin tək-cə türk sələflərinə deyil, həm də Azərbaycan şairlərinə olan sonsuz məhəbbət və hörmətinin şahidi olduq. Azərbaycanlı şairlərin yaradıcılığı ilə Qalibin tanışlığını və onlara yazılan nəzirələri gözdən keçirdik. Şair “Divan”ında adını çəkdiyi sənətkarlardan məhəbbətlə söz açır, onlardan öyrəndiyini vurğulayır. Şairin “Divan”ı şairin dövrü, həyatı haqqında məlumat verməklə yanaşı, həm də şairin münasibətdə olduğu insanları da bizə tanıdır.

Nəticə olaraq onu qeyd etmək istəyirik ki, bu fəsildə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfə olaraq Şeyx Qalibin doğulub boya-başa çatdığı dövr, onun ətrafında olan tarixi şəxsiyyətlər haqqında ətraflı məlumat verilib. Şairin yaradıcılığında Mövlanadan təsirlənməsi, onun Məsnəvidən ilhamlanaraq şeirlər yazması, mövləvilik təriqəti ilə bağlılığı, müxtəlif mövləvixanalardakı fəaliyyətindən danışılır. Sonra Şeyx Qalibin III Səlimin sarayında yaşaması və onun himayədarlığı haqqında məlumat verilib. Daha sonra bu fəsildə şairin “Divan”ında özündən əvvəl yaşayıb-yaratmış həm türk, həm də Azərbaycan şairlərinə həsr etdiyi şeirlərdən söz açılır. Şeyx Qalibin şeirlərindən həmçinin onu da görmək mümkündür ki, o, yaradıcılığında azərbaycanlı şairlərin adlarını xüsusi hörmətlə yad etməklə, onlara şeirlər həsr etməklə sələflərinə olan dərin ehtiramını bildirmişdir.

Bu fəsildə əldə olunan müddəalar Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi jurnallarda [5, s. 305-311; 10, s.77-83; 11, s. 25-32], həmçinin ölkədaxili [6, s. 71-75] və xaricdə [118, s. 7-13] keçirilən beynəlxalq konfransların materiallarında öz əksini tapmışdır.

II FƏSİL

MƏHƏMMƏD FÜZULİ YARADICILIĞININ ŞEYX QALIB YARADICILIĞINA TƏSİRİ

Orta əsr poeziyasında aparıcı janr kimi özünə mükəmməl yer tutan qəzəl janrının həm lirik, həm də ictimai məzmun kəsb etməsi məlumdur. Lakin Məhəmməd Füzulidən fərqli olaraq Şeyx Qalibin yazdığı qəzəllərin məzmun fərqliliyi daha çox diqqət çəkir. O, “Divan”ında gül-bülbüldən yazmağın zamanının keçdiyini, daha fərqli məzmunla malik əsərlər yazmağın vaxtının çatdığını dönə-dönə xatırladır. Qalib həmişə təkrarçılığın əleyhinə çıxmış, şeirdə yeni məna, təzə fikir tapıb onu poeziya dilinə, şeir dilinə çevirməyə üstünlük vermişdir. Şeirlərinin birində bunu açıq şəkildə belə ifadə edir:

*Daima fikri-dəhanı dil-rübadır peşəməz,
Maniyi-nagöftəyə dil-danədir əndişəməz.
Vəsf-i zülf ü türreyi atəş-ruhəndir peşəməz,
Maniyi piçidəyə piçidədir əndişəməz [109, s. 432].*

O, işimiz-gücümüz ancaq könül oğurlayan sevgilinin ağzını düşünməkdir. Marağımız və fikrimiz də söylənməmiş mənalara könül verməkdir. Şair demək istəyir ki, onun beytlərində zahiri məna ilə yanaşı, daha dərin fəlsəfi məna, incə fikirlər vardır və əsl şairin qüdrətini də məhz yeni yazdığı poetik fikirlər sübut edir, sənətkarın şöhrətini artırır.

Hər iki şairə şöhrət gətirən onların lirik poeziyası olmuşdur. Şeyx Qalib “Hüsn və Eşq” məsnəvisində “təzə ədaya” qadir olduğunu və “xayidə ədaya” (çeynənmiş sözlərə) möhtac olmadığını deməklə, artıq dəfələrlə işlədilmiş, köhnəlmiş ifadələrin yeni şeirlərə gətirilməsinin əleyhinə olduğunu açıqca bildirir. O, yeni fikir və mənaları gizli xəzinə adlandırır. “Əfsunu bikri-fikrimin axır edib əsər”, sair gizli məqamları sirli xəzinə kimi açdığını “Açdım tilsimi-mənayi gənci-nihan kimi” deyir. Şeir yazmaq kəlimə mədənidəki gövhəri tapmaqdır. Şair gərək şərəblə dolu düşüncə dənizinə

daldığı zaman gövhər alıb çıxsın. Şeyx Qalib gövhər dediyi zaman da qaş-gözdən deyil, daha incə və dərin mənalardan bəhs edən şeiri nəzərdə tutur, sözdə mənə axtarır. Çünki ustadı Mövlanənin dediyi kimi: “Mənasız söz su üzərinə yazılan yazı kimidir” [23, s. 123].

Orta əsr poeziyasında söz haqqında ibrətamiz, dəyərli informatik fikirlər demək olar ki, bütün sənətkarların yaradıcılığında var. Sənətkarlar sözdən yalnız xoş məqsəd və məramlar üçün istifadə etməyiblər. Sözü qılinc kimi təsirli olması da zaman-zaman insanların düşüncəsində silinməz izlər buraxıb. Elə buna görədir ki, xalq arasında “gedər xəncəl yarası, getməz dil yarası” kimi deyim formalaşmış. Deməli, söz həm də güclü silahdır. Hələ XIV əsrdə Arif Ərdəbili sözdə od hərarəti, qılinc kəsəri olduğunu görür və odlu sözlərin niyə söz sənətkarının əlini yandırmadığına təəccüblənmiş. Şairin fikrinə görə söz deyəndə dildən od tökülə bilər, qəlbin odundan dastan yaranar, ən gizli sirləri ancaq odlu sözlər əyan edə bilər. Biz bu iki sənətkarın yaradıcılığında sözün ilahi gücünün bəyanını görürük.

2.1. Məhəmməd Füzuli və Şeyx Qalibin bədii əsərlərinin ideya məzmun oxşarlıqları

Məhəmməd Füzuli XVI əsr Azərbaycan ədəbiyyatının və dilinin inkişafında müstəsna rolu olmuş, həm də özündən sonrakı dünya ədəbiyyatının inkişafına böyük təkan vermişdir. *“Füzuli öz dühası ilə Azərbaycana parlaq klassik bir ədəbiyyat verdi”* [18, s. 237]. Onun təsiri həm də türk dünyasında görkəmli şairlərin yetişməsində böyük rol oynamışdır. Özünəməxsus yaradıcılıq yolu keçən sənətkar böyük irsə sahibdir. Həm Füzuli, həm də Şeyx Qalib yaradıcılığını forma və məzmun cəhətdən birləşdirən ortaq cəhətlər var. Bu iki sənətkarı birləşdirən bir ortaq cəhət varsa, o da sevgi, məhəbbət, eşq mövzudur. İlahi eşqi sonsuz məhəbbətlə tərənnüm edən bu şairlər dünyəvi eşqin əzablarını dadmış, tale yüklü bir həyat yaşamaqla ruhi sarsıntılarını şeirə çevirə bilmişlər.

Bu şairlər qəzəl janrının ölməz nümunələrinin yaratmışlar. Bu janrda yazmaq onların zövqlərinə uyğun gəldiyindən özlərinin duyğu və düşüncələrini orada daha

ətraflı əks etdirə bilmişlər. Qəzələ böyük dəyər verən Füzuli bu janrı dövrünün düşünən adamlarına şəfa bağışlayan bir nemət “səfəbəxşi-əhli nəzər” olduğunu yazır. Şair qəzəl yazmağı həm də “gülü-bustani-hünər” (hünər bostanının gülü) deyərək vəsf edir. Bu şairlərə görə qəzəl yazmaq sadəcə əyləncə, ötəri duyğuları əks etdirən bir hal deyil, o, hikmət sahibinin lirik duyğularının, ruhi aləminin əksidir. O dövrdə qəzəl yazmaq şairin qüdrətini artırır, ona şöhrət gətirirdi. Füzuli türkcə “Divan”ının əvvəlində yazır:

*Qəzəl bildirir şairin qüdrətini,
Qəzəl artırır nazimin şöhrətini.
Könül, gərçi əsarə çox rəsm var,
Qəzəl rəsmi et cümlədən ixtiyar.
Qəzəl de ki, məşhuri-dövrən ola,
Oxumaq da, yazmaq da asan ola [49, s. 9] .*

Füzulinin qəzələ verdiyi dəyər nümunə gətirdiyimiz şeirdə yer almaqdadır. Füzuli deyir ki, gözəl söz söyləmək şairi məşhurlaşdırır, cəmiyyət içərisində onu hörmətli və nüfuzlu edir. Bu fikrlərin təzadlı qovşağında şairin zamanədən şikayəti və nəzmin xar olduğu bir dövrdə yaşamasından şikayətçi olduğunu da görürük:

*Bir dövrdəyəm ki, nəzm olub xar,
Əsar bulub kəsadi-əsrar.
Ol rütbədə qədrinəzmdir dun,
Kim , küfr oxunur kəlami-mövzun [44, s.30].*

Şair “Leyli və Məcnun” poemasının əvvəlində isə nəzm yazmaq sənətini zəmanəyə qarşı qoyur. Bu haqda tədqiqatçı alim Mir Cəlal Paşayev yazır: “Şair özünü, öz yaradıcılıq qüdrətini iqtisadi- dövrənə qarşı qoyur” [59, s. 189-190]. Buna baxmayaraq, Füzuli həm öz zamanında, həm də bu dünyada qəzəllə şöhrət tapdı. “Böyük şairin özü də qəzəli “səfa bağışlayan”, “hünər bağının gülü” olan bir şeir növü kimi qiymətləndirir. Şairə görə, qəzəl ceyranını ovlamaq asan deyil, qəzəli inkar edənləri sənət adamları saymaq olmaz. Qəzəl şairin qüdrətini üzə çıxarır, ona şöhrət

gətirir. Qəzəl məclislərin zinəti, ağıl, hikmət sahiblərinin sənətidir, ancaq elə qəzəl yaratmaq lazımdır ki, onu oxumaq da, yazmaq da asan olsun: “Ey ürək çox şeir rəsmi var, ancaq qəzəli onların hamısından üstün tut” [27, s.121].

Hər iki şairin “Divan”ında aparıcı yeri lirik qəzəllər tutur. Bu eşq konsepsiyası onların yaradıcılığında müxtəlif zaman kəsimində dəyişərək ilahi yaradana doğru irəliləyir. Bu irəliləyiş ilk olaraq real zəmində aşiq və məşuq arasında baş verir. Füzuli yaradıcılığında bunu belə dilə gətirir:

*Könlüm açılır zülfi-pərişanını görgəc,
Nitqim tutulur qönçeyi-xəndadını görgəc.*

*Baxdıqca sənə qan saçılır didələrimdən,
Bağrım dəlinir navəki-müjganını görgəc [48, s. 43].*

Yuxarıda verdiyimiz nümunədən görürük ki, şair burada sevgilisini görərkən könlünün sevinməsinə, o danışarkən dilinin tutulduğunu, ona baxarkən gözlərindən sevinc yaşlarının axdığını, məşuqənin kirpiklərinin onun bağına sancıldığını poetik sözün qüdrəti ilə dilə gətirir. Şeirdə gözəl istiarə yaradan şair sözlə gözəlin portretini çəkir. Bütün bunlarla Füzuli real aşıqın ruhi yaşantılarını bizə çatdırır. “Füzuli kainatın hər zərrəsində Allahın qüdrət və hikmətini görür, mövcudatı onun varlığına, birliyinə dəlil sayır, hər varlıqda onun sifətinin təcəllasını dərk edirdi. Füzulinin şəxsiyyəti heç bir çərçivəyə sığmadığı kimi, onun məhəbbəti kainata sığmırdı. Bu üzdən də şairin beytlərində ilahi məhəbbətlə insani məhəbbət qovuşmuş şəkildə əks olunur” [36, s. 62].

Buna müvafiq olaraq Şeyx Qalib də ilk öncə dünyəvi məhəbbəti vəsf edərək deyir:

*Eşqi söhbət matləi divanı səhhətdir mənə,
Məqtəi nəzmi həyatım qatı ülfətdir mənə.*

*Sağəri gülgün şərari ahi həsrətdir mənə,
Çeşmi pürhun qönçeyi gülzarı vüslətdir mənə [109, s.348].*

Qalib qəzəllərinin də mərkəz nöqtəsini məhəbbət təşkil edir. Nümunə gətirdiyimiz qəzəldən görürük ki, aşiq məşuqənin söhbətindən çox məmnundur. Sevgilisi ilə söhbəti dərdinə dəva, ömrünə şəfadır, bu söhbətlə onunla ülfət yaratmaq, ünsiyyət qurmaq həyatının başlanğıcıdır. Hətta aşiq xəstə gözəlin ahına belə həsrətdir, “açılmayan gülün, yəni gilzi olan qönçənin vüsalına gözlərim həsrətlidir”, -deyir.

Şair dünyəvi eşqin vəsfindən müxtəlif janrlarda yazdığı müxəmməs, təxmis, qitə, rübailərində də söz açır:

*Cəm sər əncamını nəql etdi ləbi cam mənə,
Zəhrimar oldu meyi gərđişi əyyam mənə.*

*Matəmi firqəti dildarda oldum qurban,
Bü əcəb gəldi məhərrəmdə bu bayram mənə [109, s. 349].*

Nümunə gətirdiyimiz beytlərdən görürük ki, mey içən aşiq başına gələn əhvalatları yadına salır. Bu şərab ona dünyanın gərđişini zəhrimara çevirir. “Sevgilimlə ayrılığın qurbanı oldum, bütün bu bəlalər mənə məhərrəm ayında “bayram” oldu”, deyir. Şair bu qəzəldə reallıqda baş verən hadisədən söz açır. Sözü gedən beytlərdə dünyəvi eşqin tərənnümü özünü açıq aydın göstərir. Başqa bir qəzəlində Qalib deyir:

*Ol meh bizi tərklədi söhbət sənə qaldı,
Ey qəm, yenə meydani məhəbbət sənə qaldı.*

*Etdin həvəsi vəsl ilə cani səri ehda,
Qurbanın olum, qeyri müriüvvət sənə qaldı [109, s. 581].*

Şair gözəlin onu tərkləməsindən, məhəbbət meydanda özünün qəm, kədəri ilə yenə baş-başa qalmasından qorxur. Sevgilisinin yolunda başını belə qurban verməsini istəyən aşiq ondan mərhəmət diləyir, ümidinin onda olmasını deyir. Füzuli isə dünyəvi eşqini belə dilə gətirir:

*Gər deyil, bir mah mehrilən mənim tək zar sübh,
Başın açıb nişə hər gün yaxasın yırtıb sübh* [42, s.88].

Bu şairlər dünyaya məhəbbət gözü ilə baxdıqları üçündür ki, bütün kainatın məhəbbət əsasında yarandığını zənn edirlər. Onlar səhərin açılmasını, kainatın dönməsini, baharın gəlməsini, bülbüllərin oxumasını, pərvanənin şamın ətrafında dövr etməsini məhəbbətin gücü ilə izah edirlər.

Qalib insanı dərin məhəbbətlə sevən bir sənətkar idi. Onun məhəbbəti pak və ülvi insan hisslərinin tərənnümünü özündə ifadə edir. Onun sevgisində vəfa, sədaqət, səmimiyyət, fədakarlıq var. Onun aşiqi riyadan, ikiüzlükdən, şəxsi mənafe-dən uzaqdır:

*Sünbülü xətləri kim tarifi küləhdən görünür,
Şərhai nahuni qəm arizi mehdən görünür.*

*Etmə tayib, əzizim, gehi rüsvayi eşq,
Bir Züleyxa kimi nakərdə günehdən görünür* [109, s.392].

Qalib yaradıcılığının əvvəllərində təsvir etdiyi gözəllər mücərrəd olmamış, bəzən onların real ünvanları da məlum olmuşdur. Bilirik ki, o, bir müddət sarayda yaşamış, oradakı gözəlləri vəsf etmişdir:

*Həzər naz ilə uşşaka bir nigahi o şuhun,
Rəhi niyazda yillarca intizarına gəlməz* [109, s. 62].

Başqa bir qəzəlinde isə şair sevgilisindən ayrılan aşıqın artıq ondan ümidini üzdüyünü, başqası ilə olduğu üçün aşıqı daha maraqlandırmadığını söyləyir. Şair deyir:

*Nə çarə eyləyəyim, çünki məndən ayrıldun,
Kiminlə istər isən, ey nədimi can, yar ol* [109, s.72].

Qalib “Qıldım fərağ” rədifli qəzəlinde “dərd əhlindən ah quşu olan könlünün eşq

yuvasından pərvaz etdiyini” deyir. İllərdir oda tapan “Hindi”ni canını atəşə atmaqdan vaz keçməməsini “şahin baxışlı sevgilisinin ondan vaz keçmədiyini, “eşq xəzinəsini bulan könlünün artıq “Kəbə”sini bərpa etmədiyindən “bu sevginin məxmər gözü üçün sərxoş olması” kimi bənzətmələri dilə gətirib. Qəzəldə deyilir:

*Mürgi ahi əhli-dərd lanədən qıldım fərağ,
Gör o Hunduyum ki, atəşxanadan qıldım fərağ.*

*Besti halü xatun olmam mən, ey şahin nigah,
Tairi qüdsüm ki dami danədən qıldım fərağ.*

*Təni perestan eyləsinlər Kəbəi cismi tavar,
Gənci eşqi buldum ol viranədən qıldım fərağ [109, s. 461].*

Füzuli kimi Şeyx Qalibin də real, dünyəvi məhəbbətin tərənnümünə həsr etdiyi şeirlərin daxili anlamında ilahi eşq anlayışı gizlənməkdədir. Şeyx Qalib hər şeydən öncə qəlbi Allah eşqi ilə döyünən bir təsəvvüf şairidir. Onun şeirlərinin ideya qaynağını Allah sevgisi, Qurana bağlılıq, peyğəmbərlərə məhəbbət təşkil edir. Mövləvi şeyxi olan Qalib təbii ki, Allah sevgisini bütün yaradıcılığı boyunca qoruyub saxlaya bilmişdir.

Füzuli bir qəzəlində deyir:

*Oxun təsərrüf edib cismi, qəsdi-can etdi,
Noleydi rəhm qılıb keçməsəydi canımdan [42, s.244].*

Bu haqda Ə. Şahi yazır: “*Can mənəvi mərifətlər idrakından aciz olan “heyvani can” yaxud “bədən canı”ndan ibarətdir. Can mənəvi mərifətlər və ilahi cazibələr əxzinə layiq “ürək canı” yaxud “həqiqi candan ibarətdir. Qurbanlıq məqamına layiq bilməklə ilahi canalıcı qənzələrin ötüb keçdiyini tələb edir” [66, s. 111].*

Füzuli şeirlərində sevgilinin üzünü Allahın təcəllası sayır, Allahın insan surətində təcəlla etməsini şeirlərində dilə gətirərək deyir:

*Heyrət ey büt, surətin gördükdə lal eylər məni,
Surəti-halım görən surət xəyal eylər məni [43, s. 300].*

Şair bu beytdə üç dəfə surət kəlməsini müxtəlif anlamlarda işlətmişdir. Gözəlin üzünü görən aşiq onun gözəlliyi qarşısında heyrətdən donaraq lal olur, ikinci misradakı surət isə onun vəziyyətini görənlər onun vəziyyəti qarşısında lal olurlar. Üçüncü surət sözünün təkrarında gözəlin şəklinin bir xəyal olduğunu zənn etdiyini deyir. Qalib isə deyir:

*Xabi xəyalı qəfləti aləm sanır görən ,
Mirat içində surəti adəm sanır görən [109, s. 521].*

Şair deyir ki, qəflət yuxusunu görənlər onu aləm sanır, çünki onlar yuxudadırlar. Xəyal aynasının içində gördüklərini aləm, yəni reallıq sanır. Allah özünün varlığını dərk etdirmək üçün insanı özünə bənzər biçimdə yaratdı. Odur ki, İnsani-kamil Allahın surəti anlamındadır. İnsan isə Tanrının surətindəndir. Hər iki sənətkarı heyrətə salan Tanrının gözəlliyidir. Hər iki şairin yaradıcılığında qəm, kədər, həsrət əsl aşiqin sevinc və şadlığıdır. Kamil insan bütün bu əzablara sinə gərən cəfakeş aşıqlərdir. Bütün bu dərdlərin dərmanı eşqdır. Füzuli deyir:

*Eşq imiş hər nə var aləmdə,
Elm bir qeyli qal imiş ancaq [42, s. 354] .*

Bu iki şairin yaradıcılığını birləşdirən məqamlar şeirlərindəki ideya və məzmun oxşarlığıdır. Həm Füzuli, həm də Qalib yaradıcılığında peyğəmbərlə bağlı yazdıqları şeirlər xüsusi yer tutur.

Divan ədəbiyyatının öyrənilməsində dini ideyalar arasında peyğəmbərlərlə bağlı rəvayət və əhvalatlara xüsusi yer verilir. İstər klassik dövr şairləri, istərsə də orta əsr həm divan şeiri, həm də aşiq şeiri üslubunda yazıb-yaradan şairlər “Qurani-Kərim” və peyğəmbərlərlə bağlı rəvayətlərə geniş yer vermiş, oradakı əhvalatları poeziyaya gətirmişlər. Bu sənətkarlar dini mövzulara müraciətlə baş vermiş əhvalatları özlərindən

sonrakı nəsillərə ötürərək onlardan həm poetik vasitə kimi, həm də bədii ifadə vasitəsi kimi istifadə edirdilər.

Şeyx Qalib “Divan”ında “Qurani-Kərim”də adı keçən bəzi peyğəmbərlərlə bağlı əhvalatlardan poeziya süzgəcindən keçirilərək söz açılmış, bəzilərinin isə sadəcə olaraq adları çəkilmişdir. *“Öncə qeyd etmək lazımdır ki, orta çağların bəlağət qurumunda qissə, hekayət, rəvayət, əfsanə və bu sayaq kateqoriyalar ədəbi növ kimi tanınır. Eyni zamanda həmin kateqoriyaların poetik özəllikləri bədii-estetik vasitə kimi çıxış edir. Bir sözlə, qissə, rəmz və işarələrin bədii obrazlar şəklində işlənməsi bədii düşüncə üçün daha önəmlidir. Bir çox sənətkarlar öz yaradıcılığında dastan, hekayə və qissələrdən istifadə edərək onlardan bədii-estetik ideyaların daha bəlağətli ifadəsi üçün bir örnək kimi faydalanırlar”* [37, s. 156].

Şeyx Qalib “Divan”ı üzərində apardığımız araşdırmadan məlumdur ki, şair “Divan”ında peyğəmbərlərlə bağlı qissə və rəvayətləri poetik düşüncənin dili ilə oxuculara çatdırıb bilmişdir. Peyğəmbərlərə sevgi, onların vəsfi təsəvvüf ədəbiyyatında xüsusi yer tutan mövzulardan biri kimi bütün sənətkarların yaradıcılıq mənbəyi olmuşdur.

Tədqiqat işinin bu bölməsində Şeyx Qalib “Divan”ında müraciət olunan peyğəmbərlərlə bağlı rəvayət və dini ünsürlərin bəzilərindən söz açacağıq. Bəzilərinin isə, sadəcə olaraq, adlarını sadalamaqla kifayətlənməyi məqsədəuyğun hesab edirik. Şair dini termin kimi Allah, mələk, Cəbrayıl, Əzrayıl, Mikayıl, Quran, Zənbur, İncil, peyğəmbərlərdən Adəm, İdris, Nuh, İbrahim, İsmayıl, Davud, Süleyman, Xızır, Əyyub, Yusif, Yaqub, İsa, Məhəmməd, imamlardan Əbubəkr, Ömər, Osman, Əli adlarını şeirlərində istifadə etmişdir. Dini ünsürlərdən cənnət, cəhənnəm, məhşər, sirat, qiyamət və s. ifadələrdən istifadə etməklə gözəl təşbeh və istiarələr yaratmağa nail olmuşdur. Məsələn: şair darda qalanlara, kömək yolu gözləyənlərə yardımçı kimi Xızır peyğəmbərlə, ney obrazına müraciət edərkən onun yanıqlı fəryadını Davud peyğəmbərin səsi ilə, Allaha əhdə vəfası ilə sadıq olan, haqq dostu kimi ədəbiyyatda obrazlaşan İbrahim peyğəmbərlə, tufan, nəhr, Firoun və s. Nuh peyğəmbərlə, qurban, təslim olmaq mənasında işlətdiyi beytlərdə İsmayıl peyğəmbərlə, Turi-Sina, əjdaha, əsa, Nil ifadələrində Musa peyğəmbərlə bağlı əhvalatları nəzərdə tutaraq onlardan

təşbeh kimi istifadə edir.

“Divan”da yer alan qissələrin “Qurani-Kərim”dən gəlməsi Şeyx Qalib poeziyasının dini-təsəvvüfi qaynağını şərtləndirən əsas amillərdən biridir. “Qissə” kəlməsinin etimoloji anlamının parça, hissə mənasını verməsi, orada olan əhvalatların bir hissəsinin nəqli deməkdir. Dinlə ədəbiyyatın əlaqəsi özünü ən qədim abidələrdə - mifologiyada, folklor mətnlərində, antik yunan və Roma əsatirlərində, eləcə də təkallahlığın yaranmasından sonra qədim səmavi kitablarda (“Tövrat”, “İncil”, “Quran”) bir çox süjet və obrazların incəsənət və ədəbiyyatda öz əksini tapmasında büruzə verir. Meletinski ədəbiyyatla dinin vəhdətindən bəhs edərək yazırdı: *“Söz sənətinin genezisi iki cəhətdən sinkretik xarakterdə olan ibtidai mədəniyyətə aparıb çıxarır: birincisi odur ki, burada incəsənətin, dinin və ətraf aləmlə bağlı ilkin təsəvvürlərin başlanğıcı sinkretik vəhdət halında çıxış edirdi, ikincisi bədii fəaliyyətin ilk növləri bu və ya digər dərəcədə dini ayinlərlə bağlı olurdu. Burada söhbət incəsənətin dinə tabe olmasından deyil, məhz onların ilk addımlarının ayrılmazlığından gedir”* [38, s. 3].

Şeyx Qalib “Divan”ında ilk peyğəmbər Hz. Adəmdən (ə.s.) son peyğəmbər olan Məhəmmədə (ə.s.) qədər bəzi peyğəmbərlər haqqında məlumat verilib, onlarla bağlı əhvalatlar şeir dili ilə nəzmə çəkilərək oxuculara çatdırılıb. İlk insan olan Adəmin (ə.s.) zühuru, bu aləmin yaranmasının da onun adı ilə bağlanması haqqında “Qurani-Kərim”də deyilir. “Ey insanlar! Sizi tək bir şəxsdən (Adəmdən) xəlq edən, ondan zövcəsini (Həvvanı) yaradan və onlardan da bir çox kişi və qadınlar törədən Rəbbinizdən qorxun!” [39, s. 3].

Şeyx Qalib bu ayəni poeziyanın dilinə çevirərək ilk insan olan Hz. Adəmi (ə.s.) vəsf edir, bütün insanların onun nəslindən gəlməsini söyləməklə onu “Əbül-bəşər” adlandırır:

Adəm ki, cənabi bül-bəşərdir,

Baği nəbəvidə bir şəcərdir [109, s. 37].

Və ya:

Ol baği behiştə o haqı xürrəm

Haqq idi vəlik haqı Adəm [109, s. 37].

Allah-təala Həvvanı Adəmin (ə.s) sümüklərindən yaratmış və onları cənnətdə məskunlaşdırmışdır. Hamıya məlum olan bir əhvalatda deyildi ki kimi, yəni İblisin təhriki ilə qadağan olunmuş meyvədən yedikləri üçün oradan qovulmuşlar. İlk məkanın cənnət olması haqqında da Şeyx Qalib belə deyir:

Mehrə mahal oldu sübhü –xürrəm,

Təkrar behiştə girdi Adəm [109, s. 37].

Allah buyurdu: “Bir-birinizə düşmən olaraq (Cənnətdən) yer üzərinə enin. Orada sizin üçün bir müddət (əcəliniz çatana qədər) sığınacaq və dolanacaq, yaşayış üçün lazım olan hər şey var”.

Şeyx Qalib “Divan”ında yer alan və adı “Qurani –Kərim”də məhəbbətlə yad edilən peyğəmbərlərdən biri də Hz. İbrahim (ə.s) dır. Cənabi- Haqq İbrahim peyğəmbərə “Xəlilim” - dost deməsinə “Qurani-Kərim”in müxtəlif surələrində və eyni zamanda Nisa surəsində rast gəlirik. “Həqiqətən, Allah İbrahimi özünə dost tutmuşdur”. “Qurani-Kərim”də belə bir ifadə də var ki, İbrahim (ə.s) hələ əhdi-ətiqdən Allahın dostudur. Qurani-Kərimin 14-cü surəsi Hz. İbrahim adı ilə bağlıdır. İbrahimin (ə.s) atası zalım və bütperəst olan Nəmrudun bütlərinin baxıcısı və onları idarə edən Azər idi. “Qurani-Kərim”də deyilir: *“Xatırla ki, bir zaman İbrahim atası Azərə demişdi: “Sən bütləri tanrılarımı qəbul edirsən?-Mən səni və sənin tayfanı açıq aydın zəlalət içində görürəm!” [39, s.74].* Bu ayədən görünür ki, Hz.İbrahim (ə.s) atası və onun qövmünün getdikləri yolun yanlış olduğunu, bu yolda onları bəlalər gözlədiyini, bütlərə sitayiş etmələrinin heç bir əhəmiyyəti olmadığını anlatmaqla, onları tək Allaha tapınmağa sövq edirdi. Həzrəti İbrahim (ə.s) bir bayram günündə qövmünün sıx olduğu bir yerdə bütخانəyə girərək balta ilə oradakı bütlərin boyunlarını vurur. Ondan bu bütləri kim belə etdiyini soruşanda o, cavabında “ bunları böyük büt etdi” söyləyir. Xalq ondan soruşur. Axı bütlər danışa bilmirlər? Həzrəti İbrahim (ə.s) deyir ki, “bəs onda niyə bu cansız varlıqlara inanıb, onlara iman gətirirsiniz?” Bu hadisədən xəbər tutan Nəmrud İbrahim peyğəmbəri cəzalandırmağı qərara alır. O, böyük bir tonqal qalanmasını əmr edir. Bütperəst xalq da onun əmrinə müntəzir olur. İbrahim

peyğəmbər atəşə atılmaq məqamına gəldikdə Allah-təalanın əmri ilə odunlar gülüstana dönür.

Şeyx Qalib bu əhvalatı belə nəzmə çəkir:

*Xurşuda yer oldu subhi dilkeş,
İbrahimə gülşən oldu atəş [109, s. 38].*

İbrahim peyğəmbər atəşə atılmaq məqamına gəldikdə Allah-təalanın əmri ilə odunlar gülüstana dönür. Bu əhvalatla bağlı Yunus Əmrə “Divan”ında deyilir:

*İbrahimə Nəmrud odun pəsdür gülüstan eyləyən
Eşqdən nəzər edicəyüz gülzar oldu nar olmadı. [31, s. 45].*

“Allah-təalanın əmri ilə odu gülüstan, odunların gül olduğunu Yunus Əmrə xüsusi vurğu ilə eşqin qüdrəti hesab edir. Məhz Tanrı eşqi aşiqi yanmaqdan, kül olmaqdan xilas edə bilər, necə ki, İbrahim peyğəmbər də Tanrı əmri ilə Nəmrudun ona verdiyi əzablardan, imtahanından çıxdı. Tanrının dostluğu bu halda insanı vəhdətə qovuşduran dostluq kimi canlanır” [31, s. 45].

Bu hadisənin şahidi olan büt-pərəstlər İbrahim peyğəmbərə iman gətirirlər. Həzrəti İbrahimə (ə.s) ilk iman gətirən Hz. Lut (ə.s) olmuşdur. İbrahim peyğəmbərin oda atılması ilə bağlı rəvayətə Füzuli poeziyasında da dönə-dönə toxunulub. “Leyli və Məcnun” məsnəvisindəki bir nətdə isə Füzuli peyğəmbərə üz tutaraq onun sərinlik gətirən suyunun İbrahim peyğəmbəri Nəmrudun odundan qurtardığını belə ifadə edir:

*Abu-dərya üzrə gah İlyasvaş seyran edər,
Gah eylər məskən İbrahim tək Azər səba.
Oddan afət görməzü sudan zərər, guya qılır.
Qanda olsa iqtidai-şəri- peyğəmbər səba [109, s. 37].*

İbrahim (ə.s) oğlu İsmayılı qurban kəsməsi ilə bağlı Şeyx Qalib “Divan”ında çoxlu işarələr var. Onu Xəlilullah, Zənzəm, qurban, təvəkkül kimi kəlmələrlə dilə

gətirir. Orta əsr poeziyada bu kəlmələrin Hz. İbrahimin Allaha qarşı məhəbbətini, vəfasını bildirən və onu ifadə edən kəlmə “Xəlilullah” (Allahın dostu) kəliməsidir ki, bu da hamıya məlumdur:

Ücrəti imanmıdır xanı Xəlilullahi eşq,

Yoxsa mehmanxanə tevhidi mehmanlıqmıdır? [109, s. 38].

Bu qəzəlinde Şeyx Qalib İbrahim peyğəmbəri “xanı Xəlilullah”, “mehmanxanə” “mehman” kimi müxtəlif kəlmələrlə zikr edir.

Bu haqda “Qurani-Kərim”də deyilir: “Yadına sal ki, İbrahimi öz Rəbbi bir neçə sözlə(bəzi əmrləri ilə) imtahana çəkdiyi zaman o, Allahın əmrini tamamilə yerinə yetirdi. Belə olduqda Allah ona: *“Səni insanlara imam(dini rəhbər, başçı) təyin edəcəyəm”* dedi” [39, s. 124].

İbrahim (ə.s) uzun illərdən sonra Allahın əmri ilə Məkkəyə dönərək oğlu İsmayıl (ə.s) ilə birlikdə Kəbəni inşa edir. “Qurani-Kərim”də deyilir: *“Onu da yadına sal ki, İbrahim və İsmayıl Kəbənin bünövrəsini ucaltdıqları zaman “Ey Rəbbimiz!(bu xeyirlisini) bizdən qəbul et, Sən doğrudan da,(hər şeyi) eşidən və bilənsən!”* deyərək dua etdilər [39, s.127].

“Qurani –Kərim”də dəfələrlə adı çəkilən və 12-ci surənin adının onun adı ilə bağlı olduğu “Yusif» surəsi qissələrin ən gözəli anlamını verən “Əhsənül- qissə” adlanır. Həzrəti Yaqub İbrahimin (ə.s) nəvəsi olub Kənan ölkəsində yaşayan insanlara göndərilən peyğəmbər olmuşdur. 12 oğlu olmuş, onlardan ən sevimli oğlu Hz. Yusif (ə.s) olmuş, bu da qardaşları qəzəbləndirərək Yusifin başına fəlakətin gəlməsinə səbəb olmuşdur. Uzun müddət oğlundan ayrı düşən Yaqub (ə.s) heç kəsə şikayət etməmiş, sıxıntısını, kədər və üzüntüsünü yalnız Allaha ərz etmişdir. Bununla bağlı “Qurani-Kərim”də deyilir: *“Mən dərd-sərimi yalnız Allaha ərz etdim və Allahdan(gələn vəhy ilə) sizin bilmədiklərinizi (Yusifin vaxtilə gördüyü yuxunun çin çıxacağını, sizin və mənim ona tənzim edəcəyimizi) bilirəm”* [39, s. 868].

“Şərq poetikasında məna gözəlliklərinə aid çoxlu sayda bədii fiqur vardır ki, bunlardan ən geniş yayılanı təşbehtir. Şəms də öz əsərində obrazların təsviri zamanı təşbehlərdən geniş istifadə etmişdir. Şair Züleyxanı cənnətdə olan gözəl qızlara

bənzədərək onu oxucuya belə təqdim edir:

*Anın qızı var idi, sanasan hur,
Kəmalü hüsn ilə aləmdə məşhur [55 s.192].*

Şeyx Qalib “Divan”ında da Yusif peyğəmbərlə bağlı beytləri və onun müxtəlif adlarla zikr edildiyini görürük. Belə adlanmaya “eşq”, “aşıq”, “həbs”, “röya” və s. ifadələrdə təsadüf edirik:

*Pürhüni piraħəni Yusifdən al örnək,
Həm rəngi məhəbbət görün ihvan arasında [109, s. 43].*

air qardaşları tərəfindən öldürüldüyü zənn edilən Yusifin qanlı köynəyinin atasına göstərilməsi əhvalatını poeziya dili ilə “həm rəngi məhəbbət” ifadəsi ilə nəzmə çəkmiş, Yusifin qardaşlarının ona qarşı olan qısqanclığını vermək məqsədi ilə bu ifadəni işlətmişdir.

Şair bəzən qəzəllərində sevgilisindən ayrı düşən aşiqin halını övladının həsrət və sıxıntısından ağlamaqdan gözlərinə ağ gələn Yaqub peyğəmbərin halına bənzədir. Bütün bu dərdlərə dözən ata Haqq dərğahında yüksək məqamlar sahibi olur:

*Düşdüyünə eyləmə təəssüf,
Müracını çəhdə buldu Yusif [109, s. 43].*

Buradan görürük ki, şair Yaqub peyğəmbərin bütün bu sıxıntılara dözdüyü üçün Allah tərəfindən mükafatlandırılmasına işarə edir. Şair onun da Merac etdiyini, Allah dərğahına ucalmasını oxucusuna çatdırır.

*Hər zillətin, əlbəttə, bir izzət var içində,
Seyr et çəhi Kənanı, nə dövlət var içində [109, s. 43].*

Müəllif beytdə zillət içində olmağın Allahın əmri olması, bu zillətin özündə belə bir izzətin, xeyirin, şərəfin olacağını göstərir. Quyunun içində olan Yusifin Kənan ölkəsində var-dövlət sahibi olmasını göstərən şair onun sonrakı taleyinin informasiyasını oxuculara çatdırır. Ədəbiyyatda Həzrəti Yusif obrazı gözəlliyə təşbeh edilərək işlədilir.

Şeyx Qalib yaradıcılığı özünün mövzu genişliyi baxımından daim tədqiqatçıların diqqət mərkəzində qalmaqdadır. Onun yaradıcılığında dini mövzular xüsusi aktualıq kəsb edir. Odur ki, bu istiqamətləri daha da inkişaf etdirib dərinləşdirmək üçün şairin qələmə aldığı dini əhvalatlara müasir tədqiqat bucağından baxmaq, şairin oxucuya çatdırmaq istədiklərini, onların təsəvvüf məqamlarını təhlilə cəlb etmək, müasir elmi istiqamətlərdə araşdırmaq tədqiqatımızın əsas amillərdən biridir.

2.2. Məhəmməd Füzuli yaradıcılığının Şeyx Qalibin bədii əsərlərinin janr biçiminə təsiri

Hər iki sənəkarın yaradıcılığında lirik qəzəllər əsas yer tutsa da, onların irsi içərisində qəsidələrin müstəsna yeri var. Dövrünün ictimai qanunlarından kənara çıxmağa çalışan Füzuli müxtəlif məzmunlu qəsidə yazmaqla daşlaşmış ənənələri qıra bilmişdir. Şairin qəsidələrində onu dövrünün sənətkarlarından fərqləndirən cəhət özünü göstərir. *“Füzuli “Qəsidələr divanı”nın müqəddiməsində “nəzm fənlərinin şəhərini fəth etmək üçün söz bayrağını qaldırdım. Allaha şükür ki, müxtəlif dillərin açarı ilə nəzm fənlərinin qapılarını açdım, hansı qapını açdımsa, onu ariflərin üzünə açdım. Gah məsnəvi bağçasından gül, çiçək dərdim, gah da qəsidə oyunu ilə böyük və fəzil adamların ürəyini təxris etdim”* [50, s. 13].

Məhəmməd Füzuli qəsidələrində dövrünün şah və sultanlarına nəsihətlər verib onları ədalətli olmağa çağırır, xalqla xoş rəftarı onlara təbliğ edirdi. Bu baxımdan şairin tərif etdiyi hökmdarlar rəftarları ilə xalqın rəğbətini qazanmağı bilirdilər. Bu da o zaman əmin-amanlığa yol açan bir vasitə kimi hökmdarla xalq arasında bağlılıq yaradırdı. Biz bunu Məhəmməd Füzulinin Şah İsmayıl Xətəiyə, türk sultanı və Bağdadın müxtəlif hakimlərinə həsr etdiyi qəsidələrində görürük. Füzuli qəsidələrində

vəsf etdiyi hökmdarların ədalətindən, ölkənin tarixindən və təbiətin vəsfindən özünəməxsus şəkildə söz açır. O, bəzi qəsidələrində həm də ölkəsinin ictimai məsələlərindən söz açmaqdan belə çəkinmir. Bu baxımdan Füzuli qəsidələri özündən əvvəlki şairlərin qəsidə yaradıcılığından fərqlənir. Bildiyimiz kimi Füzulinin yaradıcılığının ilk dövrü Səfəvilərin hakimiyyəti illərinə, müəyyən dövrü isə Osmanlıların hakimiyyəti zamanına təsadüf edir. Şair qəsidələrinin birində hökmdarlardan rəğbət görmədiyini belə deyir:

*Nə mövcud olmaya, əsbabi-dünyadan deyil müşkil,
Bu müşkildir ki, mövcud olmaya bir hakimi-adil [46, s. 97].*

Vətənpərvər şair xalqının səadət arzularınının həyata keçməsində bir adil hökmdar olmasını, dövlətinin ədalətlə idarə olunmasını arzulayır. Füzuliyə qədər şairlərin qəsidə yaradıcılığında belə motivlərə demək olar ki, təsadüf olunmur.

Füzulinin bizə doxsana yaxın qəsidəsi məlumdur ki, şair bunların bəzisini türk, ərəb və fars dilində yazmışdır. Bu qəsidələrin ən çox hissəsi, yəni 43-ü türk dilindədir. Bütün qəsidələr şairin “Qəsidələr divanı”nda toplanıb. Bu qəsidələrdə şairi cəmiyyətin həyatı düşündürür, qələmi ilə haqsızlığa qarşı mübarizə aparır. Şair qəsidələrinin birində yazır:

*Müdam puç sözə etmiş təbiətim nifrət,
Yaratmışam sözümlün hər birində bir mənə [46, s. 57].*

Boş və mənasız söz deməyin heç kimə faydası olmadığını, mənasız söz söyləməyin təbiətinə yad olduğunu söyləyən şair, hər sözündə bir mənə yaratması ilə qürur duyur.

Füzuli dövrünün tanınmış şəxsiyyətlərinə yazdığı qəsidələrində öz dövründə tanınıb seçilən söz sahiblərindən olduğu daha dəqiq şəkildə aydın olur. Onun Bağdad valisi Ayaz Paşaya aid yazdığı qəsidədən məlum olur ki, şair bu qəsidəni valiyə vermək üçün bir bahar fəslində Hillə və ya Kərbəladan Bağdada gedir. Füzuli bu gedişini

“ixtiyari-qürbət etməkdir” sözü ilə ifadə edir.

Qəsidədə deyilir:

*Yenə, ey bülbülü biçarə, əyyam bahar oldu,
İrişdi vəqt kim baxt ola əhli dərdə qəmxarı.*

*Gülə gül açıla nərgiz lətafət bustanında,
Qopa seylabi zövq ilə ələm haşa ki, qəmxarı.*

*Sana olsa müyəssər xalvəti vəhdətdə gül vəsli,
Nəsib ola mənə paşayi gül rüxsar didarı [102, s. 42].*

Füzulidən iki əsr sonra yaşayan Qalib isə artıq elə bir zaman yetişmişdir ki, daha gözəldən, güldən, bülbüldən yazmaq vaxtı deyil, mənalı söz söyləməyin vaxtı yetişdiyini deyirdi. Dövrün, zamanın problemlərini əks etdirən əsərlərin yazılmasını arzu edən şair bu fikirlərini şeir dili ilə belə ifadə edir:

*Manəndi mekes bir az eracif,
İstər edə nazmi səhdi təzyif [111, s. 13].*

“Bu vaxta qədər bütün şairlər yanaq, dodaq gözəlliyindən bəhs etməklə şair olmuşlar, mən isə bunu şairlik saymıram” deyən Qalib öz fikirlərinin şeir dili ilə belə ifadə edir.

*Ruyi ləbi etməyiz tənəzzül,
Açsun çəmənə görülmədik gül [111, s.13].*

Şair həm də deyir ki, mənaca bir-birinə bağlı olan sözləri bir araya gətirmək, onlara lirik don geyindirmək, şübhəsiz ki, hünərdir. Ancaq bu qəbul olunmuş oyunlarla şair olmaq olmaz:

*Gövhər dedigim deyildir ol söz,
Kim bir yerə gələ qaş ilə göz [111, s. 13].*

Öz sələfi Füzuli kimi sözdə dərin ictimai məna axtaran şair dövrünün problemlərini də əks etdirməkdən çəkinməmişdir.

Məhəmməd Füzuli “Qəsidələr divanı”nın dibaçəsində dünyanı sədəfə, insanı isə onun içindəki gövhərə oxşadaraq bütün yaradılmışların əşrəfi hesab edir. Daha sonra şair insan gövhərinin əsas cövhərinin söz olduğunu deyərək söz haqqında ən böyük vəsfə imza atmış olur: *“Elə ki, mən əşyanın keyfiyyətini təhqiq üçün fərasət gözünü açdım, hikmət əsərlərinin tamaşası çölünə təfəkkür qədəmi qoydum, aləm sədəfində insandan qiymətli bir gövhər görmədim və insan gövhərində isə sözdən şərəfli cövhər tapmadım. Dünya-sədəf insanları ilə qiymətlidirsə, insan-gövhər də öz sözü ilə qiymətlidir. Şair insanı bütün yaranmışların əşrəfi, sözü isə insanın müəyyən edici sifəti hesab edir”* [21, s. 179]. Məhəmməd Füzuli öz qəsidələrində dövrünün hakim dairələrinə, ədalət, qayğı, insanlara məhəbbət və mərhəmət hissi aşılamağı təbliğ edirdi. Füzuli qəsidələrində ucalığı, ədaləti, insanlığı təbliğ edirdi. Şairin arzularını əks etdirən “ədalətsiz hakimə hökmdarlıq iddiası nə rəva”, “hakim odur ki, işində ikiüzlü olmaya” və s. bu kimi ifadələr qəsidələrdə öz əksini tapıb.

İstər Məhəmməd Füzuli, istərsə də Şeyx Qalib dövrünün tanınmış şəxsiyyətlərini tərənnüm edən qəsidələrlə yanaşı peyğəmbəri də vəsf edən qəsidələr yazmışlar. Füzulinin “Su”, “Gül”, “Xəncər”, “Qələm”, “Eylər” qəsidələri var ki, bu qəsidələr poetik baxımdan başqalarından seçilir. Şairin “Su” və “Gül” qəsidəsi başqa qəsidələrindən fərqlidir. Adlarını sadaladığımız qəsidələr həm qafiyə zənginliyi, həm də onlarda olan bənzətmələr baxımından başqa qəsidələrdən daha fərqlidir. Füzulinin qələmə aldığı əsərlərin əksəriyyəti dini mövzudadır:

*Ya həbibullah! Ya xeyrül-bəşər! Müştəqinəm,
Öylə kim ləbtəşnələr yanıb dilər həmvarə su [46, s. 32].*

“Məhəmməd Füzuli Peyğəmbər Həzrəti Məhəmmədi (s.ə.s.) vəsf etdiyi “Su”

qəsidəsində suyu canlı obraz kimi Məhəmməd (s) peyğəmbərin obrazı ilə simvolizə edir. Qəsidədə Məhəmməd (s) peyğəmbərə aid olan beytlər çoxdur: Bu beytdə Rəsulullahın (s) eşqindən təşnə olan qəlb bir udum suya həsrət qalmış insanın çəkdiyi izzirablar ilə müqayisə olunur. Məhəmməd Füzulinin Peyğəmbər Həzrəti Məhəmmədi (s.ə.s.) vəsf etdiyi “Su” qəsidəsi yalnız mövzu baxımından deyil, həmçinin janr baxımından maraq doğurur. Belə ki, Peyğəmbər Həzrəti Məhəmmədi (s.ə.s.) vəsf edən bu qəsidə Hz.Məhəmmədə (s.ə.s.) qarşı sevgi və inam tərənnüm etdiyinə görə nətdir. Nətdə peyğəmbərin qüdrətindən və müqəddəsliyindən bəhs olunur.” [24, s. 9]

Füzuli “Su” qəsidəsində göz yaşlarının da aşiqin könlündəki atəşi söndürə bilməyəcəyindən söz açaraq deyir:

*Saçma, ey göz, eşqdən könlümdəki odlara su,
Kim bu dənli tutuşan odlara qılmaz çarə su [46, s.30].*

Şair qəsidədə “atəş” və “su” əks mənalı sözlər ilə təzad yaratmış, həm də bu təzadın içərisində dərin məzmunlu bəzmətmə verə bilmişdir. Burada aşiqin könlünü yandıran eşqi şair atəşə, bu atəşi söndürən suyu isə göz yaşlarına bənzətmişdir.

Şairin “Su” qəsidəsi ilə bağlı Fatih Köksal yazır: “Suyun şiddətli atəşləri söndürməsi bir yana büsbütün azdırmasının elmi əsası haqqında fikir söyləmək durumunda deyilik. Əski şeirimizdə aşiq sevgilidən gələn hər türlü dərd və cəfaya çoxdan razı, hətta riza bir yana, əziyyət və zülmərin şiddətli bir talibidir. Əgər Füzuli göz yaşının könlündəki atəşi daha da artıracağını düşünsəydi, hər halda “saçma ey göz” deyil, “saç, saç ey göz” deməsi gərəkdir” [96, s.103].

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, ədəbiyyatda Peyğəmbər Həzrəti Məhəmməd (s.ə.s.) qızılgülle simvollaşdırılmışdır. Füzuli də “Su” qəsidəsində Rəsulullahın mübarək çöhrəsi qarşısında güllərin zəif görünməsi məsələsinə toxunaraq belə təsvir yaradır:

*Suya versin bağdan, bihudə zəhmət çəkməsin,
Bir gül açılmaz züntək, versə min gülzarə su [46, s. 31].*

Ədəbiyyatda qızılgülə həmişə təşbeh edilmişdir. Bu qəsidədə Hz.Məhəmmədin gözəlliyinin qızılgüllə müqayisə olunduğunu görürük. Amma qızılgül gözəlliyindən asılı olmayaraq, Hz. Məhəmmədin (s.ə.s.) o mübarək çöhrəsi ilə müqayisədə çox solğundur. Füzuli bu qəsidəsində Hz. Peyğəmbərin mübarək simasının, gözəlliyinin müqayisəsiz olduğunu vəsf edir.

Şairin həcmcə böyük qəsidələrindən biri “Ənisül-qəlb” (Ürək dostları”) qəsidəsidir. Bu qəsidəsində şair cəmiyyəti geriliyə sürükləyən feodal köləlik və cəhaləti pisləmişdir. Üzünü dövrünün hakim təbəqələrinə tutur və kəndlinin bütün qazandığını əlindən almasını açıq şəkildə tənqid edərək yazır:

*Şərik tək pay alırsan kəndlinin daim qazancından,
Sənin borcundur olmaq kəndlinin malının nigahbanı.*

*Onun malı talandıqca cərimə çəkməli sənsən,
Cərimə kim çəkər indi ki, sən etdin bu talanı [46, s. 265].*

Füzuli istər ictimai-siyasi məzmunlu qəsidə və qəzəllərində, istərsə də qitə və rübailərində zamanın eybəcərliklərini qəzəblə tənqid etmiş, bunlara qarşı mübarizə aparmış, hakimləri düzlüyə, ədalətə, mərhəmətə, saflığa çağırmışdır. Bütün yaradıcılığı boyu sadə, zəhmətkeş insanların haqqını müdafiə etmişdir.

“Divan”da sözü keçən janrlardan biri də müxtəlif şəxslərə və mövzulara həsr olunan qəsidələrdir. Məlumdur ki, qəsidələr mövzu baxımından müxtəlif olur. Mədhə qəsidələr hər hansı bir şəxsi və hadisəni mədh etmək üçün yazılır. Şair burada öz hiss və həyəcanını, baş verən əhvalatları lirikanın dili ilə ifadə edir. Fəxriyyə qəsidələr adı altında yazılan nümunələr isə tərif, yüksək dəyər, iftixar hissələrini əks etdirir.

Bütün klassiklərdə olduğu kimi Şeyx Qalib də ilk qəsidəsini “Bismillahi Rəhmani Rəhimlə”, yəni rəhimli və ədalətli olan Allahın adı ilə başlayır. Şair bu qəsidəsində hər şeyin - yerin və göyün yaradıcısı olan Allahın əlində olduğunu, hətta pərvanələrin də gecə-gündüz şəmə ehtiramını Allaha təcəllası olduğunu göstərir. Qəsidəni davam

etdirən şair, hətta qeyb aləmində olan pərilərin də ona səcdəyə gəldiyini vurğulayır. Şair daha sonra hamıya məlum olan bir əhvalatı həzrəti peyğəmbərin Cənabi Cəbrayıl vasitəsi ilə Burak adlı atın üstündə merac etməsi hadisəsini şeir dili ilə oxuculara çatdırır.

Şairin “Divan”da hörmətlə yad etdiyi ikinci şəxs isə dövrün hökmdarı III Sultan Səlim olmuşdur. Şairin III Səlimə həsr etdiyi qəsidələr “Divan”ında xüsusi yer tutur. Qalib bu hökmdara 10 qəsidə həsr edib . Şeirlərinin birində belə deyir:

*Kərəmlər kim sənin dövründə gördü Qalibi naçar,
Hüseyn Baykaradan görmədi Cami kimi yekta.*

*Sənin sayəndə dərgahi fələkmanəndi Mönlada
Bu abdi kəmtərinin namı oldu şeir ilə iqba [109, s. 35].*

III Səlim sənəti ilə səltənəti arasında əlaqə yaradan, şeirə, musiqiyə və sənətkara daim qiymət verən bir hökmdar olmuş, “düşməndən intiqam alınmayınca qılınc qınına girməyəcək” ideyası ilə yaşamışdır. “*Mən şahzadə ikən ölkəmdən qara xəbərlər eşidərkən ağlardım, gözümə yuxu getməz olurdu, indi padşaham halımı bir düşünün, deyərək həm dövlətini düşünən, həm də incə bir qəlbə malik olan insan olduğunu görürük*” [80, s. 204].

Şair təbiətinə malik olan hökmdar atasından aldığı təhsil və tərbiyənin müqabilində “qəfəs həyatını” tərk etmiş, daha çox şeir və musiqi ilə məşğul olmuş, yeri gəldikdə şeirlər yazmış, musiqilər bəstələmişdir. Ruhiyyat aləmi etibarilə bir mövləvi dərvişi olub Osmanlı taxtında oturan III Sultan Səlim ağılı ilə “əqli-səlim”i, sənətkarlara dəyər vermə baxımından “qəlbi-səlim”i, aparılan söhbətlərdən aldığı zövqə görə “zövqü- səlim” kimi adları ifadə etməkdədir.

Şeyx Qalib bir müddət atasının mövləvixanəsinədə yaşamış, sonra Konyaya gəlmiş, Mövlana dərgahında şeyxlik etmişdir. “*Böyük mütəsəvvüf şəxsiyyətlərin əhatəsində toplanaraq təsəvvüfün təşkilat və mərasiminin sistem halına gəlməsi nəticəsində yaranan təriqətlər incəsənətin inkişafında çox önəmli rol oynamışdır. Hər*

növ fikir və həyəcan yüksəlişini özünə mövzu edən ədəbiyyat, təsəvvüfi həyəcan üçün də bir ifadə olmuş və ürəklərdə yaranan müqəddəs atəş şeir vasitəsilə dilə gəlmişdir” [35, s. 164].

Şeyx Qalibin yaşayıb-yaratdığı dövr III Səlimin taxta çıxdığı vaxta təsadüf edir. Tarixdən bəllidir ki, hökmdar şeir və şairə sevgi bəşeyirdi, o zamana qədər III Səlim Şeyx Qalibin şeirləri ilə tanış idi. *“Digər tərəfdən şairin şerlərindəki qüdrətə heyran olan hökmdar onun divanına 3000 lirə sərf edərək yazdırmış və cildlətdirmişdir”* [83, s. 383].

Hökmdar şairi saraya dəvət etdiyi zaman özü onu qarşılayaraq görüşmüş və şairə ehtiramını bildirərmiş. Bir müddətdən sonra hökmdarın arzusu ilə Qalata mövləvixanası əsaslı şəkildə təmir olunmuş, oranın şeyxi vəzifəsi də Şeyx Qalibə həvalə edilmişdir. Öz növbəsində padşahın bu xeyirxahlığına şair öz qəsidələrində ehtiramını bildirmişdir. Bu haqda şair qəsidələrinin birində yazır :

*Mənə Sultan Səlimi kəmtər kami cihan verdi,
Bütün dünyaya dəgər bir gənc-i xasü rəygan verdi.*

*Nə gənc amma ki hər bir cildi gərduni pür ənvar,
Bu haqqı bi qərara nuh tibaki asiman verdi,*

*Necə əyyam idi həsrətdim ol gəncinei qayba
Kərəmlər qıldı əl haq kərəmətdən nişan verdi* [109, s.113].

Onun bir qəsidəsi “Qalata Mövləvixanəsinin təmir olunması münasibətilə Sultan Səlim xana həsr olunan qəsidə” adlanır. Şair qəsidədə həmin mövləvixanənin təsvirini verərək göstərir ki, əvvəllər mövləvixanə bərhad vəziyyətdə olmuş “yadır amma ki şimdi başqa bəmı, başqa divarı var” deyir. Daha sonra şair mövləvixanənin çox uzun zamanlardan “rəsədgahi Aristodan nümudar olmuş ol xanə” deyərək, bizim xəyalımızı çox uzaqlara Aristotel zamanına aparır. Bu mövləvixanənin qədim dövrdən mövcudluğunu, insanların iman yeri olmasına işarə edir. Daha sonra “ki yəni, seyr edər

sükkanı, seyri çərxi dövrünü” deməklə, mövləvixanəyə gələn təsəvvüf əhlinin dünyanın dörd bir tərəfinə yayılaraq öz mövləvi görüşlərinin yaymasını nəzərdə tutur. Qəsidəni davam etdirən şair yer üzərində belə bir yerin olmadığına, başdan-başa Müştəri ulduzu ilə bəzəndiyinə, onun mismarlarının belə Zöhrə ulduzundan olduğuna işarə edir. Şair göstərir ki, bu yer - mövləvixanə insanların bəsirət gözlərini açan bir məkandır. Burada insanlar irşada çatır, iman əhli olurlar. Bu məkan şəfa məkanıdır, insanlar həm mənəvi, həm də ruhi cəhətdən burada “müalicə” alırlar. Əlində əsa ilə, şübhə ilə bura gələn xəstələr belə burada şəfa tapırdılar:

*Həbib əsa gedərdi seyl ilə dəryaya bişübhə,
Əgər sürahlarından olmasaydı mənəfi carı,*

*Edib təsir haqqa söhbəti uşşaki binamin,
Tamam ərmiş fənayə qalmamış xəstənin asarı [109, s.106].*

Sonra şair məbədin viranəyə dönmüş halının təsvirini verir və nədən bu hala düşməsinin səbəbini soruşur:

*Dedim aya, nədəndir böylə viranə qaldığı çoxdan,
Olurkən manzari ayani xudivani kərəmkarı.*

*Dedi pəyki bəşarət sahibin gözlədi ol məbəd,
Açıb rövzənləri dəsti duayı çeşmi bidarı [109, s.107].*

Şair öz sualına özü cavab verərək göstərir ki, əllərimi dua üçün açdım. Məbəd öz sahibini gözlədi, onun təmiri hər kəsə nəsib olası deyildi, onun təmiri, ancaq bəşarət sahibinə, iman əhlinə nəsib olmalı idi. Daha sonra fikrini davam etdirən şair deyir:

*Cənabi xan Səlimi madelet göstər ki dövrində
Olur tanzim dəhrin çox binayi nabe hencarı.*

*O şahi murtuza heybət ki, birdən müztəzad eylər
Kəmalı, lütfi tabı necə beyti sabu düşvarı [109, s.107].*

Qəsidənin sonunda şair “bir az fəxriyyə etsin sonra xətm edib dua qılsın, əgər məzun edərsən Qalibi bi təbinaçarı” deməklə özünün də yad edilməsini dilə gətirir.

Şeyx Qalibin yaradıcılığında qəsidə janrı aparıcı yerlərdən birini tutur. Məlumdur ki, lirik növün başqa janrlarına nisbətən qəsidə janrı şairə fikrini daha geniş şəkildə ifadə etməyə imkan verir. Şair də müəyyən bir hadisə və əhvalatı oxucuya çatdırmaq üçün qəsidə janrının geniş imkanlarından istifadə edir. Qalib bu janra müraciət etməklə həmin dövəndə baş verən hadisələri oxuculara daha ətraflı şəkildə çatdırır. Bu qəsidələrlə biz həm də Qalib dövəndə yaşayan hökmdar və görkəmli şəxsiyyətlərin əməlləri ilə yaxından tanış oluruq. Onların şairə olan münasibəti, dövərin elm adamları ilə rəftarı, bir daha açıq şəkildə gözümüzün önündə canlanır.

2.3. Məhəmməd Füzuli və Şeyx Qalibin yaradıcılığında obrazlılıq; ney və gül obrazının onların poeziyasında səciyyəsi

Orta əsr poeziyasında müraciət edilən, yəni ədəbiyyatda təşbeh kimi işlədilən obrazlardan biri də ney obrazıdır. Biz bu obraza Cəlaləddin Rumi, Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, İmadəddin Nəsimi, Şeyx Qalib və Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılığında rast gəlirik. Ədəbiyyatda bu obraza təşbeh edilməsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Poeziyada ney ayrılıq, həsrət, intizar, qərıblıq, sıxıntı, məlal, hicran, darıxmaq və s. funksiyaları özündə əks etdirir. Neyin səsinin - cansız qamışın səsinin bu qədər geniş funksiya daşıyaraq poetik ifadə vasitəsi olan metofor kimi işlənməsinin, şairlərin ona təşbeh etməsinin tarixi kökləri var. Lirik şairlər hər şeydən əvvəl neyin səsi ilə aşiqin ıztırlarını müqayisə etmiş və onlar arasında bir yaxınlıq və oxşarlıq olduğunu görmüşlər. Odur ki, şairlər də aşiqin ıztırlarını göstərmək üçün o səsdən istifadə etmiş, ona təşbeh etmişlər. Əsli xalq təfəkküründən gələn neylə bağlı əhvalatlar xalqın gen yaddaşında qorunub saxlanılır. Bütün yaradıcılıq ilhamını xalqdan alan bu sənətkarlar yaddaş kodundan bəhrələnərək onlardan istifadə etmişlər. Hər iki şairin

yaradıcılığında sözün poetik gücü ilə o əhvalatın sözə çevrildiyini görürük.

Ney- qamışla bağlı xalq təfəkküründə bir çox əhvalatlar yer almaqdadır. Bunlardan biri də “İsgəndər və dəlləyin” əhvalatıdır. Böyük İsgəndərin buynuzunun olması ilə bağlı tarixdə bir çox rəvayətlər var. Bir rəvayətdə qeyd olunur ki, İsgəndər hər dəfə başını qırخان dəlləklərin ölümünə fərman verərmiş. Bir dəfə cavan bir dəllək onun başını qırxandan sonra hökmdar onun ölüm fərmanını verir. Bunu eşidən dəllək hökmdara yalvarmağa başlayır ki, gördüklərini heç kəsə danışmayacaq. Çünki dəllək İsgəndərin başını qırxanda hökmdarın başında iki buynuzun olduğunu görmüş və təəccüblənmişdir. Ölüm qorxusundan sarsılan gənc and-aman edib bu sirin üstünü heç kəsə açmayacağına dair hökmdara söz verir. Üstündən aylar ötür, günbəgün bu sirin təsirindən saralan gənc çöllükdə bir quyuya ağzını qoyaraq, “İsgəndərin buynuzu var, buynuzu” deyir. Üstündən bir müddət keçəndən sonra quyudan qamışlar bitir, bu qamışlardan birini çöldə qoyun otaran çoban qırıb özünə tütək düzəldir. Tütək İsgəndərin buynuzu var, buynuzu” deyə çalmağa başlayır. Bununla da hökmdarın sirri aləmə faş olur. Bu əhvalatla bağlı islam aləmində də belə bir rəvayət var. Rəvayətə görə, Həzrəti Peyğəmbər Həzrəti Əliyə ilahi sirrini söyləmiş, o da Mədinə yaxınlığında onu bir su quyusuna nəql etmişdir. Sirlərlə dolub daşan quyunun ətrafında qamışlar bitir və oradan keçən bir çoban qamışdan qoparıb onun üzərində deşiklər açıb çalmağa başlayır. İnsan qəlbini ovsunlayan o səsi eşidən Peyğəmbər əfəndimiz Həzrəti Əlidən “Sənə anlatdığım sirri saxlaya bilmədinmi?”,– deyə soruşur. “Bəli, o böyük sirr qəlbimə sığmadı, onu böyük bir quyuya söylədim”, deyə Həzrəti Əli cavab verir. O zamandan bu qamış parçası ilahi sirlərin daşıyıcısı olaraq qeyb aləminin sirlərini bəyan edir və “ney” adlanır. Füzuli deyir:

Ey halımı məndən soran həmdəm,

Ol dəm ki, ədəm idi yerim, bilməz idim qəm

(Ney söylədi, ey halımı məndən soran səmimi dost, o an ki, yerim ədəm idi (yoxluqdur) bir qəm bilməz idim) [64, s. 504].

Türklər islamı qəbul etdikdən sonra böyük bir toplum arasında musiqi

düşüncəsinin yaranması təsəvvüf ədəbiyyatının təməlinin formalaşması üçün geniş imkanlar yaratdı. Türklərin İslamdan əvvəlki dinləri olan şamanizm dinində də musiqi önəm təşkil edirdi. Bu dində bütün ayinlərin icrası musiqi ilə yerinə yetirilirdi. Şamanların başçısı ayinləri qopuz ilə yerinə yetirərdi. türklər İslamı qəbul edəndə musiqiyə qarşı heç bir qatı cəbhə yaranmamışdır. İslam peyğəmbəri olan Hz. Məhəmməd həmişə “Quran”ı gözəl səs və ahənglə oxumağı tövsiyə etmişdir.

Türklərin özəl həyatlarında musiqinin xüsusi yeri olmuşdur. Hələ təkkə ədəbiyyatı yarananda icradarların zikr, cəm ayinlərində musiqiyə önəm vermələri təbii idi. Təriqətlərin formalaşmasında da musiqi böyük rol oynayır . Mövləvilik təriqətində neyin xüsusi yeri var. Mövlana öz “Məsnəvi”sini bu sözlərlə başlayır:

*Dinlə, bu ney necə hekayət eyləyir,
Ayrılıqdan belə şikayət eyləyir. .
Məni qamışlıqdan kəsdiqlərindən bəri,
Fəryadımdan erkək də ağlamış, qadın da [100, s. 26].*

(Ney deyir ki, mənim belə nalə etməyimin səbəbi odur ki, mən bir qamış idim və qamışlıqda bitirdim. Məni kəsib öz vətənimdən ayırdılar. Mənim fəryad etməyimin səbəbi budur).

Və ya:

*Mən sükut, düşüncə, dil və səsəm
Mən neyin sədasıyam [100, s. 40].*

Neyin hekayəti aşiqin başına gələn əhvalatla paralel olaraq inkişaf edir. Aşiq və məşuq bir təndirlər, aşiq də sevgilisindən ayrı düşdüyü üçün fəryad qoparır. Onun kədərinin dili qopardığı naləsidir. Onlar da öz əsillərinə qovuşmaq üçün fəryad edirlər.

*Naləndədir ney kimi avazeyi- eşqim, bülənd
Nalə tərkin qılmazam ney tək kəsilsəm bəndi- bənd [42, s.97].*

Aşiqin fəryadını şair neyin iniltisi ilə müqayisə edir. O göstərir ki, “ney kimi inləyip fəryad etdiyim üçün eşqinin sədası aləmə yayılıb. Ney kimi deşik-deşik olsam

belə eşqimi tərək edə bilmərəm, deyir.

Burada həm də Hz.Peyğəmbərin Hz. Əliyə söylədiyi sirləri quyu ətrafında bitən qamışların aləmə faş etməsinə bir işarə var.

Şeyx Qalibin həyatından məlumdur ki, şair gözəl ud çalarmış. Təbii ki, bu udun səsi şairin iç dünyasının acılarını söyləyirdi. Uduun səsi də yanıqlı fəryad qoparır, öz əslinə dönmək üçün naləsi aləmi yayılır. Şairlərin istər ud, istəd ney, istər tar və istərsə də başqa musiqi alətlərinə müraciətinin özünəməxsus poetik funksiyaları var. Neylə bağlı istər Məhəmməd Füzuli, istərsə də Şeyx Qalib yaradıcılığında çoxsaylı beytlər var. Bu beytlərdə hər iki şair qəm, kədər, niskil, həsrət və s. məqamları ifadə edir.

Tədqiqatımızın II fəslində həm Məhəmməd Füzulinin, həm də Şeyx Qalibin qəzəl, qəsidə janrlarının inkişafında xidmətlərinə aydınlıq gətirilib. Bu şairlərin lirik yaradıcılığında aparıcı yer tutan qəzəl janrı və lirik qəhrəmanın müqayisələr əsasında təhlili önə çəkilir. Lirik qəhrəmanın qəzəl boyunca real, həyatı eşqdən inkişaf edərək özündə ilahi eşqi tapdığını, ilahi eşqə yüksəldiyini, eşqin sonsuzluğuna çatdığını görürük. Həmçinin bu bölmədə Şeyx Qalibin və Məhəmməd Füzulinin qəzəllərində ney və gül obrazları təhlilə cəlb edilmişdir.

İstər klassik ədəbiyyatda, istər divan ədəbiyyatında, istərsə də çağdaş ədəbiyyatda güllər məhəbbət, sevgi, vüsəl, hicran funksiyası daşıyır. Sevgi rəmzini özündə daşıyan gül rənginin, qoxusunun, təzəliyinin, zərifliyinin, qönçə halında olmasının, açılmasının müxtəlifliyi ilə daha çox anlamları özündə yaşatmaqdadır. Şair təbiətin gözəlliklərini poetik düşüncənin fonunda oxucuya təqdim edir. Bu istifadədə müəllif poeziya dilini canlı xalq dilinə yaxınlaşdırıb oxucuya çatdırmağı bir vəzifə kimi qarşısına qoyur. Təbiətlə bağlı yazılan əsərlər haqqında İsgəndər Pala yazır. *“Bizim klassik ədəbiyyatımız təbiətlə iç-içə yaşayır. Belə ki, insanların təbiətdən qopmadıqları, şəddadi məkanlar içində sığışıb qalmadıqları, torpaqla ünsiyyətlərini qoparmadıqları o dönəmlərin misraları, albəttə, təbiət tərənnümləriylə dolu olacaqdır”* [105, s.245].

Bilirik ki, bütün dövrlərdə şairlər şeirlərinin təsir gücünü artırmaq üçün güllərlə gözəllər arasında bir oxşarlıq axtarmış, onları bir-birinə təşbeh etməklə bu gözəlliyi və yazdıqları şeirlərin təsir gücünü daha da qüvvətli etməyə çalışmışlar. Odur ki, bu müqayisəni gülün müxtəlif formaları üzərində həyata keçirməyə çalışan şairlər güllərlə

gözəlləri bir-birinə bənzətmiş və onlara şeirlər söyləmişlər. İstər Məhəmməd Füzuli, istərsə də Şeyx Qalib “Divan”ında güllərə müraciət və onlara xitab lirik qəzəllərin ifadə gözəlliyini artıran məqamlardan biridir. Tədqiqatçı alim Azadə Rüstəmovə yazır: “Orta əsr poeziyasında təbiətə müraciət sadəcə bir lirik ricət yaratmaq deyil, təbiət hadisələri ilə qəhrəmanın daxili aləmi arasında əlaqə qurmaq, qəhrəmanın daxili aləmini açmaq üçün istifadə olunur. Lakin Füzuli təbiət məsələlərindən bəhs edərkən, yalnız bu məsələdən ziddiyyət şəklinə istifadə etmir. Şair yeri gələndə təbiətlə obrazı, insanı münasib surətdə bir-biri ilə əlaqələndirməyi bacarır; onlar- təbiət və xarakter bir-birini tamamlayır və bununla da hadisənin təsir gücünü daha artıq qüvvətləndirirlər” [58, s.162].

Orta əsr şairlərinin tez-tez müraciət etdiyi təbiət obrazlarından biri də gül obrazıdır. İstər şifahi ədəbiyyatda, istərsə də yazılı ədəbiyyatda gül obrazına müxtəlif yöndən yanaşmaya, onlardan bir vasitə kimi istifadə edilməsinə, demək olar ki, bütün dövrlərdə rast gəlirik.

M. Füzuli deyir:

*Canə basdım qönçəvəş peykahını, ey tazə gül,
Dözmək üçün hicrinə düzdüm dəmirdən bir könül.*

*Vəh nə sahisən ki, oddan su çıxardın, sudan od,
Tərlədib rüxsarını gül-gül qılanda tabi-mül* [45, s. 207].

Şeyx Qalib isə deyir:

*Lafzi- rəngin olur əbyati- xəyal üstünə gül
Xoş gəlir gülşəni-fikrətdə nihal üstünə gül.*

*Kimsə nəqş eyləmədi safhai xatirdə daha
Ruhu alın kimi balın vüsal üstünə gül* [109, s. 488].

Xalq ədəbiyyatında güllərlə bağlı yaranan rəvayətlər özlərində müəyyən qədər də olsa, yarıhəqiqət olan müxtəlif əhvalatları yaşatmaqdadır. Babalarımızın düşüncəsindən süzülüb gələn güllərlə bağlı rəvayətlərin hər birinin xalq yaddaşında

özünün yeri və tutumu var, onlarla bağlı olan inam və etiqadlar indi də yaşamaqdadır. *“İnsan vücudu kimi onun oxşarı olan təbiət də zahir və batin aləmidir. Zahir batin aləmini, yəni surət aləmi mənə aləmini aşkar əks etdirdiyi üçün insan vücudu təbiət də elm, mərifət və bilik kitabıdır. İnsan təbiət kitabını mütalihə etməklə öz vücud kitabını oxumuş və öyrənmiş olur”* [60, s. 123].

Xalq yaddaşından süzülüb gələn çiçək və güllərlə bağlı əfsanələr və rəvayətlər bu gün də öz funksiyasını itirməmiş, ədəbiyyatda məhəbbət simvoluna çevrilərək şairlərimizin ilham mənbəyi olmuşdur. Belə rəvayətlərdən biri də bənövşə və lalə gülü ilə bağlı mövcuddur. Rəvayətdə deyilir ki, bənövşə bir qız, lalə isə bir oğlan imiş. Onlar bir-birini sevib əhd-peyman bağlayırlar ki, baharın ilk günü çəmənvarda görüşsünlər. Vaxt-vədə yetişəndə bənövşə əhdinə vəfalı çıxaraq çəmənliyə – görüş yerinə gəlir. Lakin göy üzündə heç bir günəş hərarəti görməyən bənövşənin üzünü sazaq vurmuş, rüzgar onun boynunu əymiş, soyuq isə onu gömgöy etmişdir. O, söz verdiyi üçün dönüklük edib geriyyə də dönməmişdir. Daş dibinə çəkilib soyuqda, şaxtada sevgilisi laləni gözləmişdir. *“Lalə isə günəşli, çiçəkli yaz gününü gözləmiş, o, görüş yerinə gəldikdə bənövşəni soyuqdan göyərmiş və daş dibinə çəkilib boynunu bükmüş bir halda sevgilisinin yolunu gözləyən görmüşdür. Lalə öz vəfasızlığına, əhdinə, peymanına dönüklüyü üçün özünü qınamış, yanıb yaxılmışdır. Ürəyinin qanı üzünə çıxmışdır. Bənövşə isə başını qaldırıb ona baxmamış kədərində küsmüşdür. O vaxtdan bəri bu çiçəklərə boynu bükük bənövşə və bağı qara lalə deyilmişdir”* [95, s. 42].

*Verib beyazi arak-veş güli piyaleyi tab,
Misalı laleyi ebri dirəng edər mehtab.*

*Çəməndə zövrakı lalayilə seyr edər jalə
Zəminə öylə hücum etti mevcəri ezhar* [109, s.59].

Baharın gəlişi gül busələlərini hər tərəfə yaydı, behiştə -cənnətə yol açdı, hər tərəfi yaqut rənginə boyadı.

Məhəmməd Füzuli belə deyir:

*Bağə girdim. Səri-kuyin anıb əfğan etdim,
Gül görüb, yadın ilə çaki-giriban etdim.
Baxuban nərgizə, əyyar gözün qıldım yad,
Nərgisi naləvü əfğanıma heyran etdim [44, s. 229].*

Məhəmməd Füzuli yaradıcılığında “bülbülü-dil gülşəni-rüxsarın eylər arizu, tutiyi –can ləli-şəkkərbarın eylər arizu”, bülbul gülzarlığı arzuladığı kimi, tuti də şirin sözlünün arzusunda olduğunu deyir.

Söz sənətkarları da gülün bu özəlliklərindən, mənə çalarlarından istifadə etməklə onun şəninə söz qoşmuş, güllərdəki gözəlliyi canlı və obrazlı ifadələrlə daha da rəngarəng edərək dilə gətirmişlər. Bu haqda türk tədqiqatçısı yazır:

Güllər divan şeirində əhmər- qırmızı, sarı, təzə, tər, gülü rəna(içi qırmızı bayırı sarı) lələ (bağrı qan) və s. adlarla tərif olunur. Şeyx Qalib gülün qırmızılığını yaqutla müqayisə edərək deyir:

*Rəvqani güllə deyil nuri çırağı yaqut,
Badei rəngi xına tutmaz ayağı yaqut [109, s. 365] .*

Məcəz olaraq sevgili mənasında işlədilən gül insan gözəlliyinin bütün xüsusiyyətlərini ortaya qoyur. Buna görə də gözəlin – sevgilinin üzü və yanaqları həmişə gülə bənzədilir. Onun ağzı qönçə olan gül ilə müqayisə edilir, sevgilinin ətrinin gül qoxuması mənasında da işlədilməsi məlumdur. Sevgilinin şirin , dadlı sözləri “ağzı şəkər” “dili qənd” “gülbə-şəkər” kimi ifadələrlə də vəsf olunur. Ədəbiyyatda belə bir ideya, fikir də formalaşmış ki, qızılgülün ətrində Məhəmməd (ə.s) nuru var. “ Şərq ədəbiyyatında ən çox da gözəlliyinə görə adından tez-tez söz açılan gül, türklər tərəfindən də əski dövrlərdən bəri bilinməkdə olub ədəbiyyatımızda geniş istifadə edilən motivlərdən biridir. Farscadan gələn anlamı çiçək olan gül güli-badam(badam çiçəyi), gülü –yasəmən (yasəmən çiçəyi) kimi ifadələrlə eyni mənada işlədilmişdir” [97, s. 219].

Məhəmməd Füzulidə:

Çıxdı yaşıl pərdədən, ərz eylədi rüxsarı gül,

*Simdi mirati- zəmiri-pakdən jəngar gül.
Cam dut saqi ki, gülbünlər gül izhar etdilər,
Sən dəxi bir gülbəni- rənasan, et izhar gül [45, s. 44].*

Şeyx Qalibdə:

*Gülşən efruz olacaq şölei ahi bülbül,
Rəngi gül rövğanı qəndili fəna gəldi mənə.*

*Hüsniünün nəqşi ber-ab olduğun anla cana,
Lövhi ruyumda demə xətti bəqa gəldi mənə [109, s.352].*

Orta əslər poeziyasında gül və bülbül adları qoşa çəkilir. Bu adlar ədəbiyyatda həm aşiqi, həm də sevgilini vəsf edir. Gül-bülbül əhvalatı, onlar arasında olan eşq macərəsi şairlər tərəfindən müxtəlif təfərrüatlarla canlandırılır. Gül həm özü , həm yarpaqları, həm də tikanları ilə aşiqi yandırır yaxmaqdadır. Qalib yaradıcılığında bülbül, ah, fəryad, fəğan, nalə, kədər kimi funksiyaları özündə daşıyır. Qalib deyir:

*Dağı dilin o şüxi gül əndam tazələr,
Gülzari nəşəyi bir iki cam tazələr [109, s. 407].*

Və ya:

*Gülzari zəmirində sənin bülbülü şiraz
Sad rəşk ilə dastan zeni fəryadi fəğan [109, s.59].*

Başqa bir qəzəldə:

*Pertevi suzişi gör şölei ahi bülbül,
Bir şərər ilə edər gönçeyi xəndanı çıraq [109, s.60].*

Bildiyimiz kimi gülün kölgəsi və tikanları həmişə bədii ədəbiyyatda rəqib obrazında təqdim edilir. Eyni zamanda bunlar özlüyündə təzad yaradır. Çünki gülün kölgəsi, yarpaqları məşuqəyə aşiqdən daha yaxındır. Odur ki, aşiq gülün kölgəsini və yarpaqlarını özünə qarşı həmişə rəqib hesab edir. Bu fikrin davamı kimi biz XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli qəzəl şairi S.Ə.Şirvani yaradıcılığı ilə üst-üstə

düşdüyünü görürük:

*Şaxi-gül qoyma sala sayə sənə bağ içrə,
Bu nəzakətlə, gülüm, incidər ol sayə səni [65, s.574] .*

Ona görə ki, o həm aşiqi gülə yaxınlaşmağa qoymayaraq, aşiqə əzab verir, həm də özü sevgiliyə çox yaxın olduğu üçün aşiq onun qədər yaxın ola bilmədiyinə görə əzab çəkir. Bundan başqa gülün tikanlarının bülbülün ona yaxınlaşmasına imkan verməməsini, gülün min bir bəhanə ilə bülbülü özündən uzaqlaşdıraraq əğyarın bülbülə gülməsini, onun qarşısında naz ilə oynamasını müəllif belə ifadə edir:

*Aman ey növbahar naz tarif eyle insaf et,
Səri rahnda nərgis göz dikib şimşad ayak basmış [109, s.290].*

Və ya:

*Növbahar eylədi gül busələri pertevi mey
Açdı yol cənnəti firdovsiyə sürağı yaqut [109, s.366].*

Müəllif bu beytində göstərir ki, gül bahar fəslinin, yəni növbaharın tez gəlməsinin səbirsizliklə gözləyir, çünki onun ilk gəlişinə sevinənlərdən ən birincisi bağçada qış yuxusuna getmiş, gözləri xumar olan, sevinən güllər olacaq.

*Dudu bənövşə şöləsi avazi bülbüliyan
Meyxaneyi baharda bir gül ocağı var [109, s. 396].*

Qalib yaradıcılığında “bu bağın bülbülüyanı”, “Güli nəzzareden fanusi gülgün eyləmişlərdir”. Çünki baharın ilk müjdəçisi güllərdir. Gülün bağ-bağcanın bəzəyi olmasını vurğulamaqla, onun hər məclisin yaraşığı olmasından söz açır. Bülbül həmişə gülün eşqi ilə nalə edib, onun həsrəti ilə yaxasını parça- parça etməsinə bütün şairlərin yaradıcılığında təsadüf edilir. Şair həm də bülbülün gülün ayağına bütün bağ-bağcanı səltənət etməsini, onun yerinin tabaklar üzərində başda olmasını vurğulayır.

Təsəvvüf poeziyasında gülün müxtəlif funksiyalar daşdığını bilirik. Bu ifadələrdən biri də gülün sirr saxlamaq mənasını ifadə etməsidir. Gülün qönçə vəziyyəti

onun xəlvət halında olduğunu, yəni onda bütün sirlərin gizləndiyini bildirir. “*Gül-bergi xınası qönçəyi nur*” [110, s.29]. Amma açılmış gül isə artıq təsəvvüf poeziyasına görə birlik aləmindən ayrılaraq bu aləmə qovuşub gizli sirlərin faş olmasından xəbər verir. Buna görə də ədəbiyyatda “yaxası dar”, “yuxulu gül” kimi ifadələrin işlədilməsi qönçə gül anlamını verir ki, bu da təsəvvüf poeziyasında “gülün sirr saxlaması” xəlvət mənasında işlənməsi deməkdir.

Rəvqani güllə deyil nuri çırağı yaqut,

Badei rəngi xına tutmaz ayağı yaqut [109, s.365].

Şair sevgilinin üzünü bahar fəslə ilə müqayisə edərək, onun rəngini yaquta bənzədir, gözəl biçimdə olan sevgilinin kirpiklərini “kalemi naveki müjgandan olduğunu, hətta bu gözəllikdə gülün yarpağının heyranı” olduğunu da deməkdən çəkinmir. Şair deyir: “Yaqut veli sühangu”, şair gözəlin yanağının gül rəngi, günəşi isə gözünün qanıdır. Şair “Hüsn və Eşq” məsnəvisində deyir: “Əlinin xınası yüzündən bir şəfəq kimi”, “Gül bəngi xınası qönçəyi nur” deyir.

Təsəvvüf poeziyasında gülün təmizliyinə, saflığına edilən təşbəhlərdən biri də peyğəmbərlərə edilən təşbehdir. Məsələn, ədəbiyyatda Yusif peyğəmbərin üzünün gözəlliyinin gül ilə müqayisəsi, onun qanlı köynəyinin qoxusu gül ətrinə bənzədilmişdir, Məhəmməd(s.ə.s) tərəfindən gül qoxusunun gəlməsi və.s bu kimi təşbehlər poeziyada təsvir vasitəsi kimi işlənməkdədir.

Bu fəsildə hər iki şairin qəsidə yaradıcılığına münasibətini öyrənir və qəsidələrdə dövrün, zamanın özəlliklərini necə əks etdirdiyini faktik materiallar əsasında araşdırıb üzə çıxardırıq. Şeyx Qalibin III Sultan Səlimə həsr etdiyi qəsidələri ilə dövrün hökmdarının şairə olan münasibətini açıq -aydın görürük. Bu qəsidələrin həm bədii, həm də tarixi əhəmiyyəti çox dəyərlidir. Qəsidələr şairin saraydakı fəaliyyəti, onun yaşam macəraları haqqında ilkin məlumat verən mənbə kimidir. Həm də bu qəsidələr özünəməxsus poetik özəlliklərə malikdir. Bu fəsildə həmçinin klassik şeir sənətində müxtəlif əşyalara müraciət, onları poetikləşdirmək və bədii təsvir vasitəsi kimi yanaşmaq bir ənənə halını almışdır. Bəzi sənətkarların müraciət etdikləri gül, bülbül,

dağ, mey, şərab, ney və s. obrazlar artıq klassik poeziyada öz yerini tapmışdır. Belə obrazlara müraciətlə şairlər demək istədikləri fikirləri daha poetik və canlı ifadə edə bilirlər. Bu canlılığın arxasında şeir dilinin ifadəliliyi və şairin poetik istedadı özünü göstərir. Bədii ədəbiyyatın gözəlliyi, təsir gücü onun ifadə tərzində əks olunur.

Bu fəsildə əldə olunan müddəalar Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi jurnallarda [7, s. 94-98; 4, s. 99-104; 9, s. 117-121;], ölkədaxili konfransda [12, s. 233-235] öz əksini tapmışdır.

III FƏSİL

MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN “LEYLİ VƏ MƏCNUN” POEMASININ ŞEYX QALIBIN “HÜSN VƏ EŞQ” ƏSƏRİNƏ TƏSİRİ, BƏDİİ DİL VƏ STRUKTUR YAXINLIĞI

Türk ədəbiyyatının ölməz sənətkarlarından olan Şeyx Qalib yaratdığı lirik şeirlər ilə təsəvvüf poeziyasını zənginləşdirmişdir. Şairin lirik poeziyası onun Məhəmməd Füzuli ənənlərindən bəhrələnməsindən xəbər verir. Qəlb şairi kimi tanınan Məhəmməd Füzuli orta əsr şairlərinin, demək olar ki, hamısının yaradıcılığına təsir etmiş, onların inkişafında böyük rolu olmuşdur. Bu baxımdan Məhəmməd Füzulinin Şeyx Qalibin lirik yaradıcılığına təsiri danılmazdır.

Lirik poeziya nümunələrini başqa əsərlərdən fərqləndirən əsas amil odur ki, bu dildə yazılan əsərlərdə rəmz və metaforik priyomlardan daha çox istifadə olunur. Başqa formada bu dili sevgi, məhəbbət, eşq dili də adlandırırlar. Bütün bunlar lirik poeziya dilinin özünəməxsusluğundan irəli gəlir. Bu dil sevən aşiqin hal vəziyyəti, eşqi yolunda çəkdiyi ızdırabları, yaşadığı gərginlikləri ruhunun dili ilə ifadə etməsindən nəşət alır. Həm Məhəmməd Füzulinin, həm də Şeyx Qalibin bədii dilinin təsvirindən danışarkən ilk növbədə onların yararlandığı metaforik anlam yada düşür. Lirik şairlərin poeziyasındakı bədii gözəlliyi anlamaq, onların düşüncə dünyasına varmaq üçün ilk növbədə bu sənətkarların rəmzi dilini duymaq lazımdır.

Metaforik dil ürəyin, hisslərin dilidir, onu duymağa ağılın gücü yetməz. Şairlərin poetik dünyasına gözəllik verən məhz bu rəmzi dildir. Onun altında şairlərin iç dünyası gizlənir. Bu metaforik dilin alt qatında bədii sözün ifadə gözəlliyi nəzərdə tutulur. Bu bədii dilin ifadə gözəlliyində gizlənən anlamlar oxucuda şairlərin yaradıcılığına marağın artmasına səbəb olur. Dahi sənətkarlar bu dilin vasitəsi ilə çox mətləbləri bəyan edir. Tədqiqatçılar isə bu metaforik dilin alt qatında gizlənən məna yükünü açmaq, şairin istək və arzularını oxucuya çatdırmaq üçün müxtəlif təhlillər apararaq onları üzə çıxarırlar. Mirzağa Quluzadə yazır: *“Şairin fikrincə, söz ilahi feyzin xəzinəsidir, daim sərf edilər və tükənməz. Məcəz aləmi padşahların xəzinəsi deyildir*

ki, içərisindən bir parça götürdükcə əksilsin” [41, s. 72].

Odur ki, sənətkarların yaradıcılığında istifadə etdikləri bədii təsvir və ifadə vasitələri bədii sözün qüdrətini kamilləşdirir. Bu istifadə həm canlı, həm də cansız varlıqların təqdimində ortaya çıxır.

3. 1. Məhəmməd Füzuli yaradıcılığının Şeyx Qalib əsərlərinin dilinə təsiri: bədii təsvir və ifadə vasitələrinin işlənmə xüsusiyyətləri

Bədii söz sənətinin gözəlliyini əks etdirən bədii təsvir və ifadə vasitələrinin-alleqoriyanın lirik poeziyada poetik vasitə qismində təzahür forması mövcuddur. Alleqorik əsərlərdə poetik ifadə məcaz-metafor sistemində özünü göstərir. Hər iki şairin lirik yaradıcılığında bədii təsvir və ifadə vasitələrinin təsvirində təbiət hadisələrinə müraciətin özünəməxsus yeri var.

Məhəmməd Füzulinin “Leyli və Məcnun”, Şeyx Qalibin “Hüsn və Eşq” poemasında istifadə olunun bədii ifadə vasitələrindən təzad əsas yerlərdən birini tutur. Bu, ilk növbədə iki əsərin əsas ideyasında özünü göstərir. Çünki cəmiyyət ilə qəhrəmanların istək və arzuları arasında keçilməz sədd var. Bu sədd təzadın ən son kulminasiya nöqtəsi - sevən aşıqlərin cəmiyyətdən uzaqlaşmasıdır. Məcnun səhraya, Hüsn isə kimyanı əldə etmək üçün mənalar aləminə yola düşür.

Məcnun səhralara üz tutub vəhşi heyvanlar arasında öz sevgisini axtarır, təsəvvüf ədəbiyyatında səhra sonsuzluğun obrazıdır. Üstüörtülü şəkildə işlənən səhra bədii təsvir vasitəsi olaraq əsərdə təşbeh funksiyasını daşıyır. Məcnun sevgilisinin ona verilmədiyini eşidərkən səhraya üz tutur. Bu, dərddən, qəmdən azad olmaq istəyən ruhun sonsuzluq vadisində qərar tutmasıdır. Məcnunun üz tutduğu səhrada bütün heyvanlar bir-biri ilə rahat, dost şəraitində yaşayırlar. Məcnunun üz tutub daxil olduğu səhra Eşq səhrasıdır, Leyliyə qovuşmaq səhrasıdır. Bu sonsuzluqda həm Məcnun, həm də Eşq ilahi yaradana qovuşmaq halındadır.

Təsəvvüfdə Məcnunun üz tutduğu səhra və şəhər məfhumu da bir-biri ilə təzad təşkil edir. Şəhər deyiləndə insan cəmiyyətinin, həyatın var olduğu məkan nəzərdə tutulur. Sevən aşıq bu məkanın eybəcərlik və çirkinliklərini görüb ondan qurtulmaq,

ilahi gözəlliyə qovuşmaq üçün təzadlarla dolu məkandan keçməlidir. Bu, maddi dünyanın simvoludur. Şəhər anlamı reallığı əks etdirir, həm də nəfsin əsarətdə olma məqamıdır. Nəfsin mərhələlərini adladıqca sevən aşıqlar bu real aləmdən qurtulub, nəfsin istəklərinə qalib gələrək sonsuzluğa varırlar. Övladlarının dərdinə əlac etmək üçün valideynləri Məcnunu əvvəlcə həkimlərə göstərüb onlardan şəfa istəyirlər. Onların dərmanlarının fayda vermədiyini görən Məcnunun valideynləri onu Kəbəyə aparırlar. Onlar Məcnundan Allaha yalvarıb ağıl istəməsini desələr də, Məcnun Allahdan eşq istəyir, ona verdiyi eşq atəşini ondan almamasını diləyir və deyir:

Ya Rəb, bəlayi eşq ilə qıl aşına məni!

Bir dəm bəlayi eşqindən etmə cüda məni!

Az eyləmə inayətini əhli dərddən ,

Yəni ki, çox bəlalara qıl mübtəla məni!

Olduqca mən götürməm bəladan iradətim,

Mən istərəm bəlanı, cün istər bəla məni!

Təmkininmi bəlayi- məhəbbətdə qılma süst

Ta dust tən edib deməyə bivəfa məni!

Getdikcə hüsnün eylə ziyadə nigarımın,

Gəldikcə betər et mübtəla məni!

Mən qandanü mülaziməti-etibarü cah,

Qıl qalibii-səadəti-fəqrü-fəna məni!

Öylə zəif qıl tənimi- firqətimdə kim,

Vəslinə mümkün ola yetirmək səba məni!

Nəxvət qılıb nəсіб Füzuli kimi mənə,

Ya rəb, müqəyyəd eyləmə mütləq mana məni! [47, s. 53]

Təsəvvüf ədəbiyyatında ağıl aşiqə müəyyən məqama qədər kömək edib, onunla yoldaşlıq edir. Müəyyən sərhəddən sonra aşiqə ağıl yox, eşq yardımçı olur. İlahi eşqə qovuşma “bir ilə bir olmaq” məqamında ağıl aradan qalxaraq aşiq ikilik halından çıxıb bir olur. C.Heyət yazır: *Tanrı qızıl tac olan ağılı yaratdı və onu Adəm oğlunun başına qoydu, ağıl ən ulu aləmin çırağıdır, fəqət ruh ağıla təsir edir və onun təsiri altında ağıl tədbir görür, ruhu da qəlbə bağlayır*” [34, s.70].

Hər iki əsərdə məhəbbət yolunda çəkilən iztirablar, tökülən göz yaşları sevən aşıqların cəfasını simvolizə edir. “*Şair Leylinin göz yaşlarını təsvir edərkən ən incə söz yaradıcılığından istifadə edir. Əsərdə aşıqın gözü sədəfə, göz yaşları isə dürre bənzədilir. Bu yolla sənətkar gizli istiarə, metofor yaradır. Heç bir ad çəkmir sadəcə bənzədilən tərəflər var, amma bənzəyən sadəcə müqayisə olunur*” [58, s.139-174]

Şeyx Qalibin “Hüsn və Eşq” əsərində əsas qəhrəmanlar olan Hüsn və Eşq də daxil olmaqla bütün obrazlar rəmzi obrazlardır. Bu poemada qəm, kədər, hicran, bəla, atəş, atəş dənizi, söz, təbib, mum kimi rəmzi obrazlar şairin bütövlükdə ruhi aləminin ortaya qoyulmasında aparıcı xüsusiyyətə malikdir.

Əsərin əsas qəhrəmanı Eşqdır. Qalibə görə dünya onun üzərində bərqərar olub. Onsuz dünya bir heçlik aləmidir, heçdir. Şair poema boyunca eşqin varlığını həm real zəmində, həm də mücərrədlik fonunda təqdim edir.

Simvolik obraz olan Eşq vurğunu olduğu Hüsnün daşıyıcısıdır. Bu gözəllik ilk öncə əsər boyunca zahiri formanın təzahürü, getdikcə mücərrədlüyə yol açır. Hüsnsüz Eşq yoxdur, çünki eşq gözəlliyin vurğudur. Bu baxımdan poetik təsvir kimi hər iki obraz metaforik fiqurdur. Bir mücərrəd anlayış kimi Hüsn Eşqin sevgi aləmində onu tamamlayan, onu bütövləşdirən, onun yarısını təşkil edən obrazdır. Bu baxımdan sevən aşiq rolunda, vurğun aşiq obrazının daşıyıcısı olan Eşq qəm mücəssəməsidir. Əsər boyunca kədər, qəm, əğyar obrazları simvolik surətlər kimi iştirak edir. Füzuli yaradıcılığında biz Məcnun obrazında onun qəmkeş, qəmin hərifi olan aşiq qismində iştirakını görürük.

Şeyx Qalibin lirik-psixoloji yaşantılarını əks etdirən şeiriyyət dünyasında zahirən real görünən anlayışların özlərində çoxqatlı məna anlamı gizlənilir. Bu böyük sənətkar özünün elmi, fəlsəfi, dini və mistik baxışlarını rəmzi fiqurlar, metaforik obrazlar vasitəsilə əks etdirmiş və bununla da ölməz əsərini yaratmışdır.

Tədqiqat zamanı istifadə olunan poetik nümunələr bizə bunu deməyə əsas verir ki, hər iki şair bütün yaradıcılığı boyunca müşahidə etdiyi, yəni təbiətdə və cəmiyyətdə rast gəldiyi hadisələri obrazlı şəkildə simvollaşdırma bilmişdir. İstər “Leyli və Məcnun”, istərsə də “Hüsn və Eşq” məsnəvisində istifadə olunan mürəkkəb bənzətmələr, metafor və epitetlər, mübaligə və təzadlar əsərlərdə obrazlılığı daha da artırır. Bildiyimiz kimi ədəbiyyatda təbiət ünsürlərinə müraciət, onlardan bəhrələnmə, onlara təşbeh edilməsi və s. bu kimi müraciət formaları aşiqin hisslərini, daxili aləmini ifadə etmək üçün şairlərin istifadə etdiyi bir vasitədir.

Şeyx Qalib yaradıcılığında “Hüsn və Eşq” poemasında göstərir surətlərin obrazlı ifadələrlə bəzən üstüörtülü danışması sözün poetikliyini daha da artırmış olur. Bildiyimiz kimi “Hüsn və Eşq” əsəri simvollarla alleqorik tərzdə yazılan bir əsərdir. Əsərdəki surətlərin demək olar hamısı rəmzi məna daşıyır. Əsərin əsas qəhrəmanları olan Hüsn –gözəllik, Eşq- aşiq isə bu gözəlliyə qovuşmağa can atan, yəni hüsnimütləqə aşiq olan sevgilidir. Bir-birinə təşbeh edilən bu obrazların məzmunu və batini mənası əsərin məzmunu vasitəsi ilə ortaya çıxır. Təsəvvüf anlamı daşıyan əsərlərdə ilahi varlığı tanıma, ona yaxınlaşmada şairlər təşbeh, rəmz, təlmih və alleqoriyadan istifadəyə həmişə geniş yer vermişlər. Əsər boyunca rəmzi xüsusiyyət daşıyan bu obrazlar bir-birinə qovuşmaq üçün müəyyən sınaqlardan keçməli olurlar. Əsərdəki yardımçı obrazların - Qeyrət və İsmətin özlərinəməxsus obrazlar aləmi var. Eşqə kömək edən onun lələsi Qeyrət hər işdə, çətin məqamda onun yardımçısı olur. Hüsnə də köməkçisi olan İsmət səbr və dözümlü olmaq üçün yollar göstərir. İsmət Hüsnün Eşqə aşiq olmasını eşidəndə çox pərişan olur. Onun bu hərəkətini Eşq bilərsə, gözündən düşəcəyini Hüsnə başa salır. Çünki onlar islami qaydalarla yaşayırdılar. O qaydalara görə qızın aşiq olması rüsvayçılıqdan başqa bir şey deyil. Hüsnü öz sevgisindən döndərməyə çalışan İsmət “əgər bu əhvalat dillərə düşərsə, rüsvay olacaqlarını”, deyir. Əvəzində Hüsnün qınaqları ilə rastlaşır. İsmət Hüsnün dayəsidir,

o hər işdə Hüsna kömək edib, yol göstərir. Obrazların adları oxucuda onlar haqqında ətraflı fikir yaradır.

Qeyrət- bu ifadə cəsur, qorxmaz, ləyaqət və namus mücəssəməsini özündə əks etdirir. Bu obrazın çətin məqamlarda sevən aşıqlərə kömək etməsi, yardım göstərməsi əsərdə bədii təcəssümünü əks etdirir. Atəş dənizinə düşən Eşqin sınaqlardan keçməsində Qeyrətin böyük rolu olur. Atəş dənizini dünya anlamı mənasında işlədən şair bu dünyanı yanar oda bənzədir. Məhəbbət odu sevən aşıqın gözündə sevgilisinin gözəlliyini daha da artırır. Sanki o atəş içində bir günəş görür. Şair günəşdən bir bənzətmə kimi istifadə edir. Deməli, insanın içində eşq nuru yanmasa, o, bəsirət nuru ilə öz iç dünyasını dərk edə bilməz.

Eşq dənizinə düşən aşıq bu oddan qurtulmaq istəyir, yəni eşqə mübətəla olan insan köməksiz bu sevgiyə çata bilməz. Bu əsnada qəhrəmanın yardımına Qeyrət gəlir. Atəş dənizindən sahilə çıxmasında aşıqə yardımçı olan Qeyrət hər tərəfdə ay üzlü gözəllər kimi çiçəklər görür.

İsmət- bu ifadə də özlüyündə oxucuya çox mətləbləri anladır. Bu ifadənin arxasında ar, namus, şərəf, ləyaqət, vəfa, sədaqət və s. kimi məfhumlar dayanır. Onların qəhrəmanlara yardımı adlarının təcəssümündə öz ifadəsini tapır.

Biz “Leyli və Məcnun” əsərində yardımçı və xeyirxah insanlar olan, gənclərin bir-birinə qovuşmasına kömək edən Nofəl və Zeyd obrazlarına rast gəlirik. Onlar da heç nəyə baxmadan, heç bir çətinlikdən qorxmadan sevgililərə kömək edirlər.

Məktəbdən çıxarılan Leyli sevgisi yolunda ancaq izzətlər çəkir, bunu heç kəsə bildirmir. Hətta Hüsndən fərqli olaraq, o, Qeysi sevdiyini belə boynuna almır. Leyli də adlı-sanlı, varlı qəbilə başçısının qızıdır. Amma dövrünün adət-ənənələrinə qarşı çıxmaqda çox acizdir. Anası onun məktəbdə Məcnuna olan münasibətini bilib dərəcə getməsinə icazə vermir və onu tənbeh edir. Şair əsərin təsir gücünü, Leylinin anasının nəsihətinin təsirini artırmaq üçün münazirə janrından istifadə edir. Münazirə janrı bir-birinə əks olan fikir və mövqe ixtilafı ilə fərqlənən mübahisənin məzmun və nəticəsini özündə əks etdirən dioliji nitq formasıdır:

*Key şux! Nədir bu köftgylər?
Qılmaq sənə tənə eybculər ?*

*Neyçün özünə ziyan edirsən?
Yaxşı adını yaman edirsən?*

*Neyçün sənə tənə edə bədgə?
Namusuna layiq ismidir bu?*

*Nazik bədən ilə bərgi-gülsən,
Əmma nə deyim ikən yünülsən!*

*Lalə kimi səndə lütf çoxdur,
Əmma nə deyim, üzün açıqdır.*

*Təmkini cününə qılma təbdil!
Qızsan, ucuz olma, qədrini bil! [47, s. 25] .*

Əsərdə Hüsni və Eşqin sevgisini şair Leyli ilə Məcnun, Vamiq ilə Əzranın məhəbbəti ilə müqayisə edir. Onlar bir-birlərinə aşiq idilər. Eşq bir an belə Hüsni görmədən dura bilmirdi. Bəni -məhəbbət diyarında bu gənclərin sevgisinə qibtə edən, onlar arasına ayrılıq toxumu səpmək istəyən Heyrət adlı bir obraz var. Sevgililər arasına ayrılıq salan Heyrət məqsədinə nail olur. Heyrət onların bu sevgisinə qibtə edib min bir fitnə - fəsad törətmək, onları bir-birindən ayırmaq üçün yollar arayır.

Əsərin başqa bir yerində Hüsniün dayəsi tərəfindən ona verilən öyüd- nəsihət Leylinin anasının ona verdiyi nəsihətlə bərabər səslənməkdədir:

*Ol mərd ilə düşməz inmisarın,
Ayinəsindir cəmal yarın.*

*Ahu dilin etmə jənki məst,
Ayınəyi Eşqi etmə şikəst.*

*Burhanları sərd edib tamami,
Bu oldu ki zübdeyi kəlami.*

*Yıxmaq bu binanı nə rəvadır,
Kim bir yüzü bundan yanadır [110, s.105].*

Qalibin əsərində “Leyli və Məcnun” əsəri ilə səsleşən məqamlardan biri də anasının Leyliyə dediyi “Təmkinini Cünunə qılma təbdil, qızsan ucuz olma, qədrinin bil”, ifadəsi “Hüsn və Eşq”dəki dayənin nəsihəti ilə “Xahişgər isən də bizəban ol, qızsan, kərəm eylə, sən giryan ol” ifadəsi ilə üst-üstə düşdüyünü görürük.

Bu şairləri bir-birindən uzun zaman kəsimi ayırsa da, ifadə və sözün poetik funksionallığı, onların təlmihlərlə söylədiyi ifadə gözəllikləri bir-birini tamamlayır. Bu ifadələrin üstüörtülü tərzdə işlənməsi onların türk təfəkkür tərzindən doğan ünsürlərdir.

Hər iki əsərdə sevgililərin macərəsi xalqa bəlli olandan sonra valideynləri onların məktəbə getməsinə icazə vermir. Bu möhnətdən sarsılan Məcnun üsyan edir. Onun bu halını görənlər yoldaşları kömək etmək istəyirlər. Onlar sevgililərin bahar vaxtı bir bağçada görüşlərini təşkil edirlər. Onlara səhrada görüşmək qismət olur və hər ikisi huşlarını itirib özlərindən gedirlər. Füzulinin dili ilə desək Məcnun ayılanda “pəri gedib, divanə qalıb, can gedib solub-saralmış bədən qalıb” mış. Şair bahar fəslinin təsvirini sözün poetik dili ilə belə verir:

*Bir gün ki, bahari aləməfruz,
Vermişdi cəhanə feyzi novruz.
Salmışdı niqab cövhərdən gül,
Çəkmişdi sürudnalə bülbül.
Şəbnəm meyi-nabı ilə lalə.
Doldurmuş idi qızıl piyalə [47, s.34]*

Bu əhvalata biz Şeyx Qalibin “Hüsn və Eşq” əsərində rast gəlirik:

*Ol səmtə gəlincə nev baharan
Səhraya olurdular girizan.*

*Peyvənd edib ahı dağı-dağə,
Çün bərg gedirdilər idi bağə.*

*Məksudları həməən axar su,
Yeksan ləbi şerhavü lebi çu.*

*Şəbbuyu görür kimi sanır şəb,
Kimisi də sünbülə der əqrəb [107, s. 91] .*

Bir müddətdən sonra Leylini görməyən Qeysin iztirabları daha da artır. Bundan narahat olan valideynlər Leyliyə elçi gedirlər. Leylinin atası bu qohumluğu özünə şərəf sayacağını bildirir, amma xalq arasında oğlunun Məcnun kimi adlanması, heç də yaxşı hal olmadığını dilə gətirərək deyir:

*Qürbün bilirəm mənə şərəfdir,
Əmma xələfin əcəb xələfdir.
“Məcnun” deyə tənə edir xələyiq,
Məcnuna mənim qızım nə layiq? [43 , s. 79]*

“Əlimizdə olan məlumatlara əsasən türkdilli ədəbiyyatda “Leyli və Məcnun” hekayəsini ayrıca bir əsər olaraq işləyən ilk müəllif Şahididir. Şair “Mətleyi-dastan” başlığı altında məcazidən həqiqiliyə, Leylidən Mövlaya yönələn bir eşqi tərənnüm edəcəyini xəbər verir. Məcnun Şahidiyə görə heç də divanə deyil. Divanə əslində özünü sevən, maddi istəklərin əsiri olan adamlardır. O, bəsirət gözü açılaraq “həva divini eşq oduna yaxan” bir insandır, həqiqət sirrini ürəyində eşqi-əzəldən vurulan odun

atəşi ilə yanıb-yaxıllaraq dərk edən bir eşq fədaisidir. Onun Leyliyə olan eşqi bir gözələ olan vurğunluq deyildir. Haqqa qovuşmaq üçün eşq atəşində yanıb-qovrulmaq, sonsuz əzablara qatlaşmaq lazımdır, çünki “qəmi-firqət vüsali yarə yoldur” [99, s. 118-119].

3.2. Məhəmməd Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasının Şeyx Qalibin “Hüsn və Eşq” əsərinə təsiri

Əsərləri müqayisə edəndə görürük ki, süjet xətti və əhvalatların başvermə məqamları eynidir. Bu da əsərlərin məzmun yaxınlığını ortaya qoyur.

Hər iki əsərin mövzusu qədim ərəb əfsanəsindən götürülüb. Əhvalatların baş verdiyi məkan da Ərəbistandır. Əsərdəki hadisələr ərəb qəbillələrindən (“bəni-məhəbbət” sevgi oğulları diyarı) birində baş verir. Varlı ailələr uzun müddətdir ki, övlad həsrətilə yaşayır, Allaha yalvararaq övlad istəyirlər, çünki onları bu dünyada əbədi yaşadan özlərindən sonra qoyub gedəcəkləri övladları ola bilər. “Leyli və Məcnun” əsərində bu əhvalatı şair belə ifadə edir:

*Gər qılsa onu tələf həvadis,
Yox bir xələf ki, ola varis.
Fərzəndsiz adəmi- tələfdir,
Baqı edən adəmi xələfdir [47, s. 17].*

“Leyli və Məcnun” əsərindəki hadisələrin inkişafı eyni ardıcılıqla davam edir, Allah övlad həsrəti ilə yaşayan ailələrin səsini eşidib onlara övlad bəxş edir. Dünyaya ağlayaraq göz açan uşağın sonrakı həyatı da iztirablar içərisində keçir. Şair qəhrəmanın - Məcnunun ağlayaraq dünyaya gəlməsi ilə sonrakı taleyi arasında sanki bir əlaqə yaradır. Füzuli Məcnunun ağlayaraq doğulmasını o dünya ilə bu dünya arasında əlaqənin yaranması kimi mənalandırır, gəldiyi bu aləmdə faciələrin qurbanı olacağını qabaqcadan xəbər verir. Qeys dayənin qucağında sakitləşmir, ancaq gözəl bir qadının qucağında sakitləşir. Bu əhvalatla bağlı H.Araslı yazır: “*O, atanın övlad arzusu ilə yaşamasını, uşağın doğulması ilə ailədə əmələ gələn şadlığı, yeganə övladın dayələr*

tərəfindən tərbiyələnməsini elə aydın və gözəl təsvir edir ki, burada real həyatdan uzaq heç bir şey olmadığını oxucu görür. Lakin birdən o, öz qəhrəmanının hələ uşaqkən gözəl bir gəlinin qucağında aram tutmasını göstərməklə, verdiyi real səhnələrə bir romantik macərə əlavə edir ki, bu da uşağın aşiq olacağını göstərən bir əlamət olur” [15, s. 215].

Şeyx Qalibin “Hüsn və Eşq” əsərində əhvalatlara gəldikdə hadisələr bəni-məhəbbət diyarı adlanan yerdə baş verir. Bu diyarda yaşayan iki ərəb ailəsinin övladı olmur. Bu ailələrin təsvirini verən şair övladsızlıqdan onların çəkdikləri əziyyəti mübaliğəli şəkildə oxucuya çatdırır. Onların üzlərinin günəşdən qaraldığını, çadırlarının yoxluq ahlarının dumanı kimi göyləri örtüyünü, söhbətlərinin ney kimi iniltili olduğunu vurğulayır. Müəyyən vaxtdan sonra Allah bu ailələrin də səsini eşidir və onları sevindirir. İllərcə övlad həsrəti ilə yaşayan ailələrdə iki uşaq dünyaya gəlir. Bu uşaqların həyata gəlişini şair belə təsvir edir:

Oldu bu saraya panihadə,

Ol gecə iki kübarzadə.

Filhal açıldı sübhi ümmid,

Həm mah doğdu və həm də xurşid.

Ol halə səbəb bu iki şəhmiş,

Hər biri süvari mehrü mehmiş.

Amma biri duxtəri səmənbar,

Biri püsəri Məsih manzar [107, s. 96] .

Yenicə doğulan uşaqlara ad qoyurlar. Həm Füzuli, həm də Qalib məsnəvisində ad qoyma prosesi eyni ritualla həyata keçirilir. Uşaqlara qoyulan adaların rəmzi mənası qəhrəmanların hüznü taleyinin göstəricisi kimi, onların sonrakı həyat yolunun xəttini cızır. Şair yeni doğulan uşaqların adlarından başqa onları xalq arasında Leyli və

Məcnun, Vamiq və Əzra kimi tanınacağını deməklə, öncədən dillərə düşüncək bir eşq hekayəsinin yaşanacağından xəbər vermiş olur. Sanki qəhrəmanların adları onların sonrakı taleyini kodlaşdırır.

Şair deyir:

*Hüsn dedilər o doxtərə ad
Fərzəndi güzünə Eşqi naşad.*

*Hüsnə dedi sonra kimi Leyla,
Şirin dedi kimi, kimi Əzra*

*Məcnun qoydu kimi Eşq üçün ad,
Vamik dedi kimi, kimi Fərhad*

*Sonra o lüğət olub digər gün,
Leyla dedi Eşqə, Hüsnə Məcnun [110, s. 97] .*

Məsnəvilərdəki oxşar obrazlardan biri də dayə obrazıdır. Dayə obrazı hər iki əsərdə qəhrəmanların bu aləmlə əlaqəsində bir vasitəçi rolunu oynayır. Baş verəcək hadisələrin qəhrəmanlara çatdırılması dayələr vasitəsi ilə həyata keçirilir. Deməli, dayə xəbərçi funksiyasını yerinə yetirir:

*Gəl mehdi səfada rahat eylə,
Bir neçə gecəlik fərağət eylə.*

*Fikriylə sonun inayət eylə,
Süd yerinə qana adət eylə.*

*Peymanə kaş itab olsun.
Mehr içrə uyu ki ey səmən bər,*

Qalmaz bu reviştə çərxi-çənbər.

Bir hal ilə gərmiş etməz əhtər,

Seyr et sənə az vaxitə neylər,

Seyli qəmə asiya olarsan. [110, s. 101] .

Burada şair qəhrəmanına dayənin dili ilə səfa beşiyində rahat ol, bir gecə üçün hər şeyi burax, sonunu düşün, “süd yerinə qan” içməyə alış, deyir. Şeirinin ikinci bəndində isə yenə də dayənin dili ilə şair deyir: “Ey yasəmən ətirli, zəmanə belə qalmaz, beşikdə rahat uyu, ulduzlar ay şəklində dönməz, bax, yaxında nələr olacaq, qəm selinin dəyirmanına dönəcəksən”. Dayənin sözlərindən zamanın çətinlikləri ilə qarşılaşacaq qəhrəmanın faciə ilə dolu həyat mesajı artıq məsnəvinin əvvəlindən bəlli olur.

“Hüsn və Eşq” əsəri simvol və rəmzlər üzərində qurulan əsərdir. Bu əsərdə dayə obrazı həm də simvolik olaraq bu dünya ilə o dünya arasında keçid rolunu oynayır.

Poemalardakı hadisələrin müəyyən bir hissəsi təsəvvüfi baxımdan şərh və izah tələb edir. M.Füzulinin “Leyli və Məcnun əsərində dünyaya ağlayaraq göz açan uşağın gələcək həyatını şair onun ağlaması ilə əvvəlcədən kodlaşdırır. Amma fizioloji cəhətdən dünyaya gələn uşaqlar hamısı ağlayaraq bu aləmə gəlirlər. Şair istedadının məharətidir ki, o bu hadisəyə fəlsəfi - təsəvvüfi anlam verir. Ağlamaq hadisəsi qəhrəmanın sonrakı həyatını oxucuya xəbər verir. Yenidən doğulan uşağa Qeys adını qoyurlar. Qeys izzatlı məskəni olan bu dünyaya gəlməsini belə ifadə edir:

Bildim, qəmin sənə ki çoxdur,

Qəm çəkməyə bir hərif yoxdur.

Gəldim ki, olam qəmin hərifi

Gəl təcrübə elə mən zəifi [47, s. 32].

Şeyx Qalib əsərində Azərbaycan şairi Füzulinin adını çəkməklə “Hüsn və Eşq”in məhəbbətini “Leyli və Məcnun”un məhəbbəti ilə müqayisə edərək deyir:

*Kim gövhəri Hüsnə talibəm mən,
Qovğayi- tələbdə Qalibəm mən [110, s. 98].*

“Leyli və Məcnun” əsərində isə Məhəmməd Füzuli belə deyir:

*Təmiri xaraba talibam mən,
İnşallah ki, qalibam mən [47, s. 8].*

Əsər boyunca qəm-qüssə çəkən aşıqlər, izzirablar içərisində yaşayan Məcnunla Eşq ilahi sirlərə vaqif olan obrazlar kimi qarşımıza çıxır. Hər iki əsərdə - həm “Leyli və Məcnun”da, həm də “Hüsn və Eşq” əsərində dünyəvi eşqin sirlərinə düçar olan aşıqlər onun əzablarından qurtarmaq üçün ilahi məqamlara doğru irəliləyirlər. Dünya sıxıntıları onları bu yoldan döndərə bilmir. Qəhrəmanlar əsər boyunca həm maddi dünya, həm də mənəvi aləm ilə mübarizə aparırlar. Bu mübarizədə onlar ilahi eşqə doğru irəliləyərək fəvqəladə məhəbbətə sahib olurlar. Bu sevgi onlara əbədilik gətirir. Əsərin əbədiliyi haqqında A.Cançelik yazır: *“Hüsn və Eşq” Qalib Dədənin mədhinə məzhər olduğu qədər, zövqi-səlim əhli oxucuların və araşdırmaçıların da mədhinə məzhər olmuşdur. Əsər kəlimələrin çox qatlı anlam hörgüsü içində hörülmiş və çoxsaylı mənə dünyasının iç-içə keçməsi ilə bir almaz kristialı halını almışdır*” [79, s.73].

Əsərdəki hadisələrdən məlum olur ki, naz-nemət içərisində böyüyən qəhrəmanlar müəyyən müddətdən sonra məktəbə yollanırlar. Məktəbin elm, tərbiyə, təhsil məkanı kimi verilməsi hər iki əsərdə sevgi diyarının başlanğıcı kimi təqdim olunur. Bir sözlə, məktəb elm-hikmət məkanı rolunu oynayır. Burada qəhrəmanlar özlərini dərk edib ilahi eşqin sirlərinə sahib olurlar. Bu motivin qəhrəmanları bir-birinə bağlayan bağlar kimi verilməsi, onların kamilləşməsi məhz elm aləmində, məktəbdə baş verir. Mirzağa Quluzadə yazır: *“Şairin yaradıcılığında məhəbbətin mərhələ şəklində inkişafı vardır. İlk mərhələdə Füzulinin məhəbbəti hər cür mücərrəd anlayışdan məhrumdur. Onun keçirdiyi duyğuların səbəbi hər şeydən öncə, insandır, halbuki, sufilik dünyagörüşü şairə düşünməyə ixtiyar verirdi ki, məhəbbət ilahi ruhun şüalanması ilə əmələ gəlir və bu məhəbbətin dərk edilməsi Tanrı tərəfindən verilən şəfqətdir*” [40, s. 32].

Məktəb həyatında Leylinin tərbiyəçisi anası olur. Ona hər işində yardımçı olmaqla yanaşı, qızına islam əxlaqı ilə oturub durmağı öyrədir. Qızının Qeysə aşiq olmasını eşidən ana bundan çox sarsılır, əgər atası eşidərsə, necə olacağı fikri onu tərk etmir. Çünki İslam adətinə görə qızın sevməsi, aşiq olması günah və tərbiyəsizlik sayılırdı. Odur ki, ana hər vəclə qızının məktəbə getməsinin qarşısını alır.

Həm “Leyli və Məcnun”, həm də “Hüsn və Eşq” əsərində ilk sevgiyə mübtəla olan qızlar olur. Məcnunu görüb tanıyandan sonra Leyli ona vurulur:

*Min şövq ilə dərdnak oldu,
Ol nadirə həm ki, Qeysi gördü,
Min zövq bulub, özün itirdi,
Gördü ki, bir afəti-zamanə,
Misli dəxi gəlməmiş cahənə [47, s. 21].*

Qalibin poemasında da Hüsn və Eşq məktəbi-ədəbdə təhsil alır. Onların müəllimi Molla Cünun çox arif adam idi. İlk gündən bu gənclər arasındakı məhəbbəti görüb duymuş, onlara bu yolda köməyini əsirgəmirdi. Məktəbdə eşq macərəsi yaşayan gənclər bir-birinə aşiq olurlar. “Hüsn və Eşq” əsərində də ilk dəfə Hüsn aşiq olur. Şair onun sevgisini belə təsvir edir:

*Bər hökmü qəzaya namüvafiq,
Hüsn oldu cəməli Eşqə aşiq.*

*Min can ilə Hüsni aləmara,
Çün oldu o Yusifə Züleyxa,*

*Məşuq olacaqkən, oldu aşiq,
Əzra olacaqkən, oldu Vamiq,*

*Etdi ruhi Hüsni nesterən zar,
Rüxsarei Eşqi aşiqi rüxsar.*

Əlif oxusa qəddin eyləyub yad,

Ta ərşə çıxardı, ahü fəryad [107, s. 113] .

Şair verdiyimiz bu nümunədə göstərir ki, Hüsn Eşqin simasını görərkən ona aşiq olur. Eşqə vurulan Hüsnün sevgisini şair Züleyxanın Yusifə olan sevgisi ilə müqayisə edir. Hüsn sanki Vamiq kimi Əzraya vuruldu, ruhu zar olub ağlasa da, Eşqin gözəlliyinə aşiq idi. Əlif hərfi kimi düz olan qamətim əyildi, ah-naləm göyə yüksəldi, deyirdi. *“Hərflərin konfirurasiyasının poeziyada təzahürü obrazların əhval-ruhiyyəsini zahiri formada özündə əks etdirir. Beləliklə, Məcnun öz bədəni ilə “Leyli” sözünü yazmışdır. Bu, ilk baxışda Məcnunun Leyliyə olan məhəbbətinin yüksək səviyyəsi, özünü onun yerinə qoyması, sanki Leylinin düşüncə aləminə, qəlbinə daxil olması, onunla qiyabi görüşməsi və s. kimi izah oluna bilər. Təbii ki, bədii planda bütün bunların hamısı təsəvvüf dünyagörüşündəki “vəhdəti-vücuda” fəlsəfəsi ilə birbaşa bağlılığı məntiqi görünür. Belə ki, Məcnunun öz bədəni ilə Leylinin adını yazması ilahi yaradılışı simvollaşdırır” [32].*

Hüsnlə Eşq həmişə “Nüzhətgahi-məna” adlanan bir bağda görüşürdülər. Bu bağın sahibi isə Süxən (Söz) adlı ixtiyar yaşlarında bir şəxs idi. Onun hikmətli öyüd- nəsihəti daim gənclərin köməyinə gəlir

Süxənin simasında Qalib söz mülkünün hüdudsuz imkanlarından bəhs edərək sözün hökmünü göstərir. Kainatın yaratıcısı olan Allahın sözlə bu aləmi bərqərar etdiyini, sözün hər şeyə qadir olduğunu Süxənin dili ilə ifadə edir:

Binəqşi fəna qədimdir Həqq,

Biləhni səda kəlimdir Həqq.

Məkdura ki muqtədir gərəkdir,

Söylənməgə söylətir gərəkdir.

Feyyazi süxən cənabi Həqdir,

İnsan bu ataya müştəhəqdir.

Bildinsə kəliməyi ləyezali,

Tərk eylə dəlalü etizali [107, s.168].

Şeyx Qalibin “Hüsn və Eşq” məsnəvisi başdan-başa simvollar üzərində qurulub. Orta əsr poeziyasında alleqoriya, rəmz, simvoldan istifadə şairdən xüsusi istedad tələb edirdi. Bu rəmz və simvolların arxasında gizli fikirlərin ifadəsi, onların mənalar aləmi dayanır. Alleqoriya, rəmz və simvoldan istifadə həm də sözün gözəl deyimini özündə təzahür etdirir. *“Alleqoriyada yazıçı açıq deyə bilmədiyi fikirləri, mətləbi başqa ünvana-təbiətə, bitkilərə, yaxud heyvanat aləminə keçirirdi. Bu aləmə, insana, cəmiyyətə xas olan xüsusiyyətlər verir, onu canlandırır, dilə gətirir, şəxsləndirir, bədii həqiqətə, sənətin predmetinə çevirir”* [28, s. 10].

Bu fikirlərlə bağlı rus alimi Bıçkov yazır: *“Simvolik obraz ədəbi mətində insanın mənəvi güdrətinin səfərbər edilməsi, onun ağılı varlığın ali həqiqətlərini dərk etməyə istiqamətləndirmək üçün vacibdir. Onun fikrincə simvol fikirlərin elə ifadə formasıdır ki, hadisə (görünmə, təzahür, şəkil) özü adlandırılmır, ancaq hər hansı bir sadə şeyin şərhilə daha dərin “həqiqi” mənaya işarə edilir”* [120, s.273-74].

Şair insan hüquqlarının tapdandığı bir cəmiyyətdə, şəxsiyyət azadlığının boğulduğu bir zamanda Leylinin iztirablarını lirik boyalarla verməyə çalışmışdır. Bu lirik boyaların istifadəsində Füzuli Leylini simvolik obrazlar olan ay, dəvə, pərvanə, şamla qarşılaşdırır. Bu qarşılaşma zamanı öz hisslərini açıq şəkildə dilsiz varlıqlara bəyan edən Leylinin cəhalətin qurbanına çevrildiyinin bir daha şahidi oluruq. Məsələn, Leyli özünü şamla müqayisə edərkən deyir ki, mən dərdimi sənə açsam du dərdin ağırlığından bir anın içində əriyib məhv olarsan. Pərvanəyə xoşbəxt bir aşıq olmasından söz açır, çünki o, ona görə xoşbəxtdir ki, son anda özünü şamın yanar oduna vurmaqla, o odun alovunda yanıb sevgilisinə qovuşur. Sən onunla birlikdə yanıb kül olursan, mən yanıb kül olmaq iqtidarında belə deyiləm. Tədqiqatçı alim Əli Nihat Tərhan yazır: *“Sufilərə görə könül hər gözəlliyə maraq duyduğu üçün parça-parçadır. Bu parçalanmış könül şüuşəsi birləşə bilərsə, ancaq vəhdət aləmində birləşə bilər”* [82, s. 256]. Daha sonra Leyli İnb Salamın evinə gəlin kimi yola salınarkən yolda qarşılaşdığı dəvə ilə söhbət edərək deyir:

*Mən gövhərəm, özgələr xiridar,
Məndə deyil ixtiyari- bazar.
Dövrən ki, məni məzadə saldı,
Bilməm kimdi satan, kim aldı?
Olsaydı mənim bir ixtiyarın,
Olmaz idi səndən özgə yarım. [47, s.114]*

Şair nümunə kimi verdiyimiz şeirdə Leylini qiymətli bir gövhərlə müqayisə edir. Bu dünya bazarında onun alıcıları çoxdur. O gövhəri satanın və alanın kim olduğunu bilməyən Leyli dəvənin də halının ona bənzədiyini deyir:

*Mən kimi yox əldə ixtiyarın,
Bir özgə əlindədir məharın [47, s.114].*

Şair Leylinin hüquqsuzluğunu daha qabarıq şəkildə əks etdirmək üçün yardımçı surətlərdən istifadə etmişdir. Bu obrazların təzahüründə Leylinin imkansızlığı daha qabarıq şəkildə ortaya çıxır. Bütün bunlar Füzuli istedadının cəmiyyətə qarşı etirazlarının əks olunmasıdır. Qadın hüquqsuzluğu, ictimai zorakılıq cəmiyyətin eybəcərliklərini yaşadan adət-ənənələri şair yalnız dini xurafatın hökm sürdüyü bir dövrdə bu yolla tənqid edə bilərdi. Bu ifadə üsulu ilə şair həm də özünü cahil qüvvələrdən qorumuş olurdu. A.Məlikov yazır: *Qəribədir ki, eşq özü heç bir məhdudiyyət tanımadığı halda, ona giriftar olanları sevmək qaydaları daxilində saxlayır. Əgər eşqin qaydaları belədirsə, onda bu dərd çətin sağala, çünki dərd əhli dilsiz, dərdsizlər isə təkəbbürlük məstliyi içindədir [52, s. 119].*

Əsər boyunca surətləri bir-bir sadalayıb onlara müxtəlif qütblərdən baxsaq, görürük ki, Məhəmməd Füzuli əsərdə təkə ilahi eşqin tərənnümünü deyil, həm də nadanlıq və cəhaləti tənqid edir. Şair özünün işıqlı gələcək haqqında xəyallarını gerçəkləşdirən obrazlar da yaratmışdır. Şair bu obrazlar vasitəsi ilə cəmiyyətdə işıqlı gənclərin də olduğunu göstərmək istəmişdir. Belə surətlər içərisində Zeydin xüsusi yeri var. Şair əsər boyunca Zeydi “Zeyd vəfadar” adlandırır. Tədqiqatçı Zabil Bayramlı

yazır: “Orta yüzillər Azərbaycan ədəbi mühitində, eləcə də Füzuli yaradıcılığında sufi-panteist ideya və mətləblər isə demokratik meyli əks etdirirdi. Sufizmin yüksək feodal və ruhani təbəqəsinin mənafeyini güdən qolları olsa da, hakim-feodal ideyasına müxalifət ruhunda biçimlənən bu təlimdə demokratik –xəlqi motivlər daha üstün idi. Füzuli poeziyası hər iki meylin görüntü və cizgilərini özündə yaşadır” [17, s. 29].

Zeyd ilə Məcnunu birləşdirən nakam eşq məqamlarıdır. O da Zeynəb adlı bir qıza aşiq olmuş, amma xurafat və mövhumatın hökm sürdüyü bir dövrdə Məcnun kimi öz sevgisinə qovuşa bilməmişdir. O, Leylinin İbn Salama ərə verilməsini Məcnuna xəbər verərkən öz başına gələn əhvalatları xatırlayır və sevən aşıqlərə kömək etmək istəyir:

*Zeyd ol xəci-xüşkə urdu atəş,
Suz ilə dedi ki: “Ey bəlakəş!*

*Dün əxtəri-bəxtin oldu tirə,
Dövrən sitəm etdi sən fəqirə.*

*Yar İbn Səlama ruzi oldu,
Ruzi sənə dərd suzi oldu*

*Yar özgəyə oldu şəmi-məhfəl,
Qaldı sənə tabi-atəşi-dil [47, s. 108].*

Zeyd Leylinin İbn Salamın evinə gələn köçdüyünü və bununla da sənə çox böyük bəla, dərd, qüسسə verdiyini Məcnuna söyləyir. Yarının özgəsinin ocağını yandıracağını, sənə isə ancaq ürəyində onun atəşinin qalacağını deyir. Zalım zamanədə sevgi ilə evlənmək, xoşbəxt ailə səadətinə qovuşmaq müşkül bir hal idi. Bu sevgi dərdi Zeydin də ürəyinə hicran əzabını çəkirmişdir. O, özü də Məcnun kimi bu atəşlə yanır, ona görə Məcnunla həmdərd olur.

Əsərlərdəki oxşar məqamlardan biri də Məcnunun xəstə Leylinin yanına həkim kimi gəlməsi əhvalatıdır. “Hüsn və Eşq” məsnəvisində Süxən həkim cilidində Eşqin

yanına gəlir və onu Hüsnün sarayına aparır. Süxən məhz həkim cildində görünməsinin təsəvvüf ədəbiyyatında “dərd əhli olmaq”, “dərdə mübtəla olmaq” kimi ifadə və deyimlərdə ilahi eşqin həsrətindən dərd əhlinə çevrilmiş sevən aşiq obrazı nəzərdə tutulur. Tədqiqatçı X. Hümmətova yazır: *“Dərd əhli olan aşıqın dərmana ehtiyacı var. Bu “söz-dərman” müstəqil mənasından çıxaraq, həkimin məlhəmini – “ruhi müalicəni” xatırladır. Qədim təbabət elmində əməli müalicə ilə yanaşı, sözlə, ruhi müalicə olduqca geniş işlənmişdir”* [33, s.48].

“Hüsn və Eşq” məsnəvisindəki obrazlardan biri Süxən obrazıdır. Şeyx Qalib bu allegorik qəhrəmanın təsvirində söz haqqında fikirlərini, düşüncələrini vermişdir. N.Cümşüdoğlu yazır: *“Füzuli sözü incə bir gövhərə bənzədir. Dənizin öz gövhərini sahilə və çölə axıtması bədii təxəyyüldə haqqın kəlamı arzusundan doğur. Yaxud dənizin sahili döyəcləməsi dür tək dişin sözü eşitmək istəyindəndir”* [22, s. 251].

Şair əsərindəki obrazlardan biri kimi, sözü bir şəxs olaraq qələmə almış və Süxəni təsvir edərkən sözün ülviyyətini yaradılış hadisəsi vasitəsilə göstərməyə nail olmuşdur. Hadisələrin inkişafı boyunca qəhrəmanların hal vəziyyəti, yardımçı surətlərin süjet boyunca qəhrəmanlara köməyi, baş verən hadisələrin təzahürü Qalib poemasının daha dərin mifoloji köklərə bağlı olduğunu göstərir. Əsər boyunca sevgililərin bir-birinə yazdığı məktublar qəhrəmanların halını oxucuya bəyan edir. Əsərdəki mifik obrazlar bəzən xeyir, bəzən də şər işlərin yardımçısı kimi çıxış edərək sevgililərə kömək edirlər. Füzuli Məcnunun simasında öz dövründə olan gerilikləri qamçılamış, açıqfikirli insanların- Nofəl və Zeyd kimi obrazların Məcnunu müdafiə etməsi şairin gələcəyə doğru ümidli baxışlarını ifadə edirdi.

Nofəl Məcnuna kömək etmək və Leylini ona almaq üçün Leylinin atası ilə müharibə edir. Bu döyüş zamanı Məcnun Leylinin atasına kömək məqsədi ilə döyüşdə qələbə qazanması üçün dua edir. Məcnunun sidqi dillə Allaha yalvararaq bu döyüşdə Leylinin atasının qoşunlarının qalib gəlməsi üçün dua etdiyini görə Nofəl döyüşü dayandırır. Tədqiqatçı alim Nəzakət Məmmədli qeyd edir: *“Ümumiyyətlə, sufilərə görə cihad iki cür olur: böyük cihad və kiçik cihad. Əgər böyük cihad xarici düşmənlərlə, kafirlərlə mübarizədirsə, kiçik cihad insanın özü-özü ilə mübarizəsidir. Təsəvvüf ədəbiyyatında haqq aşıqı, ilahi mahiyyət və ona qovuşmaq yolunda mübarizə*

anlayışları Şərq poeziyasında artıq daşlaşmış, müəyyən ədəbi forma almış poetik üçlük tərkibində verilir. İnsanın öz ilahi mahiyyətini dərk etmək, ona qovuşmaq yolundakı maneələr “Əğyar” obrazında ümumiləşdirilir” [50, s. 17].

Hər iki əsərdə sevənlərin bir-birinə qovuşmasına əngəl olan obraz da var. Füzuli “Leyli və Məcnun”da İbn Salam, Şeyx Qalibin “Hüsn və Eşq” əsərində isə Heyrət obrazıdır. İbn Salam real surətdir, Heyrət isə qeyri-real bir obrazdır. Təsəvvüf ədəbiyyatında əğyar, maneə rolunu oynayan bu obrazlar hər vəchlə sevgililərin qovuşması yolunda çətinliklər törədirlər.

Şeyx Qalibin “Hüsn və Eşq” əsərində hadisələr mənalar aləmində baş verir. Sevgilisindən ayrı yaşaya bilməyən Hüsn qəbilə başçısının yanına gedərək Eşqlə evlənmək istədiyini bildirir. Lakin o, sevgilisinə qovuşmaq üçün bəzi imtahanlardan keçməlidir. Qəbilə başçısı Eşqə Qəlb diyarından kimyanı əldə edib gətirəndən sonra sevdisinə qovuşa biləcəyini deyir. Bu şərti yerinə yetirəndən sonra Hüsnlə evlənə bilər. Victoria Holbrook yazır: *“Yolçu olan Eşqin Hüsn ilə evlənmək üçün aradığı kimyanın yoldakı bəlalari aşaraq yaşadığı daxili transformasiyasının sirri olduğu anlaşılır, bu metaforik kosmoqrafiyaya qapı açılır. Kimya “Qəlb” şəhərindədir, fəqət bu şəhərə çatmaq olduqca çətinidir. Yol bəlalarla doludur. Kimyanın tapılacağı yer olan Hisar Qəlbın hökmdarı Hüsn, Hisar da Eşqin qəlb olduğu ortaya çıxır” [89, s. 76].*

Qalibin istifadə etdiyi bu ideya onun xalq yaradıcılığına dərinləndən bələd olduğunu göstərir. Belə ki, şifahi xalq yaradıcılığında və dastanlarda sevgilisinə qovuşmaq arzusunda olan aşiq müxtəlif sınaqlardan keçməli olurdu. Bu ideya bəzi nağıl və dastanlardan əsərə daxil olan bir priyomdur. Biz buna “Dədə Qorqud”, “Aşiq Qərib” və s. dastanlarda, yazılı ədəbiyyatda isə biz bu ideyaya Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin”, “Yeddi gözəl” məsnəvilərində rast gəlirik.

Eşq kimyanı əldə etmək üçün Qeyrətlə birlikdə “Qəlb diyarına” yola çıxır. Bir qədər gedəndən sonra onlar divin olduğu dərin bir quyuya düşürlər.

Təsəvvüf poeziyasında div və quyru obrazının müxtəlif mənə çalarları var. Div nəfis kimi əjdahanın olduğu bir quyuda qərar tutur. Əsər boyunca o, əhatəsində olan hər kəsi öz təsirinə almaq, öz vücudunda məhv etmək istəyir. Nəfsin pəncəsindən qurtulmaq, onun qazdığı quyudan qurtulmaq Eşqə çətinliklər hesabına başa gəlir. Şair

əsərdə təsvir etdiyi quyu əhvalatını belə adlandırır “Sifati çaki div və sərgüzəşti”. Bu əhvalatı şair belə başlayır:

*Amma ki, nə çak çaki girdab,
Manəndi ədəb verasi nayab.*

*Qeyrət dedi ona: “Ey fədayi,
Haruna sor imdi kimyayi.*

*Bir çak bu kim sevdai əzəm,
Gercüri küniüzi yesü matəm.*

*Nə rahi adəm nə zülmət abad,
Bir çah içi fəqani fəryad.*

*Deycüri fəraqdan nişanə,
Bəhri zülməti bikanarə.*

*Düşsə buna Xızır olur da gümrah
Olur yarı yolda ömrü kütah [107, s. 261].*

Sonrakı beytlərdə şair quyunun təsvirini verir. Bu əbədiyyət kimi qaranlıq bir quyudur. Bu qoca bir şəhər kimi ümitsizlik və matəmlə doludur. Bu həm müdhiş bir yoxluq yolu, həm də qaranlıqlar şəhəri, içi fəryad və fəğanla dolu bir qaranlıqlar dənizidir. Əgər Xızır yolunu azıb bu quyuya düşsə, yolun yarısında ömrünü başa vurur.

*Düşdügünə eyləmə təssüf,
Meracını çəhdə buldu Yusif.*

*San zülfünə cay olub zənəxdan,
Haruta buluşdu Mahi Kənan [107, s. 262].*

Kökü “Qurani-Kərim”dən gələn, dini ədəbiyyatda, rəvayət və qissələrdə, müxtəlif dövrlərdə yazılan mənbələrdə Yusif peyğəmbərin qardaşları tərəfindən quyuya atılması və bir müddətdən sonra oradan qurtulması kimi əhvalatlar artıq bizə məlumdur.

Quyuya düşən Eşqin bəlaləri bundan sonra başlayır. Quyuyə obrazı istər nağıllarda, istər dastanlarda, istərsə də təsəvvüf şeirində bu ələmlə əlaqənin kəsilməsinə, o biri dünya ilə əlaqənin yaranması anlamına gəlir. İkinci bir tərəfdən quyuyə həm də nəfsin əsarətinə düşmək və onun tabeliyinə əsir olmaqdır. Quyuyə əhvalatının kökləri qədim zamanlara gedib çıxır.

“Hüsn və Eşq” əsərində də Eşq quyuyə– yeraltı dünyaya enir. Yeraltı dünyada Eşqin qarşılaşdığı ilk surət divdir. Şeyx Qalibin bu məsnəvisi simvol və rəmzlərlə yazıldığı üçün buradakı obrazlar iki mənada təhlilə cəlb olunub. Həm həqiqi, həm də məcazi mənə daşması baxımından müəllif quyuyə saldığı Eşqi ilk dəfə məhz nəfsinə qalib gəlmək, kimi çətin bir sınaqla imtahana çəkir. Divə- nəfsə qalib gələn qəhrəman quyudan çətinliklə, Süxənin köməyi ilə İsmi-Əzəm (Allahın ən böyük adlarından biri) yazılmış bir ipdən tutaraq qurtarır. Quyuyə düşən qəhrəman tez bir zamanda div tərəfindən həbs olunur. Onlar nə qədər çalışsalar da divin əsarətindən qurtara bilmirlər. Qəhrəmanın köməyinə yenə Süxən gəlir. *“Ələvilərin bir dastanında İsmi-Əzəm, quyuyə enən ip bu dünya ilə əlaqə rəmzidir”* [117, s. 213].

Quyudan Süxənin köməyi ilə azad olan Eşq və Qeyrət soyuq bir məkana daxil olurlar. *“Eşq quyudan qurtulandan sonra gəm xarabalarına gələrək qışın dondurucu soyuğu ilə qarşılaşmasını sözü qışın donduruculuğunda düşüncələrin də donduğuna gətirir və böylə katlaşmış anlarda belə ancaq kəndisinin şeir ürətəbiləcəyini, digər şairlərin kəndiylə yarışmayacağıının iddia edər”* [70].

Qəsd eyləyəcək, edər nə minnət,

Bir anda ziddi ziddə illət.

Gah olmuş əsiri-çahi-möhnət

Gah olmuş Əzizi-Misri-dövlət [107, s.161] .

“Qurani-Kərim”də belə bir ayə keçməkdədir. *“Hamınız bir yerdə Allahın ipindən möhkəm yapışın”* [39, s.103].

Ədəbiyyatda isə ip, sac, tel, tük və.s kimi ifadələr təsəvvüf poeziyasında müxtəlif anlamlar ifadə edir. Burada ip vəhdətlə kəsət arasındakı əlaqəni göstərən vasitə kimi dəyərləri özündə əks etdirir. Bu məsnəvidə ip öz müstəqim mənasından uzaqlaşaraq irfani mənə kəsb edir.

Əsər boyunca biz xeyirlə şərin, ağla qaranın mübarizəsini görürük. Rəng simvolikası baxımından əsəri izah edən tədqiqatçı Varışoğlu yazır: *“Qaranlıq və bəyaz rəngin hakim olduğu qış gecəsi, ümidin və ümitsizliyin başlanğıcı kimi dəyərləndirilə bilər”* [116, s. 28]. Biz xeyirlə şərin, qaranlıqla işığın, ağla qaranın arasında gedən mübarizələrə nağıllarımızda və “Avesta”da rast gəlmişik. *“Eşqin də qaranlıq qış gecəsində bəyaz qarlı qarşılaşması onun “kəfən” anlamını ifadə edir”* [116, s. 42 - 67].

Sonsuz qaranlıq quyuya düşən qəhrəmanların gözüne qoca cadugar gözəl surətində görünərək Eşqə vurulur. Bu əsərdə gözəl və cadugər obrazlarının xüsusi yeri var. Bir - biri ilə əks qütblərdə duran bu obrazlar maddi dünya ilə mənəvi aləmin göstəriciləridir. O da məlumdur ki, məhəbbət mövzusunda olan bu məsnəvilərdə sevgililərin maneələrə tuş olması həm həqiqi, həm də məcazi mənada anlaşılır. “Leyli və Məcnun” əsərində bu maneələrə nümunə kimi kütlə obrazının “dəli” deyərək Məcnuna hücum etmələri və s. kimi əhvalatları görürüksə, “Hüsn və Eşq” əsərində biz bu maneələri simvolik obrazların simasında görürük. Əsərdə cadugar qarının, ifritə və quleybanıların, cinlərin Eşqin yolunu kəsərək, onlar üçün maneələr yaratması buna nümunə ola bilər.

Şair əsər boyunca baş verən hadisələri -Məcnunun atasının ölməsi, Leylinin İbn Salamın öləndən sonra evlərinə qayıtması, yolda Məcnuna rast gəlib onun tərəfindən rədd edilməsi və s.kimi əhvalatlar ardıcılıqla verməklə hadisələrin gedişatının daha da mürəkkəbləşdiyini göstərir.

Füzuli əsərdə Məcnunun dərini anlamayan insanların gülərək onun dəli, Məcnun kimi ələ salması hadisəsini verməklə yanaşı, ona havadar çıxan, onun dərini anlayan sadə insanların də obrazını yaratmışdır. Cahil insanlar Məcnunu öldürmək istəyəndə,

onun müdafiəsinə zəhmətkeş xalq kütləsi yetişir və Məcnunu nadan insanların əlindən qurtarırlar. N.Məmmədli qeyd edir ki, *“Təsəvvüf fəlsəfəsinə görə Tanrının insan xislətinə bəxş etdiyi dərd isə xaliq ilə məxluqu birləşdirən yeganə baş, qırılmaz əlaqədir. Dərd əhli- İnsanın mənəvi inkişaf, daxili təmizlənmə -Tanrıya qaydış yoludur. Aləmi əqvahda dərddən, qüssədən azad olan ruh dərdin nə olduğunu yalnız bu fani aləmə gəldikdən, bədən qəfəsinə girdikdən sonra anlayır”* [51, s. 184].

Gözəl simasında görünən cadugər Eşqi bu məkanda sultan edəcəyini vəd edir, amma sevgisinin birtərəfli olduğunu, Eşqin biganəliyini gördükdə onu çarmıxa çəkir. Yenə də onu bu vəziyyətdən Süxən qurtarır. Süxən ona simvolik olaraq “ah ” adlı bir qılınc, Qeyrətə qoşa qanad, bir də sehirli at göndərir. *“Poeziyada Hz.Peyğəmbərin Əliyə bağışladığı ağ qatır, peyğəmbərin Düldülü və s. mətnin anlam dünyasını zənginləşdirən simvol-element kimi izah oluna bilər”* [106, s. 95].

Onlar yetraltı dünyada muumlardan(şamlardan – A.G.) hazırlanmış gəmilərə minərək “dəryayi - atəşə” gəlib çatırlar. Cinlər bu maneələri dəf etmək üçün onlara çoxlu vədlər təklif etsələr də, qəhrəmanlar onlara qulaq asmır, fitnə və boş vədlərə uymurlar. Onların atları Səməndər quşu tək süzərək bütün maneələri bir göz qırpımında dəf edir. Nəhayət, gəlib sonsuz sahilə çatırlar. Sahildə tutuquşu cildində onlara yaxınlaşan Süxən baş verəcək hadisələri Eşqə xəbər verir. Çin hökmdarının qızı Xoşrübənin Eşqə vurulacağını, onun uğrunda mübarizə aparacağını ona söyləyir. Qəhrəmanlar gəlib Çin sahillərinə çatır. Eşq qızı görər- görməz onu Hüsn zənn edərək bir könüldən min könlə ona vurulur. Onlar sarayda əylənməyə başlayırlar. Xoşrübə Eşqin əlindəki qılıncı ondan alaraq qeyb olur. Ertəsi gün Xoşrübə yenə görünür, onları qalada həbs edir. Eşq Qeyrətin nəsihəti ilə ata minərək oradan uzaqlaşmaq istəyərkən, cinlər, quylabanı və cadugərlə rastlaşır. Bu zaman yenə də Süxən köməyə yetişir, qalanı Xoşrübə ilə birlikdə yandıraraq qəhrəmanları oradan xilas edir.

Əsərdə təsvir olunan yangın hadisəsini şair “Sifati an atəş” adı altında təqdim edir:

*Bir nar ki dudu, dudi Nəmrud,
Gulani siyah nümudi Nəmrud.*

*Dünyaları tutmuş atəş qəm,
Girdabları çaki cəhənnəm.*

*Duzah vəli şölye zari sim ab,
Hər axkeri cura nuşi girdab.*

*Hər gavtası bir mühiti atəş,
Hər lüccesi bir cahimi sərkeş.*

*Xun abi cigər misali gülgün,
Dəryayi şirare kulzümi xun.*

*Tufani sirare mevc ber mevc,
Pervazda aşkar evc ber evc [107, s. 315].*

Qalanı və Xoşrübani yandıran Süxən qəhrəmanları oradan uzaqlaşdırır. Beytlərin məzmunundan atəşin dəhşətləri bəlli olur. Şair yanğıni təsvir edərkən onu Nəmrudun qara rəngli divlərinə bənzədir. Bu yanğınin dumanı göy üzünü tutmuşdu. Cəhənnəm atəşi cəfa alovları ilə dolu idi. Hər şeyi qığılıcım girdabları bir udumda içirdi. Qanı kimi gül rəngli qığılıcım dəryası qan dənizi idi. Dalğa-dalğa qığılıcım tufanı aşkar onların bir ucundan o biri ucuna uçurdu.

Şeyx Qalib əsərdə yanğıni əhvalatını sadəcə olaraq söz gəlişi verməmişdir. Şair İstanbulda baş verən tarixi bir hadisəni oxuculara çatdırmaq istəmişdir. Belə ki, tarixi mənbələr göstərir ki, Şeyx Qalib dönəmində 1782-ci ildə İstanbulda güclü yanğıni baş vermişdir. Üç gün davam edən bu yanğıni güclü külək olduğu üçün söndürmək mümkün olmamışdır. Əhali günlərlə bu yanğıni dənizinin içərisində qalmalı olmuşdur.

Əsərin yazılma tarixi ilə yanğıni baş verməsi demək olar ki, yaxın bir zamana təsadüf edir. Əlbəttə, Qalib də əsərində bəhs etdiyi Bəni-məhəbbət qəbiləsi əhalisi kimi İstanbul əhalisini nəzərdə tutmuşdur. Onların qəlblərinin ahı üzlərini qaraltmışdır. Kədər dumanının tüstüsü göy üzünə pərdə çəkmişdir. Şairin məcaz yolu ilə anlatdığı

bu hadisədə oradakı əhalinin vəziyyəti təsvir edilmişdir. Yanğınla bağlı tədqiqatçı alim B.Ayvazoğlu yazır: *“Əsəd Qalibin o günlərdə yazmağa başladığı “Hüsn və Eşq”in bəni-məhəbbət qəbiləsinin modeli İstanbul xalqı olmalıdır”* [74, s. 41].

Əsərdə yanğın atəşindən keçən Qeyrət oradan çıxıb gedir. Süxən həkim cildində peyda olur, onu qəlb diyarına aparır. Orada Hüsn adlı pərilər və mələklər qərar tutublar. Süxən Eşqə cadugəri öldürən, əsər boyunca öyüd verən, həkim cildində gələnin məhz özü olduğunu bəyan edir. Bu məqamda Eşq Hüsnün simasını görüb özünə heyranlığı aşkarlanır. Eşq Hüsndür, Hüsn də Eşq, bu ikilik halından sıyrılıb, birlik məqamına qovuşmaqdır. Nəhayət, Eşq ilə Hüsn arasında olan maneə pərdəsi götürülmüş, onlar bütün maneələri aşaraq, bir vücutda qovuşurlar. Aşiq həqqi mütləqə qovuşmuş, birlik halında olmuşdur. Bu məqam ilahi vəhdət, qovuşma anıdır. Deməli, öz sevgisinə qovuşmaq üçün Eşq böyük çətinliklərdən keçməli olur. O, quyuya düşdüüyü zaman divlərlə, daha sonra əcinə və ifritələrlə, cadugərlərlə mübarizə aparır. Sonda atəş dənizinə düşür, yenə də yolundan dönmür. Onun mübarizə apardığı əsatiri qüvvələr, məkan isə yeraltı dünya idi, ancaq Eşq onlara qalib gəlir. O, əzmkardır.

Biz qəhrəmanların bu mərhələyə çatma anını Məhəmməd Füzulinin *“Leyli və Məcnun”* əsərində də görürük. Lakin bu görüntülər bir-birindən fərqlidir. Məcnunda mübarizə və əzkarlıq duyğusu yoxdur. Məcnun mübarizəkar deyil, o sadəcə olaraq sevir, izzətlər çəkir, dərini çöllərə düşməklə bildirməkdə görünür. Sevgisinə qovuşmaq üçün çətinliklərdən qaçmaqda, insan toplumu olan varlıqlardan uzaqlaşmaqda görünür. Əsərləri bir-birindən fərqləndirən ən mühüm məqamlardan biri də budur. Biz sevgililərin qovuşmasını xəyallarda, yuxularda gördük. Bu reallıq ilə mücərrədlik arasında baş verir. Zeydin onları cənnətdə yuxuda görmə mərhələsinə şahid oluruq. Qalibin əsərindən fərqli olaraq, Məcnun real aləmdə Leylinin həsrətindən ölür. Leylinin ölüm xəbərini eşidən Məcnun onun qəbri üzərinə gələrək, məzarını qucaqlayır və orada canını tapşırır. Sevən aşıqləri eyni məzarda dəfn edirlər. Bu zaman onların ruhları və cismləri qovuşmuş olur. Bu haqda Fəxrəddin Salim yazır: *“Məhəmməd Füzuli Leyli və Məcnunu bir qəbrə qoyur. O Füzuli ki, şəriət və ehkamlardan gözəl bilirdi – iki naməhrəm bir qəbrə qoyulmaz. Fəqət onu da bilirdi ki, onlar iki nəfər deyil, bir can, bir vücut idilər:*

Gər mən mən isəm, nəşən sən, ey yar?

Vər sən sən isən, nəyəm mənə- zar?

Vücudun vəhdəti aləmlərin vəhdətidir. Vəhdətə yetmiş kiçik bir xanəyə on səkkiz min aləmin əzəməti sığır” [61, s. 398].

Beləliklə, hər iki məsnəvidə əsas məqsəd haqqa qovuşmaq, ilahi vüsala çatmağa xidmət edir. Bu məqama çatmaq yolunda qəhrəmanların mübarizəsi kəsərdən vəhdətə gedən yol boyunca hərəkət edir. Bu hərəkət təsəvvüf baxımından seyri - süluk və salikin yolçuluğu ilə baş verir.

Məhəmməd Füzulinin “Leyli Məcnun” əsəri həm Şərq, həm də Qərb dünyasına bir günəş kimi doğdu. Əbədi həyat qazanan Füzuli əsəri özündən sonra yüzlərlə mənzum sevgi romanlarının yazılmasına yol açdı. Poetik sözün zirvəsinə ucalan Füzuli poeziyası sərhədləri aşaraq həm türk dünyasında, həm də Avropa məkanında ilahi sözün hikmətini göstərdi. Onun poeziyasında *“Sözlərin məharətlə işlənməsi, bir növ rəmzi xarakter daşması şairin əsərlərinə çoxmənalılıq xüsusiyyəti verir. Belə əsərləri sadə oxucu oxuduğu zaman məhəbbət macərəsindən həzz alır, şairin məhəbbət izhar etməsini, aşıqla məşuq arasındakı münasibəti öz qəlb aləminin müəyyən arzu və istəkləri ilə bağlayır. Arif oxucu orada daha dərin ictimai- fəlsəfi məzmunlar görür. Söz sənəti isə sənətkarın sözdən necə istifadə etmək məharətini izləyir. Beləliklə şairin əsərləri bütün zümrələrin malı olur” [44, s. 8].*

Hər iki poema ideya və mövzu cəhətcə zəngin olduğu kimi sənətkarlıq baxımdan bitkin əsərlərdir. Bu poemalar zəngin bədii təsvir və ifadə vasitələri baxımından şərq poetik şeirinin bütün tələblərinə cavab verir. Lirik ricətlər, bədii təsvirlər, poetik vasitələr, bəlağətli dil zənginliyi əsərlərin oxunaqlığını daha da artırır.

Əsərdə baş verən hadisələrin təsir gücünü artırmaq məqsədi ilə həm Məhəmməd Füzuli, həm də Şeyx Qalib öz poemalarında lirik şeir şəkillərindən məharətlə istifadə etmişlər. Bu lirik şeirlər qəhrəmanların əhvali-ruhiyyəsinə uyğun olaraq verilir, onların vəziyyəti, ruhi sarsıntılarını, iztirab və yaşantılarını oxucuya çatdırır.

Məhəmməd Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsəri nəsrə olan dibaçə ilə başlayır. Şair bu dibaçədə Leyli və Məcnunla bağlı qədim əfsanədən söz açır. Sonra klassik şeir

sənətinə uyğun sələfi olan Nizami kimi əsərini ənənəvi başlıqla başlayır.

Şeyx Qalib də “Hüsn və Eşq” əsərində bu ənənəni qoruyub saxlamış, əsərini Allaha şükürlə başlayaraq deyir:

*Həmd ona ki qıldı Allaha rəhmət,
Təxmidde əczə verdi ruxsət.*

*Əcz olmasa hal olurdu müşkil,
Payi gecikə kəlk olurdu der-gil.*

*Gər həmdinə yoxsa həddü ehsa,
Şükr et ki, zəbani əcz guya.*

*Hamd eylə ki, verdi şəri mənə,
Tahmıdı Xudada acze fətva [107, s. 51] .*

Ədalətli və mərhəmətli olan Allaha şükürlər olsun. Təzə gəlin kimi bu aləmi bəzəyən və yaradan da Odur. Daha sonra şair ona kömək etməsi üçün Allahdan yardım istəyir. Qullarına acıdığı üçün şair bir daha Allaha şükürlər edir. Deyir ki, icazə verilməsəydi halımız müşkil olardı, qamış qələmin əyri ayağı çamıra batıb çıxmazdı. Bundan sonra əsərin minacat, mədhiyyə və fəxriyyə, kitabın yazılma səbəbləri gəlir.

Hər iki əsərdə hadisələrin baş vermə anı və inkişaf dinamikası, demək olar ki, eyni ardıcılıqla baş verir. Amma müəyyən hadisələr Qalib məsnəvisində fərqli şəkildə cərəyan edir. Bu baxımdan məsnəvilərdə müəyyən fərqli məqamlar özünü göstərir, amma məzmun baxımından nəticə etibarlı ilə hər iki əsəri bir ideya birləşdirir. Əgər “Leyli və Məcnun”da Məcnun insanlardan qaçıb səhralara üz tutursa, “Hüsn və “Eşq” də Hüsn öz sevgilisinə qovuşmaq üçün atəş və alovlardan keçmək məcburiyyətində qalır.

Ümumiyyətlə, istər Füzuli, istərsə də Qalib obraz, struktur və kompozisiya baxımından bir-birini tamamlayan əsərlər yaratmışlar. Bu məsnəvilərin ideya, məzmun və quruluş bağlılığı, obrazlar aləminin bir-birini tamamlaması Füzuli

ənənələrinin genişliyini özündə əks etdirir. Əsərləri əlaqəli şəkildə gözdən keçirərkən görürük ki, onlar həm zahiri bağlarla, həm də daxili bağlarla bir-birinə çox oxşayır.

3.3. Məhəmməd Füzuli və Şeyx Qalib məsnəvilərinin quruluş yaxınlığı

M.Füzulinin “Leyli və Məcnun”, Ş.Qalibin “Hüsn və Eşq” əsərləri həm Şərq poeziya aləmində, həm də dünya poeziyasında aşiqanə -romantik poemalar silsiləsinə daxil olan ən qiymətli əsərlərdir. Bu poemalar ideya və məzmun cəhətdən oxşar olduğu kimi, forma və quruluş baxımdan da yaxındırlar.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında nəzəriyyə baxımından əsərin quruluşu deyərkən əsərin mövzu və ideyası başa düşülür. Təhlilə çəkəcəyimiz əsərlərə ədəbiyyat nəzəriyyəsi nöqtəyi-nəzərindən yanaşsaq, qarşımızda duran əsas məsələ əsərlərin məzmununun tədqiqat obyektini kimi araşdırılmasıdır. Yazıçı və şairlər əsərə mövzu seçərkən o mövzular dövrün, zamanın ruhuna uyğun olmalı, öz aktuallığı ilə seçilməlidir. Bədii əsərin məzmununu həm də yazıldığı dönmə üçün səciyyəvi xüsusiyyətləri özündə əks etdirməli və sənətkarın əsərə gətirdiyi yenilik ilə yadda qalmalıdır. Təbii ki, müəllif də qarşısına qoyduğu məqsədə çatmaq üçün hər hansı bir mövzunu, yəni əsərin məzmununu qələmə alarkən minlərlə hadisə və əhvalatların şahidi olur və onları təxəyyül süzgəcindən keçirərək əsərə mövzu seçir, sənətkar mifologiyaya, tarixə, folklorla müraciət etməklə, haqqında əsər yazacağı hadisəyə dövrünün prizmasından müdaxilə etmiş olur. Bu baxımdan haqqında söz açdığımız əsərlər o dövr üçün aktulluq kəsb etməklə yanaşı, zamanın zəncirlərini qırmaq gücünə malik olan əsərlər olmuşdur.

Həm Məhəmməd Füzulinin “Leyli və Məcnun”, həm də Şeyx Qalibin “Hüsn və Eşq” əsəri pak və ülvi məhəbbətin tərənnümünü özlərində əbədi yaşadan əsərlərdir. Hər iki əsərdə məhəbbətin gücünü əks etdirən ifadə formasından başqa, (yəni janrı, vəznə, qafiyəsi, bölgüsü, bədii təsvir və ifadə vasitələri) əsərin daxilində məhəbbətin fəvqündə duran güclü bir sevginin olduğu, sevginin hər şeyə qalib gəlməsi, hətta sevən aşıqların bu aləmdə deyil, əbədi olan dünyada qovuşacaqları fikri oxucuya çatdırılır. Sevgi macərəsini özündə əbədi yaşadan bu əsərləri qarşılıqlı şəkildə təhlil etmək,

onlara yeni baxış bucağından baxmaq və özünüdərək prizmasından yanaşmaq tədqiqatçıya yeni material verir.

Əsərin quruluşundan danışırkən mövzu və məzmun diqqətdən kənar qalmamalıdır. Bütün bunlar haqqında qısaca da olsa, məlumat verməyi məqsəduyğun hesab edirəm.

Füzulinin türk dilində yazdığı lirik poemaları içərisində “Leyli və Məcnun” (1537) əsəri xüsusi çəkiyə malikdir. Əsər özünün lirik ricətləri, lirizmi, ifadə gözəlliyi, dərin məzmun və bitkin ideyasına görə böyük əhəmiyyət kəsb etməsi baxımından dünya ədəbiyyatının nadir incilərindəndir. Şairin lirikasından söz açan Cavelidze Elizbar yazır: *“Füzulinin lirikasında subyektin (aşiq və məşuq) münasibəti adi divan ədəbiyyatında təqdim olunan xətt boyunca gedir. Lakin şairin orijinallığı ondadır ki, yeni formada lirik duyğunun bəzi məqamlarını söyləmişdir”* [19, s. 52].

Məhəmməd Füzuli “Leyli və Məcnun” əsərini 1537-ci ildə qələmə almasını əbcəd hesabı ilə “iki aşiq” sözündə yazaraq bildirib. Azərbaycan ədəbiyyatında “Leyli və Məcnun” poemasını ilk dəfə yazılı ədəbiyyata Nizami Gəncəvi gətirib. Nizami Gəncəvi bu mövzuda əsər yazmağın çətinliyindən şikayətlənirdi, odur ki, Məhəmməd Füzuli özünü Nizami Gəncəvinin şagirdi saydığına görə bu işin onun üçün nə qədər çətin olacağını yaxşı başa düşürdü. Öz müəlliminin yolunu davam etdirən şair əsərlərindəki bəzi epizod və süjetləri saxlayaraq ölməz sənət əsəri yaratdı. Nizaminin bu əsəri fars dilində yazmasına baxmayaraq, Füzuli dövründə yüzlərlə ana dilində “Leyli və Məcnun” mövzusunda əsərlər yazıldı. Bunlardan əbədiyaşar vəsiqəsi alan Füzulinin “Leyli və Məcnun” poeması oldu. Füzuli bu əsərlə nəinki yaxın Şərqdə, hətta bütün dünyada ölməzlik qazandı.

Məhəbbət mövzusunda əsər yazmağı şairdən “Rum zərfləri”, yəni türk şairləri xahiş etmişdilər. Onlar Füzuli sözünün ilahi bir gücə malik olmasına, onun fəhminin kamilliyinə bələd idilər. Odur ki, o dövrdə Füzulinin əhatəsində olan, onun istedadının gücünə bələd olan türk şairləri Füzulidən məhəbbət mövzusunda ölməz bir əsər yazmağı xahiş edirlər. Bu yolla da “Leyli və Məcnun” poeması yarandı. Bu əfsanə mövzusunda yazılan əsərlərin çox olduğunu vurğulayan şair belə deyir:

*“Leyli –Məcnun” əcəmdə çoxdur,
Ətrakda ol fəsanə yoxdur.
Təqrirə gətir bu dastanı,
Qıl tazə bu əski bustanı [47, s.40].*

Bu əsərin yazılması Füzulinin qarşısına böyük məsuliyyət qoydu. Odur ki, Füzuli bu əsərlə bir eşq abidəsi yaratdı.

Şeyx Qalibin yaradıcılığında əsas yeri “Hüsn və Eşq” poeması tutur. Əsərin yazılma tarixi çox maraqlı bir fakta əsaslanır. Başqa şairlər kimi Qalib əsər üzərində uzun müddət düşünməmiş, şair bu əsərdə nə aşiqlik, nə də gənclik illərinin arzularını əsk etdirmişdir. O, sadəcə olaraq yeni biçimdə bir eşq əsəri yaratmaq arzusunda olmuşdur. Şeyx Qalib də öz əsərini Məhəmməd Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasının yazıldığı vəzndə, yəni əruz vəzninin həcəz bəhrinin “məfülün məfailün fəülün” təfiləsində yazmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. Əsərin yazılma tarixi haqqında tədqiqatçı alim Naci Okçu yazır: *“Qalib bu cerideyi cəfanın / Tarixi olur xitamühül -misk” “xitamühül -misk” ifadəsinə görə əsəri 1783 cü ildə (1197 h) tamamladığını qeyd edir” [104]*.

Şeyx Qalib “Hüsn və Eşq” əsərini 26 yaşında yazmış, bununla da təsəvvüf ədəbiyyatı tarixində özünə əbədilik qazanmışdır. Özünün də dediyi kimi, uşaqlığından bəri yükləndiyi, böyük həyəcanlardan boşalma ehtiyacı ilə deyil, eyni zamanda bir iddia üzərində yazmışdır. Şair “Hüsn və Eşq” məsnəvisində əsərin yazılma səbəbi olan bölümü “Dər bəyani-səbəbi-təlif” adlandırır. Əsəri oxuyarkən bu əsərin necə yaranması haqqında oxucuda ətraflı məlumat yaranır. Bu hissədən məlum olur ki, Şeyx Qalib bir gün şeir məclisində olarkən orada görkəmli türk şairi Nabinin bir əsərinə fikirlər söylənmiş və onun əsəri kimi hələ tayı bərabəri olan bir əsərin olmadığı söylənmişdi. Bu sözlər Şeyx Qalibə toxunmuş, o əsərin çatışmayan cəhətlərini göstərmişdir. Şair məclis əhlinə Nabinin bu əsərin mövzusunu Əttardan götürdüyünü söyləmişdir. Bu hadisəni şair əsərdə belə təsvir edir:

*Tarizana edib xitabı,
Verdim o güruha bu cavabı:*

*“Kim Nəbiyə heç düşərmə əvəfak,
Şeyxin sözünə kəlam qatmaq.*

*Ey qissədən olmayan bixəbər,
Naqismi buraxdı Şeyx Əttar.*

*İştə o qədərdir hekayət,
Baxışı düruşu binəhayət” [107, s. 77].*

Şair burada Nəbiyə “sən hansı hünərlə Şeyxin, yəni Əttarın sözünə öz kəlamını əlavə edirsən, onun əsəri naqismi, yarımqıq yazılmışdı məgər, sən ona öz kəlamlarını əlavə etmişən?” Əsərdən xəbəri olmayanlar Nəbinin əsərini tərifiylər, bu kəlam və fikirlərin hamısı Əttara aiddir. Şeyx Qalib əsərində şeir dünyasında yeni söz deyə bilməyən Nəbini “xırsız” (oğru) adlandırmaqdan belə çəkinməmişdir. Çünki Şeyx Qalib həmişə yeniliyin tərəfdarı olmuş, “gül-bülbül” zamanının ötdüyünü şeirlərində dönə-dönə demişdir.

*Bir düzdi birəhnə payi güya,
Mansura diler ki edə həm pa.*

*Meraci xayalə eyləyib saz,
İstər ki, Məsiha olsun ənbaz.*

*Məbnayi binayi xeyir Abad,
Bir xeyirsizin kamalın irad.*

*Əl haqq çalib qissədir ol,
Xırsızlara xeyli hissədir ol.*

*Piranə təkəllüf etmik əl-həq,
Vermiş hələ qarı düzdə rəvnəq [107, s. 80].*

Qalibin Nabi haqqında söylədiklərindən məclisdəkilərin xoşları gəlməmiş və şairə qarşı narazılıqlarını bildirmişlər. Şairə bacarığını göstərmək üçün daha yaxşı əsər yazmasını istəmişlər. Məclis əhlinin münasibətini görən şair şarşırmış, bu hadisədən bir müddət sonra Şeyx Qalib “Hüsn və Eşq” kimi ölməz bir əsəri yazıb onların ixtiyarına vermişdir. *“Bir ədəbi aslandır o, şeir dilinin qəfəsində dönən, soylu varlığıyla ənənənin qatı qanunlarının dəmir barmaqlıqlarına çarpıb duran bir aslan, bu barmaqlıqları yaradan sosial şəraitin radikal bir dəyişmənin eşiyində olduğunu bilməyəcək bir aslan. Doymaq bilməyən dahi Şərq estetikasının gecəsi boyunca kükrəyib durmuş və aşmaq üçün çabaladığı şeyi yetə biləcəyi ən uzaq sərhədlərə qədər genişlətməmişdi. Amma ən məhsuldar çağında, qırx bir yaşında ölərkən, gecədən qalma sis parçaları kimi qısa bir zaman kəsiyindən sonra bir şərq şəfəqində silinəcək olan formalar üzərindəki hökmranlığının sərhədlərini aşma bilməmişdi. “Hüsn və Eşq” bir türk minilliyinin poetik praktikasının kulminasiya nöqtəsi və tamamlanması idi”* [91, s. 57-78].

Hər iki əsərin məzmununda onların yazılma səbəbi və yazılma tarixi dolğun şəkildə əks olunub. Bütün bu müddəalar əsərin quruluşunda öz əksini tapıb. Məsnəvi şəkildə, yəni misraları cüt-cüt qafiyələnən şeir formasında yazılan bu əsərlər klassik ənənə ilə başlayır. Şeyx Qalibdən fərqli olaraq Məhəmməd Füzuli “Leyli və Məcnun” əsərində nəsr şəkilində yazılmış dibaçədən istifadə edir. Dibaçənin əsərin məzmunu ilə heç bir əlaqəsi yoxdur, o daha çox elmi-nəzəri mahiyyət daşıyır. Bu hissədə biz şairin geniş poetik imkanlarını əks etdirən, poetik mahiyyət kəsb edən lirizminə, lirik ifadələrinə, mübaliğə və təşbehlərinə rast gəlmirik.

Ənənəvi başlıqlardan sonra nəql olunan hadisələrdə şair əsərin ideya istiqamətini müəyyən edən başlıqlardan istifadə edir. Ənənəvi başlıqdan sonra şair haqqında danışacağı əhvalatlara müxtəlif adlar verərək mövzuya başlayır. Oxucu bu başlıqlar vasitəsilə əsərdə baş verəcək hadisələrdən az da olsa xəbərdar olur. Bölmələrə verilən başlıqların özündə bir cazibə, lirizm, oxunaqlıq var. Tədqiqatçı alim Məmməd Əliyev yazır : *“Qafiya şeirin bənd quruluşunun yeganə əlaməti olmasa da, müəyyən sistemdə misraların göstəricisi kimi çıxış edir. elə ki, o, səs uyğunluğu ilə - müəyyən mənada ahənglə uyuşan misraların ardıcılığı ilə yanaşı, bəndi təşkil edən miqdarını da*

göstərir” [26, s. 312]. Oradakı bölmələrin adları ilə tanış olaq. “Bu, səbəbi – nəzmi kitabdır və bəisi irtikabi əzabdır”, “Bu, tuğrayı misali- məhəbbətdir və dibaçeyi divani möhnətdir”. “Bu, sifəti – Məcnundur və ibtidai möhnəti füzundur”, “Bu, Leyliyə anası itab etməsidir və bahar vəslinə xəzan yetməsidir”, “Bu Leylinin bahar əyyamı seyri-güzar etməsidir və güzarda muradına yetməsidir” və s. kimi adlarla adlandırılması oxucuda qəhrəmanların vəziyyəti ilə də tanışlıq yaradır.

“Leyli və Məcnun”dan fərqli olaraq, “Hüsn və Eşq” əsəri alleqorik bir əsərdir. Əsərdəki başlıqlarda poetik şeirliyi, lirizmi görmürük. Qalibin əsərində demək olar ki, bütün başlıqlar farscadır. Şair müxtəlif fəsillərə verdiyi kiçik başlıqlarla əhvalata başlayır. Bunlardan bir neçəsini nəzərdən keçirək. Məsələn; “Dər vəsfi Mollayi-Cünün”, “Dər vəsfi- Eşq”, “Xitabi saqi”, “Hali - Eşq”, “Tazarru kerdni Eşq ba kabile (Eşqin qəbiləyə yalvarışları), “Sifəti çak div və sərgüzəşt” (Quyuyla div və Eşqin başından keçənlər) və s.

Məsnəvinin ənənəvi başlıqlarla başlaması Məhəmməd Füzulidən fərqli olaraq Qalibin əsərində bir qədər fərqli formada özünü göstərir.

“Hüsn və Eşq” poemasının əsas hissəsindən əvvəl tövhid, nət, Həzrəti Mövlanənin vəsfi, şairin özü haqqındakı mədhiyyəsi verilib. Əsərdə ənənəvi hissədən sonra “tardiyyə” (gecikmə) adlanan bölüm var. Bu tardiyyə müxəmməs, yəni beşlik formasındadır. Burada şair baş verəcək hadisəni və ya haqqında danışacağı əhvalatı monoloq şəklində saqiyyə müraciətlə verir:

Ey gönçə, uyu bu az zamandır,

Çərxin sənə məqsədi yamandır.

Zira qatı tündü biamandır,

Lütf etməsi də vəli gümandır.

Xavfim bu ki pək xarab olarsan [107, s. 100].

Hər iki əsərdə müxtəlif şeir janrlarından istifadə olunub. Müxtəlif şeir janrına müraciət etməklə şairlər qəhrəmanların hiss- həyəcanlarını daha dolğun, daha poetik formada oxucuya çatdırırlar.

Məhəmməd Füzuli poemasında üç rübai, iki qəsidə, iyirmi dörd qəzəl, iki mürəbbədən istifadə etməklə əsərin quruluşunda fərqli forma yaratmışdır. M.Füzulidən əvvəl bu xüsusiyyətlərə, yəni məsnəvilərə lirik şeirlərin daxil edilməsinə Ş.İ. Xətayinin “Dəhnamə”sində rast gəlirik.

Poemanın quruluşundakı bu fərqlilik, yəni lirik şeir janrlarının işlənməsi baş verən hadisəni poetik məqsədlərlə əks etdirmək, lirik qəhrəmanın daxili sarsıntılarını daha qabarıq formada ifadə etməyə xidmət edir.

Əsərləri quruluş baxımından bir-birinə yaxınlaşdıran məqamlardan biri də orada olan məktublar və onların janlarıdır. Bədii ədəbiyyatda məktublar yazı meydana gəlməzdən əvvəl də mövcud idi. Xalq yaradıcılığında ilk öncə belə məktublar əşyalar vasitəsi ilə olurdu. Hər hansı bir ölkənin hökmdarı başqa bir ölkəyə müharibə və ya sülh elan etmək istəyirdisə, müxtəlif əşyalar göndərirdi. Sonradan bu məktub formaları inkişaf edərək sadələşdi, ideya formasında, yazı meydana gələndən sonra isə yazılı formada oldu.

Nağıllarımızda isə bu məktublar səba yeli vasitəsi ilə göndərilirdi. *“Klassik poeziyanın epistoliar janrla bağlı olan indiyə qədər nəzərdən keçirilməmiş formalarından biri də səbanamələrdir. Səba obrazı klassik poeziyada qasid, elçi, poçtalyon funksiyalarını daşdığından, epistoliar janrla bilavasitə bağlıdır”* [67, s. 285]. Biz bu müraciət, göndərmə formasına şifahi ədəbiyyatda daha çox rast gəlmişik. Lakin yazı meydana gələndən sonra məktublar yazılı şəkildə icra olunmağa başladı. Yazılı poeziyada məktublaşma ənənəsinin ən gözəl nümunəsini biz Xətayinin “Dəhnamə” əsərində görürük. Sevən iki gəncin gizli hisslərini əks etdirən bu məktublar yazılı ədəbiyyatımızda xüsusi yer tutur. Lirik hissləri, daxili sarsıntıları gözəl boyalarla oxucuya çatdıran müəllif qəzəl janrına üstünlük vermişdir. Məktublar məzmun və forma baxımından klassik poeziyada fərqli olmuşdur.

Bu ənənə davam edərək sonradan başqa şairlərin yaradıcılığında özünü daha inkişaf etmiş formada göstərməyə başladı. Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərində sevgililərin bir-birinə yazdıqları məktublar qəzəl janrındadır. Əsərin quruluşuna nəzər saldıqda görürük ki, Füzuli məsnəvisində birinci məktubu yazan Məcnun olmuşdursa, “Hüsn və Eşq” əsərində birinci məktubu Hüsn yazmış və Süxən vasitəsi ilə Eşqə

göndərmişdir.

Məhəmməd Füzulinin əsərində bəzən məktublarnın qəzəl şəklində olması, aşıqların halını daha orijinal təsvir etməkdə önəmli rol oynayır. Məcnunun yazdığı məktubun “bir namə ki, məhz dərdi-qəmdir, izharı şikayəti sitəm” olduğu deyilirsə, bu bizə artıq məktubun məzmununu bəlli edir. Məcnun deyir:

*Ey əhdə vəfası olmayan yar,
Əğyarıma gül olan, mənə xar.*

*Noldu sənə nəqzi -əhd qıldın?
Sındırmağa əhdi cəhd qıldın.*

*Tənhalığımə gətirmədin tab,
Kim, eylədin arizuyi-həmxab?*

*Tar oldumu olduğun nişimən
Kim eylədin onda şəm rövşən? [44, s. 144].*

Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərində məktublarda müraciətin forması bəzən dəyişir. Orada saqiyyə, saqi, ey yar, yar və s. kimi müraciətlərə rast gəlirik. “Gətirilən nümunədən göründüyü kimi, şair bəzən danışiq dili koloriti yaratmaq, xitaba aid kommunikativ situasiyaya təbii müraciət statusu vermək üçün eyni bir obyektə müraciəti müxtəlif beytlərdə detallar əlavə etməklə qurur: Bu tipli müraciət obyektlərinin çoxluğu şairin poetik təfəkkürünün maddi-mənəvi varlıqlara münasibətindəki hədd genişliyinə dəlalət edir” [29, s. 79].

“Hüsn və Eşq” əsərində də Hüsnün Eşqə müraciətlə ünvanlandığı məktubda aşıq məşuqəni vəfasızlıqda qınayır, ona sitəm edirII. Bu məktubu da aşıq sevgilisinə Süxən vasitəsi ilə yollayır.

*Ey halimə rəhmi olmayan yar,
Fikir eylə ki ruzi-axirət var.*

*Yıllarca gülü baharın oldum,
Axır ki xəzan irişdi soldum.*

*Həsrətdə qoma bu haq-sarı
Bir sözlə təsəlli eylə barı.*

*Bəndən qəm ü dərdü suzi-təkrir,
Səndən bitər iş, sən eylə tədbir [107, s. 192].*

Nümunə kimi göstərdiyimiz məktublarnın hər ikisi “yar” müraciəti ilə başlayır.

M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasının hər bəhsi saqiyyə müraciətlə başlaması və saqiyyə müraciətlə bitməsi, şairin həyat, insan, kainat və yaradılışın mənası haqqındakı düşüncələri lirik boyalarla oxucuya təqdim olunur. Bütün bu lirik ricalərdən istifadə əsərin təsir gücünü artırır.

Füzulidən fərqli olaraq Qalibin poemasının sonunda, yeni saqiyyə müraciət formasına rast gəldik. Qalib poemasının 1536-cı beytində saqiyyə müraciətlə deyir:

*Saqi, gətir atəşi sabuhu
Nur eylə o atəş ilə ruhu.*

*Düşsün dilə şüri çeşmi giryən,
Məvc ura tənür içində tufan [107, s.307].*

Tədqiqat işinin bu bölümündə əsas məqsəd Məhəmməd Füzulinin “Leyli və Məcnunu” poeması ilə Şeyx Qalibin “Hüsn və Eşq” əsərinin məzmun və quruluş yaxınlığının tədqiqidir.

Tədqiqat zamanı oxşar və fərqli məqamlar faktik materiallar əsasında təhlil olunub və paralel şəkildə müqayisələr aparılıb. Bu tədqiqatdan o da aydın oldu ki, Qalib Füzulinin yaradıcılığını dərindən bilmiş, onun təsəvvüf görüşlərinin mahiyyətinə varmışdır. Füzulinin əsəri böyük inkişaf dönəmində insan şüurunda intibahın baş

verməsi zamanı yeni yaranmaqda olan sevgi münasibətlərinin təcəssümündən doğan bir əsər idi. O dövəmdə yaranan bu əsər yarandığı çərçivə daxilindən kənara çıxa bilmirdi, çünki sevgi azadlığı insan düşüncəsinə sığmayan bir məfhum idi. Qalibin dövəmində isə Füzulidə olan bəzi məqamlar artıq arxada qalmış, şair bu sevgi macərəsini mifik fonda oxucularına təqdim etmək məcburiyyətində qalmışdır. Müqayisəli təhlil onu göstərdi ki, əsər məhz Füzuli əsərinin təsiri ilə yazılmış, mövzu və məzmun oxşarlığı müqayisə olunmuşdur. Bu da ölməz şairə olan sonsuz məhəbbət və sevginin təzahürüdür.

Bu fəsildə əldə olunan müddəalar Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi jurnallarda [1, s.310-316; 2, s. 223-225], həmçinin xarici ölkələrin nüfuzlu məcmuə və jurnallarında [19, s.94-100], ölkədaxili [3, s. 139-144] və xaricdə [8, s. 39-44] keçirilən beynəlxalq konfransın materiallarında öz əksini tapmışdır

NƏTİCƏ

Aparılmış tədqiqat zamanı aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir.

– Tədqiqat işində ilk öncə Məhəmməd Füzuli və Şeyx Qalib “Divan”ı əhatəli şəkildə nəzərdən keçirilib. Tədqiqatda Şeyx Qalibi formalaşdıran tarixi şəraitin şairin yaradıcılığına və dünyagörüşünə təsiri haqqında ətraflı məlumat əldə edilib. Şair təlatümlərlə dolu olan bir dövəndə yaşayıb-yaratmış və onun bu dövr ərzində III Səlimin sarayında yaşaması, sarayda olarkən dövrünün tanınmış şəxsləri ilə görüşməsi, müxtəlif mövləvixanalarda çalışması və mövləvilik təriqətinin nümayəndələrinə olan münasibəti haqqında ətraflı söz açılmış və tarixi şəraitin şairin formalaşmasında böyük rol oynaması kimi nəticələr əldə edilmişdir.

– Tədqiqatda müəyyən edilmişdir ki, bu iki böyük sənətkarın yaradıcılıq üslublarını bir-birinə yaxınlaşdıran amillərdən biri Füzulinin əsərlərinin geniş yayılması, şeirlərinin geniş oxucu kütləsinə sahib olması və sənətinin bütün Şərqdə etalona çevrilməsi olmuşdur.

– Hər iki şairin yaratdığı şeir nümunələri arasında oxşarlıqlar və uzlaşmaların olması, onların nümunələrlə isbatlanması tədqiqat işində əldə edilən əsas amillərdən biri kimi dəyərləndirilə bilər. Dövrünün tarixi gerçəkliyini “Divan”ında lirik boyalarla vəsf edən şair hər zaman ona yaxın olan şəxsləri məhəbbətlə anmış və onlara olan münasibətini əks etdirmişdir. Bu nəticələr əsasında Nizami Gəncəvi, Şəms Təbrizi, Fəridəddin Əttar, Əlişir Nəvai, Məhəmməd Füzuli, Saib Təbrizi, Süruri, İbrahim Gülşəni kimi şairlərin yaradıcılığının Şeyx Qalib yaradıcılığına təsiri və şairin onlara həsr etdiyi şeirlər təhlil olunub müqayisələr aparılmışdır.

– Bu eyni zamanda şairin “Divan”ının türk şeir kontekstində öyrənilməsinə, şeir şəkillərinin arasındakı təsirlənməni müəyyənləşdirməyə, bu şeirlər üzərində mühakimələr yürütməyə əsas verir. Odur ki, Qalibin türk şairlərindən Mövlana Cəlaləddin Rumi, Əsrar Dədə, Mehmed Xəyali, Mustafa Çələbi Naili, Yusif Şeyxi, Xoca Süleyman Nəşəti və s. kimi şairlərin adlarını məhəbbətlə çəkərək onlardan təsirlənməsi qənaətinə gəlinib.

– Əldə edilən nəticələrdən biri kimi onu da göstərə bilərik ki, şairin “Divan”ının

mövzu qaynaqlarının əsasını təşkil edən amillər Füzuli poeziyası ilə bənzərliyi və oxşarlığı tədqiqatın əsas nəticələrindən biri kimi dəyərləndirilib.

– Hər iki şairin yaradıcılığının əsasını təşkil edən mövzular və onların müqayisəli şəkildə təhlil olunması, bu təhlil əsasında hər iki sənətkarın yaradıcılığının eyni mənbədən bəhrələnməsi kimi nəticələr əldə edilib.

– Divan poetika ənənəsinə uyğun olaraq hər iki şairin yaradıcılığında Quran ayələri, hədislər, peyğəmbərlərlə bağlı qissələr və s. kimi mövzuların olması, bu mövzulardan istifadədə dövrün ictimai-siyasi durumuna münasibətin əksi qarşıda duran əsas amillərdən biri kimi ortaya qoyulub. Bu baxımdan hər iki şairin yaradıcılığında qəsidə janrının özünəməxsusluqları ətraflı təhlilə cəlb edilib.

– Hər iki şairin yaradıcılığında əsas mövzu olan məhəbbət mövzusunun aparıcı yerdə dayanması, Qalib lirikasının Füzulidən təsirlənməsi əyani nümunələrlə tədqiqata cəlb olunub. M.Füzulinin qəzəllərində olduğu kimi Ş.Qalib poeziyasında da beytin zahiri mənasını geridə qoyacaq dərəcədə dərin təsəvvüfi məna kəsb etdiyi müqayisə olunub .

– Tədqiqata cəlb olunan “Hüsn və Eşq” məsnəvisinin mövzusunun “Leyli və Məcnun” məsnəvisi ilə eyni mənbədən götürülməsi, məsnəvilərin eyni ideya qaynağından bəhrələnməsi tədqiqatın əsas nəticələrindən biri kimi ortaya çıxarılıb.

Şeyx Qalibin poetik görüşlərində də M.Füzulinin ədəbi təsiri özünü qabarıq şəkildə büruzə verir.

– Füzuli kimi Şeyx Qalib də sözü müqəddəs nemət hesab etmiş, onun şairlərə Allah tərəfindən göndərilən ilahi nemət olması fikri əsas götürülmüşdür. Füzulinin poeziyada elmiliyin olmasına, formaya deyil, məzmunu üstünlük verməsi Şeyx Qalib poeziyasına təsir edərək sadəcə gül-bülbül eşqini tərənnüm etmək yox, şeirdə elmilik və mənalı söz söyləmək qənaətinə gəldiyini görürük.

– Qəzəllərində çoxmənalılığın olması və bəzi beytlərin daxili məzmunu ilə yanaşı, fəlsəfi məna kəsb etməsi ideyası hər iki sənətkarın yaradıcılığını bir-birinə yaxınlaşdıran cəhətlərdəndir.

– “Hüsn və Eşq” məsnəvisində olan daxilən saflaşma, mənən kamilləşmə, həqiqəti-mütləq gözəlliyi dərk etmə insanın keçdiyi daxili təkamül prosesinin ən son

zirvəsini təşkil edir. Həqiqət axtarışları ideyasının“insanın axtardığı həqiqət öz içindədir” fikri ilə səsleşməsi əsərdə əldə edilən son qənaətdir.

–“Hüsn və Eşq”də Füzulinin Leyli və Məcnun”unun həm mövzu, kompozisiya, obraz və motiv cəhətdən, həm də ideya baxımından təsiri vardır. Məsnəviləri qarşılaşdırdığımız zaman əldə etdiyimiz əsas nəticə ondan ibarətdir ki, Şeyx Qalib “Leyli və Məcnun” dan ilhamlanaraq məhəbbət mövzusunda təkrarçılığa yol verməyərək orijinal əsər yazmağa çalışmış və buna da nail olmuşdur.

– Bu iki böyük sənətkarın yaradıcılıq üslublarını bir-birinə yaxınlaşdıran amillərdən biri Füzulinin əsərlərinin geniş yayılması, şeirlərinin geniş oxucu kütləsinə sahib olması və sənətinin bütün Şərqdə etalona çevrilməsi olmuşdur. Odur ki, türk təsəvvüf ədəbiyyatının son nümayəndəsi olan Şeyx Qalib yaradıcılığında Füzuli ənənələrinə sadıq qalaraq onun davamçısı kimi poeziya aləmində tanınmaqdadır. Bütün bunlar onu göstərir ki, ölməz Füzuli sözünün sehri hələ öz dövründən çox-çox sonra bütün türk dünyasına yayılmış və özünün davamçılarını yetişdirmişdir. Onlardan biri də XVIII əsr türk şairi Şeyx Qalib olmuşdur.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Abdullayeva, G.S. Şeyx Qalib poeziyası Quran rəvayətləri kontekstində // –Bakı: Filologiya məsələləri. –2018. № 18, –s. 310-316.
2. Abdullayeva, G. S. Şeyx Qalib şeirində mənə axtarışları // –Bakı: BDU, - Dil və ədəbiyyat, - 2018. № 1(109) –223-225 s.
3. Abdullayeva, G.S. Şeyx Qalib: söz bir gövhəri-ülvi, lahut məkanıdır // Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti. Türksöylü xalqların musiqi mədəniyyətinin tədqiqi problemləri. XVIII Beynəlxalq elmi proktiki konfransın materialları, –Bakı: –2019, –s. 139-144.
4. Abdullayeva, G.S. Şeyx Qalib yaradıcılığında qəsidə // –Bakı: Filologiya və sənətsünaslıq, –2020. №2, –s. 99-104.
5. Abdullayeva, G.S. Şeyx Qalib yaradıcılığında ənənədən bəhrələnmə // –Bakı: Filologiya məsələləri, –2021. №7, –s. 305-311.
6. Abdullayeva, G.S. Şeyx Qalib divanında türk şairlərinin vəsfi. AMEA akad.Z. M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu “XXI əsrdə Yunus Emreni anlamaq” mövzusunda simpozium. –Bakı: –2021. –s. 71-73.
7. Abdullayeva, G.S. Məhəmməd Füzuli və Şeyx Qalib qəzəllərinin məzmun yaxınlığı // – Bakı: Filologiya və sənətsünaslıq, –2022. №1, –s. 94-98.
8. Abdullayeva, G.S. Şeyx Qalib Füzuli ənənələri kontekstində // Uluslararası Türk dünyasında milli mücadilə və ədəbiyyat simpoziumu bildiriləri, – Bakı: –2019. – Ankara: –2022. –s. 39-44.
9. Abdullayeva, G.S. Şeyx Qalib divanında Məhəmməd Füzuli şeirinə yazılan təxmislər // –Bakı: Dil və ədəbiyyat Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, –2021. 2(116), – s. 117-121.
10. Abdullayeva, G.S. Nizami Gəncəvi Şeyx Qalib yaradıcılığında //Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Gəncə bölməsi Nizami Gəncəvi 880, Nizamişünaslıq elmi əsərlər, –Gəncə: –2021. № 6, –s.77-82.

11. Abdullayeva, G.S. Şeyx Qalib dühası və onun tədqiq tarixindən // Azərbaycan Elm Mərkəzi, –Bakı: Qədim diyar jurnalı, –2022. –c.4. A Sayı 7, –s.25-32.
12. Abdullayeva, G.S. Şeyx Qalib poeziyası İslam dini müstəvisində İslam Mədəniyyətində birgəyaşayış təcrübəsi // Beynəlxalq simpoziumun materialları, – Bakı: –2022. –s. 233-235.
13. Abıyev, A.M. Füzuli və Türkiyə poeziyası: / A.A. Abıyev, elmi red. X.C.Quliyeva-Qafqazlı. –Bakı: Ozan, –2002. –280 s.
14. Abıyev, A.M. Türkiyə ədəbiyyatı tarixi: [2 cildə] / A.A. Abıyev, elmi red. f.e.d., professor N.Şəmsizadə. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, –c.1. – 2007. – 280 s.
15. Araslı, H.M. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli / H. Araslı, red. M. Əlizadə –Bakı: Azərbaycan Uşaq və Gənclər ədəbiyyatı nəşriyyatı, –1958. –312 s.
16. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: / –Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nizami adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutu, – 1960. – 309 s.
17. Bayramlı, Z.N. Füzuli və çağdaş ədəbi-nəzəri fikir / Z.N.Bayramlı, red. Yaşar Qarayev. –Bakı: Elm, – 2010. – s.144.
18. Cabbarlı, C.Q. Əsərləri. [4 cildə] / C.Q.Cabbarlı, tərt. ed. ön sözün və şərhlərin müəl. A. Rüstəmli. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.4. –2005. –288 s.
19. Cavelidze, E. Ruhi Bağdadı / E.Cevalidze, Tərc. ed. M.Məmmədov, elmi red. A.Musayeva, B. Əhmədli // Ön söz. müəl. İ.Həbibbəyli. – Bakı: Elm və təhsil, –2018. – 209 s.
20. Cəfərov, M.C. Füzuli düşünür / M.C.Cəfərov, red. M.Əfəndiyev. –Bakı: Uşaqgəncnəşr, – 1959. –234 s.
21. Cəfərov, M. Eşq Pərvanəsi / M. Cəfərov. –Bakı: Nurlar, – 2013, – 179 s.
22. Cümşüdoğlu, N. Füzulinin sənət və mərifət dünyası / N.Cümşüdoğlu, elmi red. V.Məmmədəliyev, red. H.Abıyev –Bakı: –Tehran, Süruş nəşriyyatı, –1997, –386 s.
23. Eşq pərvanəsi. Mövlanə Cəlaləddin Rumi / Tərt.ed. M.Cəfərov. –Bakı: Nurlar, –2013, –264 s.
24. Əfqanqızı Səidə. Füzulinin “Su” qəsidəsinin mifoloji və dini məzmunu, janr xüsusiyyətləri // “Ulduz” jurnalı, –2016. №7, –s.36-37.
25. Əliyev, M.İ. Böyük yolun davamı / M.İ.Əliyev, elmi red. İ. Həbibbəyli // Ön sözün

- müə. N.Məmmədov, redaktor X.Hümmətova, rəyçilər N.Tağısoy, R.Nəbioğlu. – Bakı: Elm və təhsil, – 2019. I kitab. – 511 s.
26. Əliyev, M.İ. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi / M.İ.Əliyev, elmi red. B.Nəbiyev, rəyçilər T.Kərimli, T.Quliyev. –Bakı: Elm və təhsil, –2012. – 477 s.
27. Əliyeva, G.K. Azərbaycan Füzulişünaslığının qaynaqları: [3 cildə] // Ön sözün müə. G.Əliyeva-Kəngərli, elmi red. Ə.Səfərli, red. A.Abbas. –Bakı: Təhsil Nəşriyyat Poliqrafiya nəşriyyat, –c.3. –2011. –711 s.
28. Əlimirzəyev, X.Ə. Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları / X.Ə.Əlimirzəyev, red. Q. Namazov, rəyçi A. Abasov. –Bakı: Elm və təhsil, – 2011, –413 s.
29. Füzulinin dili. (məqalələr) // Elmi red. A.Axundov, S.Mehdiyeva. –Bakı: Elm, –1997, –s.77-91.
30. Həbibbəyli, İ.Ə. Ədəbiyyatda azərbaycançılıq konsepsiyası və dövrləşmə təsnifatı // 525-ci qəzet. 24 sentyabr. – 2018. – s.3.
31. Hümmətova, X.B. Merac və Quran rəvayətləri Yunus Əmrə şeirində // X.B. Hümmətova // AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Elmi araşdırmalar. II tolu. –Bakı: –2000. –210 s.
32. Hümmətova, X.B. Yaradılışa dair dini-mistik təsəvvürlər poeziyada // 525 qəzet. –2021, 3 iyun, s.10.
33. Hümmətova, X.B. Yunus Əmrə. (məqalələr toplusu) Yunus Əmrə şeirində zamansızlıq və məkanlara yayılma // X.B.Hümmətova, red. S.Şıxıyeva. –Bakı: Elm və təhsil. – 2012. –s. 236.
34. Heyət, C.M. Mövlanadan fəlsəfi düşüncələr // Çağdaşımız Mövlana. Simpozium materialları. –Bakı: Elm və təhsil, –2007. –21-25 oktyabr, –s. 69-74.
35. İsen, M. Təzkirədən Bioqrafiyaya / M.İsen, elmi red. K.V. Nərimanoğlu, N.Göyüşov. –Bakı: Oskar, –2012. –359 s.
36. Qocayeva, S. XVI əsrin Azərbaycan ədəbiyyatı və təsəvvüf / S.Qocayeva. –Bakı: BDU, –2010. –s.129.
37. Quliyeva, M.H. Quran bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı / M.H.Quliyeva, elmi məsləhətçi V.Məmmədəliyev, elmi red. N.Göyüşov, S.Şıxıyeva, rəyçi İ.Həmidov. – Bakı: Nafta-Press, –2008. –s.268.

38. Qasımova, A. Klassik Azərbaycan şeiri və Quran Qissələri / Namizədlik avtoreferatı. –1997.
39. Qurani-Kərim. Ərəb dilindən tərcümə edənlər: / Z.Bünyadov və Vasim Məmmədəliyev // Ön söz: V.Məmmədəliyev, Qeyd və şərhlər Z.Bünyadovundur. – Bakı: Azərneşr, –1992. –711 s.
40. Quluzadə, M.Y. Füzulinin lirikası / M.Y.Quluzadə, red. H.Araslı, –Bakı: AMEA Nəşriyyatı, –1965. –s.474.
41. Quluzadə M.Y. Füzulinin nəzəri görüşlərinə dair. Məhəmməd Füzuli / Məqalələr toplusu. Bakı: Azərneşr. –1958. s. 59-80.
42. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. [6 cilddə] / Tərt.ed. H.Araslı, red. T.Kərimli, Ön sözün müəllifi, H. Araslı və S.Əlizadə. – Bakı: Şərq-Qərb, –2005. –c.1. –400 s.
43. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. [6 cilddə] / Tərt.ed. H.Araslı, red. T.Kərimli, Ön söz. H. Araslı və S.Əlizadə. –Bakı: Şərq-Qərb, –2005. –c.2. –336 s.
44. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. [6 cilddə] / Tərt.ed. H.Araslı, red. T.Kərimli, Ön sözün müəllifi, H. Araslı və S.Əlizadə. –Bakı: Şərq-Qərb, –2005. –c.3. –472 s.
45. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. [6 cilddə] / Tərt.ed. H.Araslı, red. T.Kərimli, Ön sözün müəllifi H. Araslı və S.Əlizadə. –Bakı: Şərq-Qərb, –2005. –c.4. –344 s.
46. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. [6 cilddə] Tərt.ed. H.Araslı, red. T.Kərimli, Ön sözün müəllifi, H. Araslı və S.Əlizadə. –Bakı: Şərq-Qərb, –2005. –c.5. –224 s.
47. M. Füzuli. Leyli və Məcnun / Redaktor H.Araslı. –Bakı: Gənclik, –1977, –s. 210
48. Məhəmməd Füzuli. Seçilmiş əsərləri / Tərt. ed. və ön söz. Ə.Cəfər, red. M.Sultanov. –Bakı: Yazıçı, –1984. s.268.
49. Məhəmməd Füzuli. Seçilmiş əsərləri / Tərt. ed. M. Sultanov, red. H.Araslı. –Bakı: Azərb. Dövlət Nəşriyyatı, –1958. –349 s.
50. Məmmədli, N.F. Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərində təsəvvüf və onun bədii ifadə sistemi / filologiya üzrə elmləri doktoru dissertasiyanın avtoreferatı/ –Bakı, –2000. – 17 s.
51. Məmmədli, N.F. M. Füzulini “Leyli və Məcnun” əsəri və onun bədii ifadə sistemi / N.F.Məmmədli. –Bakı: Elm və təhsil.–2011.–s.184.
52. Məlikov, H.A. Füzuli divanının şərhli /H.A.Məlikov, tərt. ed. S.Kərimova, red. Ə.

- Abbasov. –Bakı: Adiloğlu, –2009. –453 s.
53. Mirəhmədov, Ə.M. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti / Ə.M.Mirəhmədov. – Bakı: Maarif, –1978, –199 s.
 54. Mirhəşimli, R. Allah dostları / R.Mirhəşimli, Ön sözün müəll. K.V. Nərimanoğlu, red. B. Süleyman. –Bakı, Qanun, – 2005. –266 s.
 55. Mirzəyev, A.B. XIII-XVI əsrlər anadilli Azərbaycan epik şeiri / A.B.Mirzəyev, elmi red. S.Şıxıyeva, rəyçilər, S.Səttarov, Zəkulla Bayramlı. –Bakı: Avropa, –2017. –190 s.
 56. Mustafazadə, T.T. XVIII yüzillik – XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı – Azərbaycan münasibətləri / T.T.Mustafazadə, elmi red. akad. İqrar Əliyev, ixtisas red. prof., t.e.d. S.Məmmədov t.e.n. H.Məmmədov. – Bakı; –Elm, –2002. –372 s.
 57. Musayeva, A. İbrahim Gülşəni Bərdəi. Divan / Ön söz. müəll. A.Musayeva, red. S.Şıxıyeva. –Bakı: –Avrasiya-press, –2006. 416 s.
 58. Rüstəmov, A. “Leyli və Məcnun” poemasının ideya və bədii xüsusiyyətləri haqqında // Məhəmməd Füzuli məqalələr toplusu. –Bakı: –Azərnəşr, –1958. –s.139-174.
 59. Paşayev, M.C. Füzuli sənətkarlığı / M.C.Paşayev, –Bakı: –Maarif, –1994. 252 s.
 60. Sasani Çingiz. Füzulinin irfani şeirlərində təşbeh və bədii rəmzlərin mənə yozumları // Məhəmməd Füzuli 500. Beynəlxalq Füzuli sempozyumunun materialları, –Bakı: –Sabah. 7-8 noyabr, –1997. –s.120-129.
 61. Salim, F.B. Milli yaddaş sistemində irfan və təsəvvüf / F.S.Baxşəliyev, red. H. İsmayılov, rəyçilər M.Kazımoğlu, F.Bayat, E.Məmmədov. –Bakı: Elm və təhsil, – 2010. –460 s.
 62. Saib Təbrizi. Seçilmiş əsərləri / Ön söz. müəll. B.Azəroğlu, red. M.Adilov. –Bakı: Öndər nəşriyyatı, –2004. –256 s.
 63. Seyidov, Y.M., Əlizadə, S.Q. Klassik Azərbaycan şairləri söz haqqında / Y.M.,Seyidov, S.Q.Əlizadə, red. F.C.Hüseynov. –Bakı: Gənclik, –1977. –111 s.
 64. Səfərli, Ə.Q. Divan ədəbiyyatı sözlüyü /Ə.Q.Səfərli, red. X.Yusifli, rəyçilər Q.Qubadov, S.Əliyeva. –Bakı: Elm və təhsil, –2015. s.703.
 65. Seyid Əzim Şirvani. Əsərləri: [3 cilddə] / S.Ə.Şirvani, tərt. ed. S.Rüstəmov və red.

prof. H.Araslı. –Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, —c.1. 1967. – s.740 s.

66. Şahi Əsgər. Məmməd Füzulinin qəzəllərinin irfani şərhı: [3 cildə] / Ə.Şahi, red. Ş. Fazil. –Bakı: Nurlar, –2011. –s.480.
67. Sofiyeva, G. Füzulinin epistolyariyası // Məhəmməd Füzuli 500. Beynəlxalq Füzuli simpozyumunun materialları. –Bakı: Sabah, 7-8 c noyabr, – 1997. – s.283-293.
68. Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəyi. Divan // Ön sözün müəl. A.Musayeva, red. S.Şıxıyeva. –Bakı: Avrasiya press, –2006. –s. 416.

Türk dilində

69. Akkuş Metin. “Şeyx Qalibin şeir və şair yorumları: “Hüsn Eşqdə poetika” / Eseri – Eşq // Şeyx Qalib haqqında Məqalələr və Biblioqrafiya. çapa hazırlayan: Hanifə Koncu – Müjgan Çakır və Leyla Alptekin Sarıoğlu. –İstanbul: Bəylikdüzü. –2016.
70. Metin Akkuş: Şeyh Qalibin anlam dünyası: hüsn ü aşkıta edebi türler ve tarzlar <https://turkishstudies.net/turkishstudies.jsp>
71. Akar Metin “Kaşqarlı Mahmuddan Şeyh Galibe uzanan költür körpüsü” / Eseri – Aşq // Şeyh Galib hakkında Makaleler ve Biblioqrafı. çapa hazırlayan: Hanife Koncu – Müjgan Çakır və Leyla Alptekin Sarıoğlu. –İstanbul: Bəylikdüzü. –2016. –s. 170-174
72. Mehmet, Ali Uz. Sultan Veled <http://konyaninalimvehocalari.konyacami.com/sultan-veled>.
73. Arı, A. Sakib Dede / Ahmed Arı, TDVİA, –İstanbul: TDV Yayın evi.–c.36. –2009. s.4-5.
74. Ayvazoğlu, B. Kuğunun son şarkısı / B.Ayvazoğlu. –İstanbul: Kapı yayınları, –2014. –232 s.
75. Azamat, N. Divane Mehmet Çelebi / N.Azamet. TDVİA, –İstanbul: TDV Yay evi, – c.9. –1994, –s. 435-7.
76. Nihat Azamat. Divan Mehmed Celebi <https://islamansiklopedisi.org.tr/divane-mehmed-celebi>

77. Bilkan, A.F. Sebk-i Hindi / A.F.Bilkan. DİA, –İstanbul, –c.36. –2009. –s.253-255.
78. Semih Ceyhan. Şemsi Tebrizi. <https://islamansiklopedisi-org-tr.translate.google/sems-i-tebrizi>.
79. Cançelik, A. Osmanlı bilginleri /A.Cançelik, Şeyh Galib. –İstanbul: –I baskı. –s.36. –2017. İlke Yayıncılık. Ümumi, –s.128.
80. Çıpan, M. Mevleviliğin “cile”li Şehrahında vücut bulan “Üç Selimi”in saltanat, edebiyat ve musikimizdeki tezahurleri / Esrari Aşk // Şeyh Galib hakkında makaleler və bibliografiya. Hazırlayanlar Hanife Koncu, Müjgan Çakır, Leyla Alptekin Sarıoğlu. –İstanbul: –I baskı, Dergah yayınları, –2016, –s.190-218.
81. Doğan A. “Şeyx Qalibin “Düşdü” redifli qazelindeki imgeler üzərində” / (32) Eseri – Aşk // Şeyh Qalib haqqında Məqalələr və Bibliografiya. Çapa hazırlayan: Hanife Koncu – Müjgan Çakır və Leyla Alptekin Sarıoğlu. –İstanbul: Beylikdüzü, –2016. –s. 31-37.
82. Tarlan, A.N. Fuzuli Divanının Şerhi [III cilt] // A.N.Tarlan, –Ankara: Başbakanlık Basımevi, –1 c., –3 c., –1985. –350 s., –278 s.
83. Esrar, D. Tezkire-i Şüeraq-yi Mevleviyye / D.Esrar. –Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları. –2000.
84. Esrari Aşk. Şeyh Galib hakkında makaleler və bibliografiya / Hazırlayanlar: Hanife Koncu, Müjgan Çakır, Leyla Alptekin Sarıoğlu. –İstanbul: Dergah yayınları, I baskı 2016.
85. Gölpınarlı, A. Nedim Divan / A.Gölpınarlı. –İstanbul: İnkilab Kitabevi,–2004. –s.39.
86. Gölpınarlı, A. Mevlana Celaleddin Hayatı, Felsefesi, Eserleri, Eserlerinden Seçmeler / A.Gölpınarlı. –İstanbul: İnkilab Kitab evi. –1999.
87. Günay, K. Şeyh Galib və ötkiler / Esrari Aşk // Şeyh Galib hakkında makaleler və bibliografiya. Hazırlayanlar Hanife Koncu, Müjgan Çakır, Leyla Alptekin Sarıoğlu. –İstanbul: Dergah yayınları, I baskı. –2016.
88. Güleç, İ. Türk Edebiyatında Cezirei Mesnevi Şerhleri / Osmanlı Araştırmaları: C XXIV, –İstanbul, –2004. –s.159-160.
89. Holbrook, V. Alegori'nin Ölümü, Hüsn və Aşk'ın Özgünlüğü / V.Holbrook. –İstanbul, –1996. –s.76.

90. İslam Ensklopediyası. –Ankara, –1980. s.145.
91. İçli, A. Mesnevîde dramatik aksiyonu oluşturan değerler üzerine bir inceleme // Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Fırat University Journal of Social Science. – cilt:20, sayı:2, sayfa: 57-78, Elazığ –2010. / Hüsn ü aşk Analysing upon Values Forming a Dramatic Action in the Mathnawi of Hüsn ü Aşk. (Holbrook, –2008.14-15). Holbrook, V. R. (2008). Aşkın Okunmaz Kıyıları. (E. Köroğlu, & E. Kılıç, Çev.). –İstanbul: İletişim Yayınları. İbn Arabî. (2006). İlahî Aşk. (M. Kanık, Çev.)
92. Kalkışım, M. Şeyx Qalib / TDVİA. –İstanbul: TDV Yay. –c.39,–2010, –s.54.
93. Kalkışım, M. Şeyh Qalib divanı / –Ankara: Akçağ Yayınları. –1994. –s.17.
94. Karaman, G. Fuad Köprülünün Şeyh Galibe Dair Yazıları Üzerine Bir Değerlendirme”. Mavi Atlas, 7(1)/2019: –s.143-162.
95. Koçak, A. Necatî beyin “Menekşe kasidesi” ekseninde menekşenin öyüsü // I Uluslararası Türk dili ve edebiyatı sempozyumy. 15-17 nisan. Kocaeli,–2009. s.42.
96. Köksal, M.F. Eski Türk Edebiyatında Tenkit ve Teori / M.F.Köksal. –Ankara: Kesit Yayınları. I baskı, –2012, –s.304.
97. Kurnaz, “Cemal Gül” / TDV İslam Ansklopedisi. –İstanbul, –c.14. –1996.
98. Cemal Kurnaz: Hayalî Bey. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hayali-bey>
99. Levend, S.A. Arap, fars ve Türk edebiyatlarında Leyli ve Mecnun hekeyesi /S.A.Levend. –Ankara, 1959. –s.118-119.
100. Mesnevî. [IV cilt]. (cevirən: Velend İzbudak, Gözdən keçirən Abdulbaqî Gölpınarlı) / –İstanbul: Milli Eğitim Basım Evi, –1990, –374 s.
101. Mete, İ. Kainat ve tarihin felsefesi / İ.Mete. –Türkiye: Basım evi, –1966. –75 s.
102. Nazif, S. Fuzulî Hayatı ve Eserleri / S.Nazif. Hazırlayanlar: Mehmet Fatih Köksal. Mehmet Uzun. –İstanbul: Doğu Kutubhanesi, –2015. –s.228.
103. Nur Doğan, M. Hüsn ü ve Aşk (Nesre çeviri, Notlar ve Açıklamalar) / M.D.Nur. – İstanbul: Yelkenli Kitabevi. –2006.
104. Naci Okçu. Hüsn ü aşk. <https://islamansiklopedisi.org.tr/httpshusn-u-ask>. Türkiye Deyanet Vekfi).
105. Pala, İ. Ensklopedik Divan şiirleri sözlüyü / İ.Pala. –İstanbul: –2002. – s.245.
106. Pakalin, Z. Mehmet Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüyü / Z.Pakalin. –

- İstanbul: M.E.B. Yayınları. 2004 , –2 c. –378 s.
107. Şeyh Galib. Hüsn ü Aşk / Hazırlayanlar: Orhan Okay, Hüseyin Ayan. – İstanbul: Dergah Yayınları, 3 baskı. –2005. –464 s.
108. Ahmed Sevgi: Husameddin Celebi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/husameddin-celebi>
109. Şeyh Galib. Divanı / Hazırlayan Naci Okcu. –Ankara: Diyanet Vakfı yayınları, 1 baskı, –2011. –958 s.
110. Şeyh Galib. Hüsn ü Aşk / Hazırlayan: Muhammet Nur Doğan. –İstanbul: Yelkenli, –2008, –496 s.
111. M. Kaya Gilgen. Şeyx Galib Hüsn ü Aşk // Ön söz: Hüsn ü Aşka dair. –İstanbul: Dergah Yayınları, 3 baskı. –2005. s.13-51.
112. Taştan, E. İsmayıl Rusuhi Ankaravinin Mesnevi Şerhi / (Mecmu atül – Letaif ve Matmuratül Maarif) Cilt, Çeviriyazı-İnceleme. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmalar Enstitüsü. Doktora Tezi, –İstanbul, –2009.
113. Tolasa, H. 16 Yüzyılda Edebiyat Araştırma ve Eleştirisi. –İzmir: –1983. –s. 166.
114. Törenek, M. Akarken Hüznü Eyyam-ı Hazanın. Yedi İklim. –1995. –s.67, 42.
115. Tülücü, S. Şeyh Galib hakkında bazı bibliyografik notlar / Atatük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, –Sayı: 36, –s.253-26395.
116. Varışođlu, M.C. “Öl ve Ol” Fikri Çerçevesinde Hüsn ü Aşk Kahramanı Aşk’ın Kendisini Bulma ve Tanıma Süreci. –Türkiye: Gaziantep Üniversitesi. Sosyal Bilimler Dergisi, –1987. s.28, –Erzurum: –2011.
117. Zaric, M. Kirdecı Ali “Kesikbaş” Destanının Metin Merkezli Temel Halk Bilimi Kuramları Açısından İncelenmesi / M.Zaric. – İstanbul: –2002.

Rus dilinde

118. Абдуллаева, Г. С. Традиция салафи (преемственности) в творчестве Шейха Галиба Национальные литературы в контексте культурной интеграции сборник статей Международного круглого стола. –Казань: –2021. –с.7-13.
119. Абдуллаева, Г.С. Сравнение поэмы Шейха Галиба «Хусн и Эшг» по линиям,

пересекаючимся с «Лейли и Меджнун» Актуальні питання гуманітарних наук // Міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених. Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Вип 45, том 1 Видавничий дім “Гельветика”, –2021. –с.94-100.

120. Бычков, В.В. Эстетика поздней античности / В.В. Бычков. –Москва: Наука. – 1981. –с.273-274.